

Nazim Hüseyinli-65
Uluslararası İlmî Araştırmalar
Kongresi
30 Nisan 2021
Bakü Avrasya Üniversitesi
Çevrimiçi
KONGRE KİTABI

BAKİ
AVRASIYA
ÜNİVERSİTESİ

www.izdas.org

Nazim Hüseyinli -65

Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi

30 Nisan 2021

Bakü, Azerbaycan/ Bakü Avrasya Üniversitesi

www.izdas.org/

KONGRE KİTABI

EDİTÖR

Prof. Dr. Gülzar İbrahimova

Institute Of Economic Development And Social Researches
Publications® (The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TR: +90 342 606 06 75

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.com

www.iksadkongre.org

Bu kitabın tüm hakları İKSAD'a aittir.

İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

Kitapta bulunan eserlerin yasal ve etik sorumluluğu
yazarlara aittir.

İksad Publications - 2021©

Yayın Tarihi :18.05.2021

ISBN: 978-605-70554-5-3

Nazim Hüseyinli -65

Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi

30 Nisan 2021

Bakü, Azerbaycan/ Bakü Avrasya Üniversitesi

DÜZENLEYEN KURUM

Bakü Avrasya Üniversitesi

ONURSAL BAŞKAN

Prof. Dr. NAZİM HÜSEYNLİ

Düzenleme Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Salih ÖZTÜRK

Dr. Elşad MİRBEŞİROĞLU

Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA

Doç. Dr. Siyavuş GASIMOV

Günhan HÜSEYNLİ

Doç. Dr. Salman SÜLEYMANOV

Doç. Dr. Müttelim REHİMOV

Doç. Dr. Elmira MAMMADOVA

Doç. Dr. Sevda RZAYEVA

Doç. Dr. Yasin QARAMEMMEDLI

Doç. Dr. Ruslan ABDULLAYEV

KOORDİNATÖR

Elvan CAFAROV

BİLİM KURULU

Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
Prof. Dr. Hacer HÜSEYNOVA
Prof. Dr. Teyyar CAVADOV
Prof. Dr. Seyfeddin RZAYEV
Prof. Dr. Sabit DUMAN
Prof. Dr. Ayten ER
Prof. Dr. Şahin FİLİZ
Prof. Dr. Mustafa TALAS
Prof. Dr. Akbar VALADBIGI
Prof. Dr. Sarash KONYRBAYEVA
Prof. Dr. Osman ERKMEN
Prof. Dr. Gulsar Isahan
Prof. Dr. Afaq SADYGOVA
Prof. Dr. Jacqueline AYOUB
Doç. Dr. Tülin KARTAL GÜNGÖR
Doç. Dr. Yusuf GENÇ
Doç. Dr. Bilal TUNÇ
Doç. Dr. Sebine İSAYEVA
Doç. Dr. Galib SAYILOV
Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA
Doç. Dr. Serhan HAVERİ
Doç. Dr. Kasım KARAMAN
Doç. Dr. Sehrane KASİMİ
Doç. Dr.. Sevcan YILDIZ
Dr. Halide MEMMEDOVA
Dr. Hatice Nur GERMİR
Dr. ZHI Huang
Dr. Aykar Tekin BOZKURT
Dr. Canan BİRİMOĞLU OKUYAN
Dr. Serkan GÜN
Dr. Elena TINIKOVA
Dr. MA Yuzhong
Dr. Bashır SALİH
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer Derya SUBAŞI
Dr. Öğr. Üyesi Alper Bilgehan YARDIMCI
Dr. Öğr. Üyesi Veysel GÖGER

NAZIM HUSEYNLI -65 INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONGRESS

APRIL 30, 2021
BAKU, AZERBAIJAN / BAKU EURASIAN UNIVERSITY

CONFERENCE PROGRAM

ONLINE (WITH VIDEO CONFERENCE) PRESENTATION

Meeting ID: 829 9746 8597
Passcode: 341406

PARTICIPANTS COUNTRIES:
AZERBAIJAN, TURKEY
GREECE, IRAQ, NIGERIA, ALGERIA, INDIA, ROMANIA, ISRAEL

-OPENING CEREMONY-

30.04.2021, FRIDAY

Honorary President of the Congress

Prof. Dr. NAZIM HUSEYNLI
Rector Of Baku Eurasian University

Chairman of the Congress Organizing Committee

Prof. Dr. Gulzar Ibrahimova
Baku Eurasian University

Opening Moderator:

Dr. Mustafa LATIF EMEK

Chairman of the Institute of Economic Development and Social Research (IKSAD)

Hall-1, Session-1

30.04.2021, Friday

Baku Time
12⁰⁰ : 14³⁰

Ankara Time
11⁰⁰ : 13³⁰

ID: **829 9746 8597**
Passcode: **341406**

MODERATOR: **Assoc. Prof. Dr. Elnur Kəlbizadə**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assoc. Prof. Dr. Elnur Həşim oğlu Kəlbizadə	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ QAFQAZŞÜNASLIQ MƏRKƏZLƏRİ VƏ ERMƏNİLƏR
Zəfər Abdullayev	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	“VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ” İDEYASININ İNKİŞAFINA DAİR
Assoc. Prof. Dr. Rasim SOYLU	<i>Sakarya University</i>	INTERTEXTUALITY, PICTORIAL QUOTATION AND PLAGIARISM PROBLEM
Dr. İsmaylova Jalə Musaqızı	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	IDEAS OF THE NATIONAL MOVEMENT “AKHİNCHİ PERIOD” IN THE NATIONAL PRESS
Ələkbərova Xumar Elham qızı	<i>Azerbaijan National Academy of Science (Azerbaijan)</i>	YENİ DÖVR MİSİR ƏDƏBİYYATINDA MÜHARİBƏ REALLIQLARI
Assoc. Prof. Dr. Mustafa DİĞLER	<i>Karamanoğlu Mehmetbey University (Turkey)</i>	EXPRESSIONIST INFLUENCES IN MEHMET GÜLERYÜZ PAINTINGS
Dr. Sadıqlı Pərinaz İslam qızı	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	USING WOOD IN THE NATIOANAL HOLIDAYS
Dr. Nuray PAMUK ÖZTÜRK	<i>Selcuk University</i>	TANG DÖNEMİ ÇİN ŞİİRİNDE TÜRK KÜLTÜR ÖGELERİ
Lect. Dr. Ömer Faruk KADAN	<i>Hatay Mustafa Kemal University</i>	DIGITAL APPLICATIONS IN TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE
Dr. Nuran Azad qızı Süleymanova	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	QARABAĞIN İQTİSADI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ
N.Ə.Umarova	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	İKT VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Hall-2, Session-1

30.04.2021, Friday

Baku Time
12⁰⁰ : 14³⁰

Ankara Time
11⁰⁰ : 13³⁰

ID: **829 9746 8597**
Passcode: **341406**

MODERATOR: **Dr. İLHAMƏ ŞIXIYEVA**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	<i>Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)</i>	ZAHID KHALILIN OBRAZES IN CHILDREN'S POEMS
Assoc. Prof. Dr. Etrabə Gul	<i>Baku Engineering University (Azerbaijan)</i>	MÖVLANƏ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT SİMVOLLARI: FƏLSƏFİ ESTETİK FUNKSIONALLIĞI VƏ QAYNAQLARI
Assoc. Prof. Dr. M. Bayram DÜZENLİ	<i>Siirt University</i>	TYPES AND CULTURAL ELEMENTS IN ENDERUNLU FAZIL'S POEMS OF RAMADANIYYA
Assoc. Prof. Dr. Fatma Məcidova	<i>Azerbaijan National Academy of Science (Azerbaijan)</i>	MİSİR ƏDƏBİYYATINDA NOVELLA JANRININ YARANMASI
Assist. Prof. Dr. Talip ÇUKURLU	<i>Siirt University</i>	RELIGIOUS-SUFISTIC ELEMENTS IN ENDERUNLU FAZIL'S POEMS OF RAMADANIYYA
Lalə Kərimova	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	"BALACA ŞAHZADƏ" ƏSƏRİNDƏ İNSAN VƏ DÜNYA PROBLEMI
Mustafayeva Jalə	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	MODERNİST ROMAN VƏ ŞÜUR AXINININ FORMALAŞMASI PROSESİ
Zeynalova Gülcəhan	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	M.F. DOSTOYEVSKI VƏ ONUN YERALTI ADAMI OBRAZI ARASINDA PSIXOLOJİ ANALOGİYALAR
Əsədli Səidə	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	"PAULO KOELYO YARADICILIĞINDA İNSANA DİNİ-MİSTİK KONTEKSTDƏ BAXIŞ"
Dr. İLHAMƏ ŞIXIYEVA	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA İŞLƏNMİŞ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN SİNTAKTİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Assoc. Prof. Dr. Ədalət ABBASOV	<i>Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)</i>	SADƏ CÜMLƏNİN SİNTAKTİK- SEMANTİK TƏSNİFİ PRİNSİPLƏRİ

Hall-3, Session-1

30.04.2021, Friday

Baku Time
12⁰⁰ : 14³⁰

Ankara Time
11⁰⁰ : 13³⁰

ID: **829 9746 8597**
Passcode: **341406**

MODERATOR: **Assoc. Prof. Dr. Ümit Muhammet KOÇYİĞİT**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Dr. P. O. Ukaogo Siddhant Farouk Dehmchi	<i>Abia State University (Nigeria)</i> <i>Durgesh Nandini Degree College (India)</i> <i>Badji Mokhtar University (Algeria)</i>	EVALUATION OF PHYTOCHEMICAL AND METAL BIOACCUMULATION POTENTIALS OF PLEUROTUS OSTREATUS COLLECTED FROM FORESTS OF OHUHU- UMUAHIA, NIGERIA: AN EVALUATION OF DIETARY INTAKE RISKS
Dr. Rania Kara Rachid Siab Amor Azizi	<i>Ferhat Abbas-Sétif 1 University (Algeria)</i> <i>Abbes Laghrour University (Algeria)</i>	ZnO SEED LAYER EFFECT ON STRUCTURAL, OPTICAL, AND ELECTRICAL PROPERTIES OF ELECTROCHEMICALLY GROWN Cu ₂ O coated Zn(O,Mg) Heterojunction Solar Cells
Assoc. Prof. Dr. Ümit Muhammet KOÇYİĞİT	<i>Sivas Cumhuriyet University</i>	INVESTIGATION OF THE EFFECT OF FOOD SUPPLEMENTS OBTAINED FROM DIFFERENT PLANT EXTRACTS ON CARBONIC ANHYDRATE I ISOENZYME ACTIVITY
Kübra ÇELİK Sibel ORHAN Muhammet GÜMÜŞ Emine KIZILKAYA	<i>Sutcu Imam University</i> <i>Namık Kemal University</i> <i>Cumhuriyet University</i> <i>Karamanoğlu Mehmet Bey University</i>	THE IMPORTANCE OF QUALITY ACCREDITATION ON HEALTHCARE SERVICES IN COMBATING COVID-19
Res. Assist. Dr. Safiye YANMIŞ Lect. Dr. Yasemin ÖZYER	<i>Erzincan Binali Yildirim University</i> <i>Sinop University</i>	SAĞLIK HİZMETLERİ MESLEK YÜKSEKOKULU VE HEMŞİRELİK ÖĞRENCİLERİNİN BEDEN ALGISI VE YAŞAM DOYUMUNUN BELİRLENMESİ
Assist. Prof. Dr. Murat DOĞAN	<i>Sivas Cumhuriyet University</i>	MONOCLONAL ANTIBODIES USED IN CANCER TREATMENT
Lect. Harun AKBULUT Prof. Dr. Veysel ASLANTAŞ Res. Assist. Hasan ULUTAŞ	<i>Bozok University</i> <i>Erciyes University</i> <i>Bozok University</i>	MULTI-EXPOSURE IMAGE FUSION USING GRAY WOLF OPTIMIZATION ALGORITHM

Hall-4, Session-1

30.04.2021, Friday

Baku Time
12⁰⁰ : 14³⁰

Ankara Time
11⁰⁰ : 13³⁰

ID: **829 9746 8597**
Passcode: **341406**

MODERATOR: **Dr. Mustafa Latif EMEK**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Assist. Prof. Dr. Mutlu YORULDU	<i>Balikesir University</i>	AMPİRİK LİBERTERYEN İKTİSATÇI F. A. V. HAYEK'İN VERGİ ADALETİ YAKLAŞIMININ İNCELENMESİ
Assist prof. Dr. Ahmet Yavuz ÇAMLI	<i>Manisa Celal Bayar University</i>	COVID'19 SÜRECİNİN DERİNLEŞTİRDİĞİ İKTİSADİ EŞİTSİZLİKLERİN SOSYAL BÜTÜNLEŞME AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
Dr. Ronen Harel Prof. Dr. Dafna Schwartz	<i>Tel Aviv University (Israel)</i> <i>Ben Gurion University (Israel)</i>	MINORITY INTEGRATION WITHIN GROWING ECONOMIC SECTORS IN MIXED REGIONS
Şaban ALTIN	<i>Yozgat Bozok University</i>	ALİŞ VERİŞ MERKEZLERİNDEKİ MAĞAZALARA SATIŞ ELEMANI SEÇİMİNDE CRITIC ve MAIRCA YÖNTEMLERİNİN KULLANILMASI
Dr. Hasanova Sevda Ali	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	ANALYSIS DIRECTIONS OF INFORMAL EMPLOYMENT IN THE LABOR MARKET
Prof. Dr. Naji Sahem Reson Assist. Prof. Dalia Abdul-Jabbar	<i>University of Maysan (Iraq)</i>	STATISTICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN POPULATION FERTILITY AND THE FACTORS AFFECTING IT REPUBLIC OF IRAQ / MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENTIFIC RESEARCH
Dr. Gabriela Boangiu	<i>Romanian Academy (Romania)</i>	FOLKLORISTS FROM THE ROMANIAN REGION OF OLTENIA AS CULTURAL ELITES OF THE ROMANIAN SOCIETY AT THE BEGINNING OF THE XXTH
Dr. Gabriela Boangiu	<i>Romanian Academy (Romania)</i>	COLLECTORS OF THE ROMANIAN FOLK COSTUME AS CONTRIBUTORS TO THE PROMOTION OF THE NATIONAL CULTURAL HERITAGE
Səfər Səfərli	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	TOLERANTLIQ VƏ DÖZÜMSÜZLÜK: CƏMİYYƏTDƏKİ MÜNAQİŞƏLƏRİN HƏLLİ VƏ SÜLHYARATMA PROSESİNDƏ TOLERANTLIĞIN ROLU

Hall-5, Session-1

30.04.2021, Friday

Baku Time
12⁰⁰ : 14³⁰

Ankara Time
11⁰⁰ : 13³⁰

ID: **829 9746 8597**
Passcode: **341406**

MODERATOR: **Prof. Dr. Gülzar İbrahimova**

AUTHORS	AFFILIATION	TOPIC TITLE
Prof. Dr. Gülzar İbrahimova Vüqar Əliyev	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	AZƏRBAYCANDA “LOBBİ HAQQINDA QANUNUN” QƏBULU PERSPEKTİVLƏRİ
Gözəl CƏFƏROVA	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	FRANS KAFKANIN YARADICILIĞINDA CƏRƏYANLAR
Miriyeva Aygün Cəmşid	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	ERMƏNİSTANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ BAXIŞ
Assos. Prof. Dr. Mütəllim Rəhimov	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	TƏHSİLİN SOSIOLOGİYASI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Dürdanə Məmmədova Əvəz	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTİN İNSAN RESURSLARININ İDARƏDİLMƏSİNƏ TƏSİRİ
Adıgözəlova Məleykə Zahir q.	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YAXIN ŞƏRQDƏ GEO-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ ABŞ-SURİYA MÜNASİBƏTLƏRİ
Alper SAĞLIK Aleyna GÜN Rozerin ÇELİK	<i>Canakkale Onsekiz Mart University</i>	UZAKDOĞU SPORLARI ve PEYZAJ TASARIM İLİŞKİSİ
Abdiyeva GülÇöhrə Firdovsi	<i>Baku Eurasian University (Azerbaijan)</i>	XX ƏSR D. SELİNCƏRİN MƏCNUNU
Nurlane MEMMEDOVA	<i>Azerbaijan National Academy of Science (Azerbaijan)</i>	THE TOPIC OF “FATHERS AND SON” IN MASUD ALİOĞLU CRITICISM

Nazım Hüseynli -65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	I
BİLİM KURULU	II
KONGRE PROGRAMI	III
İÇİNDEKİLER	IV

Author	Title	No
Elnur Həşim oğlu Kəlbizadə	İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ QAFQAZŞÜNASLIQ MƏRKƏZLƏRİ VƏ ERMƏNİLƏR	1
Zəfər Abdullayev	“VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTI” IDEYASININ INKIŞAFINA DAIR	2
Rasim SOYLU	METINLERARASILIK, RESIMSEL ALINTI VE İNTIHAL PROBLEMI	3
İsmayılova Jalə Musaqızı	MİLLİ HƏRƏKATIN “ƏKİNÇİ DÖVRÜ” İDEYALARI MİLLİ MƏTBUATDA	14
Mustafa DİĞLER	MEHMET GÜLERYÜZ RESİMLERİNDE DIŞAVURUMCU ETKİLER	21
Sadıqlı Pərinaz İslam qızı	MİLLİ BAYRAMLARIMIZDA AĞACDAN İSTİFADƏ	36
Nuray PAMUK ÖZTÜRK	TANG DÖNEMİ ÇİN ŞİİRİNDE TÜRK KÜLTÜR ÖGELERİ	42
Ömer Faruk KADAN	YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DİJİTAL UYGULAMALAR	43
Nuran Azad qızı Süleymanova	QARABAĞIN İQTİSADI İNKIŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	45
Şıxəliyeva Validə Nadir qızı	HEYDƏR ƏLIYEVİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINIM TƏHSİL SISTEMINDƏ APARDIĞI İLSAHATLAR	46
	ZAHİD XƏLİLİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ OBRAZLAR	
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	ZAHİD KHALİLİN ÇOCUK ŞİİRLERİNDE OBRAZLAR	57
	ZAHİD KHALİLİN OBRAZES IN CHILDREN'S POEMS	
Ətrabə Gül	MÖVLANƏ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT SIMVOLLARI: FƏLSƏFI ESTETİK FUNKSIONALLIĞI VƏ QAYNAQLARI	63
M. Bayram DÜZENLİ	ENDERUNLU FAZIL'IN RAMAZANIYE TÜRÜ ŞİİRLERİNDE YER ALAN TIPLER VE KÜLTÜREL UNSURLAR	65

Nazım Hüseynli -65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi

<i>TYPES AND CULTURAL ELEMENTS IN ENDERUNLU FAZIL'S POEMS OF RAMADANIYYA</i>		
<i>Fatma Məcidova</i>	<i>MISIR ƏDƏBİYYATINDA NOVELLA JANRİNİN YARANMASI</i>	71
<i>Talip ÇUKURLU</i>	<i>ENDERUNLU FAZIL'IN RAMAZANIYE TÜRÜ ŞİİRLERİNDE YER ALAN DİNİ-TASAVVUFİ UNSURLAR</i> <i>RELIGIOUS-SUFISTIC ELEMENTS IN ENDERUNLU FAZIL'S POEMS OF RAMADANIYYA</i>	73
<i>Lalə Kərimova</i>	<i>“BALACA ŞAHZADƏ” ƏSƏRİNDƏ İNSAN VƏ DÜNYA PROBLEMI</i>	82
<i>Mustafayeva Jalə</i>	<i>MODERNİST ROMAN VƏ ŞÜUR AXINININ FORMALAŞMASI PROSESİ</i>	89
<i>Əsədli Səidə</i>	<i>“PAULO KOELYO YARADICILIĞINDA İNSANA DİNİ-MİSTİK KONTEKSTDƏ BAXIŞ”</i>	90
<i>İLHAMƏ ŞİXİYEVƏ</i>	<i>‘KİTABİ-DƏDƏ QORQUD’ DASTANINDA İŞLƏNMİŞ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SİNTAKTİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	91
<i>Ədalət Abbasov</i>	<i>SADƏ CÜMLƏNİN SİNTAKTİK- SEMANTİK TƏSNİFİ PRİNİPLƏRİ</i>	93
<i>P. O. Ukaogo Siddhant Farouk Dehmchi</i>	<i>EVALUATION OF PHYTOCHEMICAL AND METAL BIOACCUMULATION POTENTIALS OF PLEUROTUS OSTREATUS COLLECTED FROM FORESTS OF OHUHU- UMUAHIA, NIGERIA: AN EVALUATION OF DIETARY INTAKE RISKS</i>	100
<i>Rania Kara Rachid Siab Amor Azizi</i>	<i>ZnO Seed Layer Effect on Structural, Optical, and Electrical Properties of Electrochemically Grown Cu2O coated Zn(O,Mg) Heterojunction Solar Cells</i>	101
<i>Ümit Muhammet Koçyiğit</i>	<i>INVESTIGATION OF THE EFFECT OF FOOD SUPPLEMENTS OBTAINED FROM DIFFERENT PLANT EXTRACTS ON CARBONIC ANHYDRATE I ISOENZYME ACTIVITY</i>	103
<i>Kübra ÇELİK Sibel ORHAN Muhammet GÜMÜŞ Emine KIZILKAYA</i>	<i>THE IMPORTANCE OF QUALITY ACCREDITATION ON HEALTHCARE SERVICES IN COMBATING COVID-19</i>	108
<i>Harun AKBULUT Veysel ASLANTAŞ Hasan ULUTAŞ</i>	<i>BOZKURT OPTİMİZASYON ALGORİTMASI KULLANARAK ÇOKLU-POZLAMALI GÖRÜNTÜ BİRLEŞTİRME</i>	111
<i>Harun AKBULUT</i>	<i>MULTI-EXPOSURE IMAGE FUSION USING GREY WOLF OPTIMIZATION ALGORITHM</i>	112

Nazım Hüseynli -65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi

<i>Mutlu YORULDU</i>	<i>LİBERTERYENİZMİN VE AMPİRİK LİBERTERYEN F. HAYEK'İN VERGİLENDİRME ANLAYIŞI VE BİR ELEŞTİRİ</i>	113
<i>Ahmet Yavuz ÇAMLI</i>	<i>COVID'19 SÜRECİNİN DERİNLEŞTİRDİĞİ İKTİSADİ EŞİTSİZLİKLERİN SOSYAL BÜTÜNLEŞME AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ</i>	121
<i>Ronen Harel Dafna Schwartz</i>	<i>MINORITY INTEGRATION WITHIN GROWING ECONOMIC SECTORS IN MIXED REGIONS</i>	129
<i>Şaban ALTIN</i>	<i>ALİŞ VERİŞ MERKEZLERİNDEKİ MAĞAZALARA SATIŞ ELEMANI SEÇİMİNDE CRITIC ve MAIRCA YÖNTEMLERİNİN KULLANILMASI</i>	130
<i>Həsənova Sevda Əli</i>	<i>ƏMƏK BAZARINDA QEYRİ-RƏSMİ MƏŞĞULLUĞUN TƏHLİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ</i>	131
<i>Naji Sahem Reson Dalia Abdul-Jabbar</i>	<i>STATISTICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN POPULATION FERTILITY AND THE FACTORS AFFECTING IT REPUBLIC OF IRAQ / MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND SCIENTIFIC RESEARCH</i>	135
<i>Gabriela Boangiu</i>	<i>FOLKLORISTS FROM THE ROMANIAN REGION OF OLTENIA AS CULTURAL ELITES OF THE ROMANIAN SOCIETY AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY</i>	136
<i>Gabriela Boangiu</i>	<i>COLLECTORS OF THE ROMANIAN FOLK COSTUME AS CONTRIBUTORS TO THE PROMOTION OF THE NATIONAL CULTURAL HERITAGE</i>	137
<i>Safər Səfərli</i>	<i>TOLERANTLIQ VƏ DÖZÜMSÜZLÜK: CƏMIYYƏTDƏKİ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİ VƏ SÜLHYARATMA PROSESİNDƏ TOLERANTLIĞIN ROLU</i>	139
<i>Gülzar İbrahimova Vüqar Əliyev</i>	<i>AZƏRBAYCANDA "LOBBİ HAQQINDA QANUNUN" QƏBULU PERSPEKTİVLƏRİ</i>	154
<i>Gözəl CƏFƏROVA</i>	<i>FRANS KAFKANIN YARADICILIĞINDA CƏRƏYANLAR</i>	170
<i>Miriyeva Aygün Cəmşid</i>	<i>ERMƏNİSTANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ BAXIŞ</i>	178
<i>Mütəllim Rəhimov</i>	<i>TƏHSİLİN SOSIOLOGİYASI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	179
<i>Dürdanə Məmmədova Əvəz</i>	<i>YENİ İQTİSADİ ŞƏRAITIN İNSAN RESURLARININ İDARƏEDİLMƏSİNƏ TƏSİRİ</i>	180
<i>Adıgözəlova Mələykə Zahir q.</i>	<i>XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YAXIN ŞƏRQDƏ GEO-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ ABŞ-SURİYA MÜNASİBƏTLƏRİ</i>	181
<i>Abdiyeva Gülçöhrə Firdovsi</i>	<i>XX ƏSR D. SELINCERİN MƏCNUNU</i>	183

Nazım Hüseyinli -65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi

<i>Nurlane MEMMEDOVA</i>	<i>MESUT ALİOĞLU ELEŞTİRİSİNDE "BABALAR VE OĞULLAR" KONUSU THE TOPIC OF "FATHERS AND SON" IN MASUD ALİOĞLU CRITICISM</i>	<i>185</i>
<i>Fuad Selamzade Aliğ Baghirov Ilaha Gurbanova Zeynab Gocayeva</i>	<i>AHMED GÜNER SAYAR'IN OSMANLI KLASİK İKTİSADİ DÜŞÜNÇESİNİN BATI İLE TEMASA GEÇMESİNE VE ÇAĞDAŞLAŞMASINA BAKIŞININ İNCELENMESİ</i>	<i>187</i>
<i>Alper SAĞLIK Aleyna GÜN Rozerin ÇELİK</i>	<i>UZAKDOĞU SPORLARI ve PEYZAJ TASARIM İLİŞKİSİ</i>	<i>198</i>
<i>ƏLƏKBƏROVA XUMAR ELHAM QIZI</i>	<i>YENİ DÖVR MİSİR ƏDƏBİYYATINDA MÜHARİBƏ REALLIQLARI (LƏTİFƏ ƏZ-ZƏYƏTİN "AÇIQ QAPI" ƏSƏRİ ƏSASINDA)</i>	<i>209</i>
<i>Ömer Faruk KADAN</i>	<i>YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DİJİTAL UYGULAMALAR</i>	<i>218</i>
<i>Murat Doğan</i>	<i>MONOCLONAL ANTIBODIES USED IN CANCER TREATMENT</i>	<i>227</i>
<i>Wafa Illoul</i>	<i>PASSIVE SAMPLING TECHNIQUES FOR GROUNDWATER MONITORING</i>	<i>233</i>
<i>Safiye YANMIŞ Yasemin ÖZYER</i>	<i>DETERMINATION OF BODY PERCEPTION AND LIFE SATISFACTION OF VOCATIONAL SCHOOL OF HEALTH SERVICES AND NURSING STUDENTS</i>	<i>248</i>

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ QAFQAZŞÜNASLIQ MƏRKƏZLƏRİ VƏ ERMƏNİLƏR

Elnur Həşim oğlu Kəlbizadə

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Qafqaz siyasəti şöbəsinin müdiri
Bakı Avrasiya Universitetinin müəllimi
Bakı/Azərbaycan

Xülasə

Məqalədə İran İslam Respublikasında Qafqazşünaslıq mərkəzlərinin fəaliyyəti, əsas tədqiqat istiqamətləri, ermənilərin köçürülmə və məskunlaşma məsələləri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu mərkəzlər həm İranın Qafqazla bağlı siyasətinin formalaşması üçün bu regionu öyrənir, həm də Qafqaz regionunda İranın təsirini gücləndirmək üçün təbliğat məqsədi daşıyan tədqiqatlar aparırlar. İranda fəaliyyət göstərən qafqazşünaslıq mərkəzlərində tədqiq edilən mühüm istiqamətlərdən biri ermənilərdir.

İranın Qafqazla bağlı xüsusi mərkəzli sırasında İİR Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzi, İran-Avrasiya Tədqiqatları İnstitutudur (İRAS), İran Strateji Tədqiqatlar İnstitutunda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Tədqiqatlar Qrupunun adlarını qeyd etmək olar.

Təbriz Universitetinin tərkibində Qafqaz, Anadolu və Mərkəzi Asiya tədqiqatları İnstitutu fəaliyyət göstərir. İnstitutun yaradılma məqsədləri kimi “İran İslam Respublikasının bayrağı altında milli birliyi gücləndirmək, fərqli etnik kökə və dillərə mənsub xalqların öyrənilməsi göstərilir. Bundan əlavə qeyd edilir ki, tədqiqatlarda məqsəd “dost Azərbaycan xalqını tarixi gerçəkliklərlə tanış etmək üçün Azərbaycan vətənvəzlərinin qüvvətindən istifadə etməkdir”.

Hazırda İran İslam Respublikasının üç ali təhsil müəssisəsində Ermənişünaslıq tədqiqatları aparən mərkəzlər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzlərdən ikisi ölkənin paytaxtı Tehran şəhərində, biri isə İranda erməni icmasının ən mütəşəkkil və kompakt şəkildə yaşadığı İsfahan şəhərində fəaliyyət göstərir. Belə ki, Tehran Dövlət Universitetində Ermənişünaslıq kafedrası, Azad İslam Universitetinin Tehran Bölməsində Erməni dili və ədəbiyyatı kafedrası, İsfahan Universitetində isə Ermənişünaslıq Fakültəsi fəaliyyət göstərir. İranda ermənişünaslıq mərkəzləri Ermənistan dövlətinin, kilsəsinin və diasporanın dəstəyi ilə elmi əsasları olmayan, məkrli erməni ideoloji məqsədlərinə xidmət edən fəaliyyətlər də həyata keçirilir.

Açar sözlər: İran, Qafqazşünaslıq, erməni, köçürülmə, tədqiqat, mərkəz

Keywords: Iran, Caucasus Studies, Armenian, resettlement, research, center

Ключевые слова: Иран, кавказоведение, армянин, переселение, исследование, центр

“VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTI” IDEYASININ INKIŞAFINA DAIR

Zəfər Abdullayev

Bakı Avrasiya Universiteti

Vətəndaş cəmiyyəti məfhumu öz kökləri ilə Aristotelin “polis” ideyasına gedib çıxır. “Politike”nin üzvü olmaq dövlətin vətəndaşı olmaq və eyni zamanda onun qanunlarına uyğun şəkildə və başqalarının mənafeyinə ziyan vurmada fəaliyyət göstərmək mənasını ifadə edirdi. Lakin qədim yunan və Roma mütəfəkkirləri dövlət və cəmiyyət anlayışlarını bir-birindən ayırmırdılar. Politikenin üzvü vətəndaş qanunlarına tabe dövlətin üzvü hesab edilirdi. Bu kontekstdə vətəndaş cəmiyyəti və dövlət bir-birini əvəz edən anlayışlar kimi çıxış edirdi.

Orta əsrlər dövründə də cəmiyyətlə dövlət arasında bir fərq olması düşünülürdü, onlar vahid bir tam kimi şərh olunurdu. Elmi ədəbiyyatda vətəndaş cəmiyyəti ideyasının, onun nəzəri konsepsiyasının inkişaf prosesinin antik dövrdən etibarən genesis və təkamülünü ehtiva edən üç dövrə bölünməsi qəbul edilmişdir: başlanğıc dövr (antik dövrdən XVII əsrdək), institusional dövr (XVII əsr – XX əsrin birinci rübü), müasir dövr (XX əsrin 20-ci illəri – XX əsrin ilk onillikləri). Birinci mərhələ vətəndaş cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və ideoloji şərtlərinin formalaşması, onun müvafiq intellektual nəzəri əsaslarının yaradılması ilə xarakterizə olunur. XVII – XVIII əsrlərdə vətəndaş cəmiyyəti ideyası C. Lokk, T. Hobbs, Ş. Monteskye, J.J. Russo kimi mütəfəkkirlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Yanaşmalarındakı ümumi cəhətlərə baxmayaraq, Lokk və Hobbsın əsərlərində dövlətin, yoxsa vətəndaş cəmiyyətinin ilkin olması məsələsi mühüm yer tuturdu. İnstitusional dövr mütəfəkkirləri içərisində Kant vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının inkişafında mühüm rol oynadı. Kantın ideyalarını davam etdirən Humboldtın fikrincə, vətəndaş cəmiyyətinin əsasını bunlar təşkil edir: 1) fərd 2) təbii hüquq 3) fərdlər tərəfindən yaradılmış sosial və milli təsisatlar. Hegelə görə isə dövlətin fəaliyyət sahəsi ümumi maraqlar, vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət sahəsi isə xüsusi maraqlardan ibarət olmalıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin müasir anlamı M. Veber, Sorokin, A. Qramşı, Arato, K.Şmit kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində əks olunmuşdur. Müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, Qərb siyasi fikrində vətəndaş cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinə dair iki əsas mövqə formalaşmışdır. Onlar, qəbul olunduğu kimi, L-ənənə (kökü C. Loka gedib çıxan) və M-ənənə (Ş. Monteskyedən başlanan) adlanır.

METINLERARASILIK, RESİMSEL ALINTI VE İNTİHAL PROBLEMİ

Doç.Dr. Rasim SOYLU

Sakarya Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi,
Orhid no: 0000-0001-7136-1928

Özet

Postmodernizm sanatın içeriği ve konusu ile birlikte üsluba ve anlayışa da ilginç yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Antik dönemlerden itibaren klasik, idealist ve realist anlayışlar geçerli olmuş, 19. Ve 20. Yüzyılda modern ve avangard anlayış ön plana gelmiştir. 21. Yüzyıl bunların hiç birisini dışlamayan ancak multidisiplin anlayış ve multimedya imkanlarıyla Postmodern yaklaşımıyla yeni düşünce ve anlayışlara da olanak tanımaktadır.

Eski dönemlerde özgünlük, orijinallik, biriciklik ve kişiye has üslup gibi özellikleri sanat ve sanatçının en önemli oluş kriterleri kabul edilmiştir. Ancak çağdaş sanat olarak tanımladığımız günümüzde etkileşim, esinlenme, alıntı, çağırışım, bilinçli dönüşüm, temellük-sahiplenme gibi başka bir sanat eserine gönderme yapmak metinlerarasılık ve resimsel alıntı kavramlarıyla Postmodern bir yaklaşım olarak kabul görmektedir. Bir sanatçının başka bir sanat sanatçının eserini taklit etmesinin veya çağırıştırmasının ne kadar aşırma, taklit, kopya veya intihal olduğunu ölçecek bir kriter olmadığı gibi bunun meşruiyetini ölçecek veya telif hakları ihlali olup olmadığını tespit edecek objektif kriterleri de henüz çıkarılmamıştır.

Aslında 20. Yüzyılda gelişen ve kanunlaşan telif hakları yasaları günümüzün metinlerarasılık ve resimsel alıntı kavramlarıyla nasıl bağdaşacağı önemli bir sorundur. Bazı sanat etkinliklerinde, sergi, bienal ve müzayedelerde çıkan intihal ve orijinal olmama gibi problemlere bilirkişilik yapan sanat uzmanları bugün gelinen metinlerarasılık ve resimsel alıntı kavramlarını da göz önüne almaya mecbur kalmaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki özgünlüğün ve orijinalliğin derecesini ölçmek zorlaşmıştır. Özgün olduğunu iddia etmek tümünden benzersiz ve biricik olduğunu da iddia etmektir ki karşılıklı etkileşime dayanan sanat gibi sensitiv bir alan söz konusu olduğunda benzeşimi olmayan bir imge bulmak da artık imkânsız hale gelmiştir. Bu araştırma sanatta orijinallik, özgünlük, intihal, metinlerarasılık ve resimsel alıntı kavramlarının mevcut telif hakları yasaları ve kamuoyu yargısı arasındaki problemleri irdelenecek ve çözüm arayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özgünlük, Orjinallik, İntihal, Metinlerarasılık, Resimsel Alıntı.

Abstract

Intertextuality, Pictorial Quotation and Plagiarism Problem

Postmodernism has brought interesting approaches to style and understanding as well as the content and subject of art. Since ancient times, classical, idealistic and realist understandings have been valid, and in the 19th and 20th centuries, the modern and avant-garde understanding came to

the fore. The 21st Century, which does not exclude any of these, but with its multidisciplinary understanding and multimedia opportunities, allows for new thoughts and understandings with its Postmodern approach.

In ancient times, characteristics such as originality, uniqueness, uniqueness and personal style were accepted as the most important criteria of art and artist. However, referring to another work of art such as interaction, inspiration, quotation, association, conscious transformation, appropriation-appropriation is accepted as a Postmodern approach with the concepts of intertextuality and pictorial quotation. There is no criterion to measure how much plagiarism, imitation, copying or plagiarism an artist imitates or associates with the work of another artist, nor have objective criteria to measure the legitimacy of this or determine whether there is a copyright infringement.

In fact, it is an important problem how copyright laws that developed and became law in the 20th century will be compatible with today's concepts of intertextuality and pictorial quotation. Art experts, who are experts in some art events, such as plagiarism and non-originalness in exhibitions, biennials and auctions, are obliged to take into account the concepts of intertextuality and pictorial quotation that have come today.

As a result, it can be said that it has become difficult to measure the degree of originality and originality. To claim that it is original is to claim that it is completely unique and unique, that in the case of a sensitive field such as art based on mutual interaction, it has become impossible to find an image that has no analogy. This research will examine the problems of originality, originality, plagiarism, intertextuality, and pictorial citation in art, and the problems between the current copyright laws and public judgment will be searched for solutions.

Keywords: Originality, Originality, Plagiarism, Intertextuality, Pictorial Quote.

Giriş

Mağara resimleriyle başlayan sanat dünyası ilhamını ya doğadan alır ya da insanın ruhunun yansımasından. İlk insanlar için doğada gördükleri her şey olağanüstü ve hayret verici olabilir. Doğaya öykünmek ve taklit etmek sanatın kaynakları arasında önemli bir teoridir. Yaptığı her şeye özgün bir şeyler katmak yaratıcı insan doğasının iktizası olmakla birlikte işin kolayına kaçarak başkalarını taklit etmek de insanların tipik davranışları arasındadır.

Sanat tarihi boyunca özgünlük, orijinallik ve biriciklik sanatın en teme özelliklerinden ve gereksinimlerinden birisi olmuştur. Ancak başka sanatçıları taklit etmek, röprodüksiyon yapmak, kopyacılık, öykünme ve yeniden yorumlama da sanat tarihi içerisinde çok örneği olan durumlardır.

Son yüzyılda sanatçıların kendi tasarımlarını tescilleme ve korumaları için telif hakları yasaları çıkarılmış ve uygulamaya çalışılmıştır. Ancak son zamanlarda Postmodern bir anlayış olarak ortaya çıkan Metinler arası ve Resimsel Alıntı kavramları sanatçıların başka sanat eserlerine öykünmelerini, alıntı, iyelenme ve anıştırma yapmalarını mübah görmektedir. Bu durumda telif hakları kanununun kapsamı ve işleyişi de zora girmektedir. Yapılan resimsel alıntılarının hangi aşamadan sonra aşırma ve intihal olacağı da tartışma konusudur.

Görsel 1. Da Vinci, Mona Lisa, 1503-19, 77x 53cm.

Görsel 2. Duchamp, L.H.O.O.Q., 1919, 19,7×12,4 cm.

Sanat Eserinde Orijinallik ve Biriciklik ve Yeniden Üretim

Bir şeyin sanat eseri olarak tanımlanabilmesi için bazı önemli kriterler vardır. Nasıl ki estetik kaygı, estetik haz ve estetik tavır bir şeyi sanat yapan en önemli tanımlardır. Öyle de biriciklik ve onu meydana getiren biriciklik elemanları da sanat eserinin en önemli özellikleridir. Özgünlük, orijinallik ve benzersizlik en önemli biriciklik elemanlarıdır. Berger'e göre özgün bir

eserin deęeri onun biricik olarak ortaya koyduklarında deęil kendisinin biricik oluřundadır (2020, s.21).

Sanatta orijinallik kavramı sanatın orijini yani kaynaęının sanatçı olmasıdır. Orijinallikten kastedilen eserin duyguları ve düşünceleri yansıtmada sanatçıya özgün olmasıdır. Hayatın hemen hemen her aşamasında karşımıza çıkan özgünlük kavramı müzikten sinemaya, sanattan medya dünyasına kadar çok geniş bir yelpazede kendini gösterir.

Genel olarak farklı olan kendine has kendine özgü olan anlamına gelen özgünlük kavramı kopyacılıęın her alanda ön plana çıktığı günümüzde daha da deęer kazanmıştır. İnternet kullanımının artması ile birlikte sanat eserlerinden üniversite tezlerine, kitaplardan fikir eserlerine kadar her alanda kopya ve çalıntı eser enflasyonu oluşmuş, kaçak olarak ve çok ucuz fiyattan satılan bu ürünler tüketici tarafından ilgi görmemiş ve böylelikle orijinal, özgün eserlere olan ilgi ön plana çıkmıştır.

Özgünlük çok geniş bir kavram olmakla birlikte daha önce üretilmemiş, o güne kadar üretilenlerden farklı, üretilmiş olanlardan esinlenilmemiş, özenti ve alıntı içermeyen, oluşturan kişinin ruhunu yansıtan ve farklılık içeren her şey olarak tanımlanabilir.

Benjamin'e göre (2015,12), bir sanat eseri, daima yeniden-üretilebilir olmuştur. İnsanlar tarafından yapılan eserler yine her zaman insanlar tarafından kopyalanabilmiştir. Çıraklar ustaların sanatlarını anlayabilmek, ustalar kendi eserlerini yaymak ve bu eserlerden ticari kazanç bekleyenler bu amaçla kopya eserler yapmışlardır. Ancak bir sanat eserinin teknik olarak yeniden üretimi yeni bir şeydir.

Telif Hakları

Telif hakları bir sanatçının veya düşünce adamının ürettięi düşünce, bilgi, tasarım ve sanat eserinin başkaları tarafından kaynak belirtilerek kullanılması ve kopyalanmaması ile ilgili hukuken korunan haklardır. Telif hakkı için illa ki tescil edilme zorunluluęu yoktur (<http://www.telifhaklari.gov.tr/Telif-Hakki-Nasil-Korunur>).

Fikir ve sanat eserleri üzerindeki telif hakları eserin üretilmesiyle birlikte başlar. Bununla birlikte eser sahibi isterse ülkesinin noter veya ilgili tescil birimlerinde kayıt veya tescil yaptırabilir (<http://www.telifhaklari.gov.tr/Telif-Hakki-Nedir>).

Telif hakkı simgesi, daire içerisinde İngilizce copyright kelimesinin baş harfi olan "C" harfidir. © simgesi üzerinde bulunan ürün telif hakları kanunu tarafından korunmaktadır. Üzerinde © sembolü olsun ya da olmasın, özgün her sanat eseri telif haklarına sahiptir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Telif_hakk%C4%B1).

Görsel 3. Velasques, Las Meninas (Nedimeler), 1656, 318x276 cm. Prado Müzesi.

Görsel 4. Equipo Cronica, Trois Codes,1970.

Telif hakların dünyada en temel insan haklarından birisidir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 27. maddesine göre "Herkesin yarattığı, her türlü bilim, edebiyat veya sanat eserlerinden mütevellit manevi ve maddi menfaatlerin korunmasına hakkı vardır" (<https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=trk>).

Telif hakları genellikle belli bir zaman dilimi içerisinde geçerlidir. Her ülkenin kendi kanunlarına göre koruma süresi değişmekle birlikte genellikle eser sahibi yaşadığı süre içerisinde ve ölümünden itibaren 70 yıl gibi bir zaman dilimi için geçerlidir (Örneğin Türkiye'de 70 yıl olarak belirlenmiştir (<http://www.telifhaklari.gov.tr/Telif-Hakki-Kac-Yil-Sureyle-Korunur>).

İntihal

İntihal bir kişinin ürettiği akademik veya sanat eserinde, başka birisinin tasvir etme, tanımlama, keşfetme, çözümlenme, yorum ve yargı gibi düşüncelerini kaynak göstermeden kendisine mal etmesidir (Yeğin,1992, s.281).

İntihal bir çeşit aşırma ve sahtekarlıktır. Yapılan bilimsel çalışmalarda alıntılar için kaynak göstermemek aynen alıntıları tırnak içinde yazmamak, atıf ve kaynak göstermemek akademik olarak etik ihlalidir ve bir çeşit suçtur. Başka birisine ait söylemler alıntı yapılırken yeni bir biçimde ifade edilse bile kaynak gösterilmesi şarttır. İntihale düşmek bilinçli olarak yapılabildiği gibi yanlışlıkla veya unutarak da olabilir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ntihal>.

Taklit ve Kopya Sorunu

Taklit de keşfetme gibi insanın doğasında vardır. Özgün ve yaratıcı kişilikler keşfetme ve yeni çözümler üretmeye odaklanırken nesnel ve kolay çözüm arayan kişilik tipleri taklit etmeye eğilimli olurlar. Taklit bir şeyin benzerini yapmak kopya ise aynısını yapmak olarak tanımlanabilir. Sanatta ve tasarımda taklit ve kopya başka birisinin eserinin benzerini veya sahtesini yapmak olarak da düşünülebilir (Püsküllüoğlu 1995: 1241).

Sanat tarihinde özellikle sanat eğitimi sürecinde veya usta-çırak eğitim metodunda kopya veya röprodüksiyon yapılması gelenek içerisinde değerlendirilebilir. Sanat eseri kopya etme, sanatçıların daha önce yaşamış büyük ustaların eserlerinden çalışmaları şeklinde de görülebilir (Tetikçi, 2017, s.2276).

Metinlerarasılık ve Resimsel Alıntı

Metinlerarasılık, günümüzde değişik sanatlar arasındaki alışverişleri belirtmek için kullanılan bir kavram olmakla birlikte sanatsallığın bir ölçütü olarak başka eserlere gönderme yapan metinsel bir etki olarak da tanımlanabilir (Aktulum,2018, s.237).

Benjamin'in çok ünlü söylemiyle (2015,12), mekanik üretim çağında sanatsal ürünler kolaylıkla çoğaltılabilir ve dünyanın birçok yerinde erişilebilir hale gelmiştir. Günümüz Postmodern anlayışında, teknolojinin olanaklarıyla birlikte farklı sanat biçimlerinin üretilmesi ve yaygınlaşması sonucu metinlerarasılık kavramının boyutlarında bir genişlemeye başlamıştır (Doğan veTarakçıoğlu, 2018, s.1113). Sanat tarihi içerisinde benzer konuları ve figürleri içeren farklı sanat dalları olduğu gibi birbirlerine gönderme yapan sanatçılar da çok fazladır. Günümüzde sinema ve

disiplinlerarası yaklaşımlar, sanat tarihindeki pek çok sanat eserine gönderme yapmakta yorumlamaktadır.

Görsel 5. Pablo Picasso, Guernica, 1937.

Görsel 6. Equipo Cronica, El Intro, 1969.

Aktulum'a göre (2016, s.68), resimsel alıntı, sadece bir ödünç alma veya bir modelin taklidi değildir. Bir bağlam değiştirme veya bir aktarma biçimi de değildir. Daha çok devingen bir edim ve öteki sanatçının eserini kendi iyesi yapmaktır. Yani alıntılanan bir imge yeniden bir anlatım, yeni

bir bağlam kazanmadır. Alıntılanan eserin anlamı bu yeni bağlama göre değişime uğramakta yeni bir yorumlama nesnesine dönüşmektedir.

Resimler arası alıntı sanat eserleri arasında imge alışverişinin etik olup olmadığı tartışmalarını da ortaya çıkarmıştır. Bu arada bu alışverişin yapısına bağlı olarak çeşitli kavramlar ve yöntemler de kullanılmaktadır (Tatar,2017, s.8).

Postmodern anlayışta çok sık görülen resimsel alıntı, pastiş ve parodi gibi yöntemlerle iki sanat eseri arasında ilişki kurar. Postmodernizmin temel anlayışlarından biri olan metinlerarasılık kavramı, farklı sanat disiplinlerinin birbirleriyle ilişkileri sonucu resimsel alıntı bağlamında özgür bir alana işaret eder (Yücel,2019,5).

Postmodern bir biçim olarak kabul edilen resimsel alıntı bu yeni yaklaşımla kopya, taklit veya aşırma olmaktan çıkar. Pastiş, parodi, röprodüksiyon, kolaj, uyarlama (adaptasyon), anıştırma (allusion), iyelenme (appropriation), gönderge (referent), esinlenme, ready-made (hazır madde) gibi pek çok türleriyle resimsel alıntı zengin sanat biçimleri olarak karşımıza çıkar.

Bunlar arasında en çok görülen pastiş çalışmalarıdır. Türkçe öykünme olarak tanımlanabilecek olan pastiş, postmodernizm sürecinde yaygın olarak kullanılan bir alıntılama yöntemidir. Direkt bir kopya olmayan pastiş, başka bir sanat eserinden ödünç alınan tarz ve elemanlar kullanılarak yapılan bir sanat eseridir (Görsel 4). Yani başka bir sanatçının üslubunu ya da tarzını taklit ederek meydana getirilen sanat eseri olarak tanımlanabilir (Vardar,2019,28, Girgin, 2018: 39).

Parodi ise başka bir eserin biçimini, içeriğini ve üslubunu değiştiren çalışma olarak tanımlanabilir (Görsel 1). Bunun yanı sıra, iyi bir parodinin alıntılanan eser ile parodi olan eser arasındaki ironi veya mizah sayesinde gülünç ve komik bir etki oluşturduğu görülebilir (Tatar, 2017,8, Rose, 2016: 69).

Metinlerarasılığın ve resimsel alıntının getirdiği özgürlük ile telif haklarının ihlal edilip edilmediğini belirlemek zorlaşmaktadır. Üretilen bir sanat eserinde görülen pastiş, parodi, röprodüksiyon, kolaj, uyarlama, anıştırma, sahiplenme, gönderge, esinlenme ve ready-made gibi resimsel alıntı tarzlarının intihal olup olmadığını tespit etmek de problemin bir başka biçimini ortaya çıkarmaktadır. Telif hakları ile ilgili açılan mahkemelerde ancak bilirkişi raporlarıyla durum aydınlatılmağa çalışılmaktadır.

Kendisi de sanatçı ve akademisyen olan Ferhat Özgür (Sanal, 2017) böyle bir mahkemede bilirkişi olarak yaşadığı izlenimleri anlatırken “Özgünlüğün derecesi olmaz. Özgün olduğunu iddia etmek tümünden benzersiz olduğunu da iddia etmektir ki karşılıklı etkileşime dayanan sanat gibi hassas bir alan söz konusu olduğunda benzeşimi olmayan bir imge bulmak da imkânsız hale gelir. Özgün olduğunu iddia eden bir sanatçının yapıt/lar/ı da bu anlamda bir başka sanatçıya ait imgelerin dereceli dönüşümüdür ama asla ta kendisi değildir” diyerek resimsel alıntının meşruiyetine dikkat çeker.

Görsel 7. Ahmet Güneştekin, Ölümsüzlük Odası, 2018, Contemporary Art İstanbul.

Görsel 8. Jim Leedy, he Earth Lies Screaming, 1999.

Sonuç

Sanat tarihinde bilhassa klasik dönem ve anlayışlarda sanat eserinin özgün, orijinal ve biricik olması en önemli sanat kriterleri arasında yer alır. Kopya ve röprodüksiyon çalışmaları ancak bir ustanın yanında eğitim görsen bir çırağın eğitim süreci içerisinde kabul gören bir çalışma tarzıdır.

İntihal, kopyacılık ve aşırma hiçbir dönemde hoş karşılanmamış hatta etik kurullar tarafından yargılanarak cezalandırılmıştır. Gerek ulusal gerek se uluslararası hukuk kuralları telif haklarını gerekli kılmış ve çıkarılan telif hakları yasaları ile güvence altına alınmıştır. Ancak günümüzde Postmodern bir anlayış olarak gelişen metinlerarasılık ve resimsel alıntı kavramları başka bir sanatçının eserini alıntılama ve sahiplenmeyi de meşrulaştırma çabası içerisinde görülmektedir.

Bir sanat eserinde yer alan tema, konu, biçim ve üslup gibi özellikleri aynen veya yorumlayarak kendi eserine aktarmak veya kullanmak resimsel alıntının en çok görülen çeşitleridir. Pastiş, parodi, röprodüksiyon, kolaj, uyarılama, anıştırma, sahiplenme, gönderge, esinlenme ve Ready-Made gibi tarzlarıyla resimsel alıntı günümüz sanatçıları arasında en çok görülen resimsel alıntı biçimleridir.

Bu durumda nereye kadar telif haklarının ihlal edilip edilmediği ve intihal olup olmadığı ancak mahkemelerde tayin edilen bilirkişi raporlarıyla netleşecektir.

Kaynaklar

Aktulum, K. (2016). Resimsel Alıntı, Konya: Çizgi Kitabevi.

Aktulum, K. (2018). Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği. Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi Sayı 85: 233-256.

Benjamin, W. (2015). Teknik Olarak Yeniden-Üretilbilirlik Çağında Sanat Yapıtı, Çev. Gökhan Sarı, İstanbul: Zeplin Kitap.

Berger, J. (2020). Görme Biçimleri, Çev. Yurdanur Salman, 27.bs. İstanbul: Metis Yayınları.

Doğan, T.E. ve Tarakçıoğlu, A.Ö. (2018). Hollywood Film Afişlerinin Metinlerarası Analizi: Salt Benzerlik mi Yoksa Amaca Yönelik Bir Yöntem mi? Turkish Studies Social Sciences Volume 13/26, Fall 2018, p. 1107-1122 DOI: 10.7827/TurkishStudies.14279, ISSN: 1308-2140. Skopje/Macedonia-Ankara/Türkiye.

Girgin, F. (2018). Çağdaş Sanat ve Yeniden Üretim, 1. Baskı, Hayalperest

<http://www.telifhaklari.gov.tr/Telif-Hakki-Kac-Yil-Sureyle-Korunur> (25,04,2021).

<http://www.telifhaklari.gov.tr/Telif-Hakki-Nasil-Korunur> (25,04,2021).

<http://www.telifhaklari.gov.tr/Telif-Hakki-Nedir> (25,04,2021).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ntihal> (25,04,2021).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Telif_hakk%C4%B1 (25,04,2021).

<https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=trk> (25,04,2021).

Özgür, F. (2017). <http://www.sanataak.com/view/sanatci-akademisyen-ferhat-ozgurden-intihal-ozgunluk-saplantimiz> (25,04,2021).

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

Püsküllüođlu, A. (2008), Türkçe Sözlük, 7.Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Rose, A. M. (2016). Parodi: Antik, Modern ve Postmodern (Çev. Cansu Dikme), 1. Baskı, Ankara: Hece Yayınları.

Tatar, M. (2017). Resim Sanatında Parodi, Pastiş ve İntihal, Sanat-Tasarım Dergisi, Sayı: 8 ISSN: 1309-2235 ss.7-12 DOI: 10.17490/Sanat.2018.15

Tetikçi, İ. (2017). Resim Sanatında Kopya, Taklit ve Esinlenme, İdil Dergisi, C. 6, Sayı 36, s, 2273-2290.

Vardar, T. (2019). Günümüz Sanatsal Tasarımlarında Pastiş ve Parodi, Yüksek Lisans Tezi, Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yayınevi, İstanbul.

Yeđin, A. (1992). Yeni Lügat, İstanbul: Hizmet Vakfı Yayınları.

Yücel, A. (2019), Andy Warholl Çalışmalarının Metinlerarasılık Bağlamında İncelenmesi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Mart, 9(1), 1-10.

MİLLİ HƏRƏKATIN “ƏKİNÇİ DÖVRÜ” İDEYALARI MİLLİ MƏTBUATDA

İsmayılova Jalə Musaqızı

Bakı Avrasiya Universiteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ:

Milli hərəkat Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindən biridir. Başlanğıcını 1875-ci ildən götürən bu dövrün ilk mərhələsi 1904-cü ilə qədər davam etmişdir. Şərti olaraq “Əkinçi” dövrü adlandırılan bu illərdə hərəkatın ideya cücərtiləri dünyaya gətirilmiş, onun ideoloji prinsipləri, nəzəri əsasları hazırlanmış, milli oyanış baş vermişdir. XIX əsrin son rübündə kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətin sinfi tərkibində baş verən dəyişikliklər, Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərinin arasında iqtisadi birliyin yaranması, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlməsi kimi amillər, vahid dili, mədəniyyəti, ərazisi, iqtisadiyyatı olan Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasına səbəb oldu. Milli burjuaziya və ziyalı təbəqəsinin təşəkkülü, XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində milli maraqlar uğrunda öz səylərini birləşdirməsi cəmiyyətin siyasi həyatında olduqca mühüm rol oynadı.

Həsən bəyin özünün də qeyd etdiyi kimi, məhz “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti” olan “Əkinçi”, Azərbaycanın sosial-siyasi və mədəni tarixinin ilk ensiklopediyası oldu. H.B.Zərdabi “Əkinçi”nin nəşri ilə Azərbaycanda jurnalistika sistemini və nəslini formalaşdırdı, peşə prinsiplərini yaratdı, Azərbaycan dilini rəsmi statusda öz fəaliyyətinin əsasına çevirdi

Açar sözlər: milli hərəkat, milli şüur, milli oyanış, milli mətbuat, Əkinçi dövrü, Azərbaycan milləti.

IDEAS OF THE NATIONAL MOVEMENT "AKHINCHI PERIOD" IN THE NATIONAL PRESS

Summary

The national movement is one of the glorious pages in the history of Azerbaijan. The first phase of this period, which began in 1875, lasted until 1904. During these years, conventionally called the "Akinchi" period, the ideas of the movement were born, its ideological principles and theoretical foundations were prepared, and a national awakening took place. In the last quarter of the 19th century, the development of capitalism, changes in the class structure of society, the establishment of economic unity between different territories of Azerbaijan, the rise of economic and cultural centers, led to the formation of the Azerbaijani people as a nation with a common language, culture and territory. The formation of the national bourgeoisie and the intelligentsia, the

unification of their efforts for national interests in the late nineteenth and early twentieth centuries, played a very important role in the political life of society.

As Hasan Bey himself noted, Akinchi, the "first Turkish newspaper in Russia", became the first encyclopedia of Azerbaijan's socio-political and cultural history. With the publication of "Akinchi" HB Zardabi formed the system and generation of journalism in Azerbaijan, created professional principles, made the Azerbaijani language the basis of his activity in the official status

Key words: national movement, national consciousness, national awakening, national press, "Akhinchi" period, Azerbaijani nation

Giriş

Milli hərəkat Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindən biridir. Başlanğıcını 1875-ci ildən götürən bu hərəkat dörd dövrə bölünür. Birinci dövr 1875-ci ildən 1904-cü ilə qədərki dövrü əhatə edir. Şərti olaraq "Əkinçi dövrü" adlanan bu illərdə hərəkatın ideya cüvətiləri dünyaya gətirilmiş, onun ideoloji prinsipləri, nəzəri əsasları hazırlanmış, milli oyanış baş vermişdir. 1905-1917-ci ilin fevralı hərəkatın ikinci dövrüdür. Bu illərdə hərəkat açıq siyasi mübarizə səhnəsinə çıxaraq öz siyasi tələblərini Rusiya imperatorluğunun yüksək dövlət idarələri qarşısında qoydu. Təkcə tələb irəli sürməklə məqsədə çatmağın mümkün olmadığını görən milli qüvvələr müxtəlif təmayüllü siyasi partiyalar (İttifaqi-müslimin, Difai, Müsavat) və təşkilatlar yaratdılar. Milli hərəkatın üçüncü dövrü 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə milli hərəkat Rusiyanın gələcək dövlət quruluşunu demokratik federativ respublika kimi görüb, onun tərkibində Azərbaycan türklərinin milli-muxtar cümhuriyyətini yaratmaq səviyyəsinə qalxıb keyfiyyətə yeni bir mərhələyə-islamçılıq, "ümmətçilik" buxovunu qırıb türkçülük mövqeyinə yüksəldi. 1918-ci ilin martından sonra hərəkat müstəqil milli dövlətin yaradılması uğrunda mübarizəyə qalxmış və onu uğurla başa çatdırmışdır. Dördüncü dövr 1920-ci ilin aprelindən 1991-ci ilin 18 oktyabrına qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə sovet işğal sisteminə qarşı müxtəlif yollarla, açıq və ya gizli, güclü və ya zəif formada olsa da, mübarizə aparılmış, bunun üçün gizli təşkilatlar yaradılmış, ölkəni tərk etmiş siyasi liderlər siyasi mühacirətin təşkilatlarını, mətbuatını yaratmış, nəhayət 1991-ci il oktyabrın 18-də Dövlət müstəqilliyimiz bərpa edilmişdir [1, s. 137].

1. XIX əsrin sonlarında milli təfəkkürün inkişafı və milli ziyalılarımız.

XIX əsrin son rübündə kapitalizmin inkişafı, cəmiyyətin sinfi tərkibində baş verən dəyişikliklər, Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərinin arasında iqtisadi birləşmənin yaranması, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin yüksəlməsi kimi amillər, vahid dili, mədəniyyəti, ərazisi, iqtisadiyyatı olan Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasına səbəb oldu. Milli burjuaziya və ziyalı təbəqəsinin təşəkkülü, XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində milli maraqlar uğrunda öz səylərini birləşdirməsi cəmiyyətin siyasi həyatında olduqca mühüm rol oynadı. Milli siyasi elitanın ən görkəmli nümayəndələri olan Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əli Mərdan Topçubaşov kimi liberal baxışlı nümayəndələri xalqda milli birlik ideyaları yaratmağa çalışır, onları, elmə, biliyə, maarifə səsləyirdilər.

Əsası A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, İ.Qutqaşlı, M.F.Axundov tərəfindən qoyulan maarifçilik hərəkatı XIX yüzilliyin sonlarında ictimai fikrin bütün qatlarına nüfuz edir, xalqın milli şüurunu formalaşdırırdı. M.F.Axundovun maarif və mədəniyyət sahəsindəki görüşləri cəmiyyətin mənəvi həyatını yeniləşdirmək, bu sahədə köklü islahatlar aparmaq istəyənlər üçün örnək rolunu oynayırdı. Mirzə Fətəlinin doğma ana dilində yazmış olduğu və geniş xalq kütlələrinə nüfuz edən səhnə əsərləri Azərbaycan ədəbi dilini formalaşdırırdı. “Dövrünün ziyalı şəxsi olan, XVIII əsr Avropasının tərəqqipərvərlərinin ideyaları ilə ortaya atılan Mirzə Fətəli bütün türk və islam dünyasında ilk dəfə dramaturgiya məktəbi yaratmaqla yalnız milli mədəniyyətin təməllərindən ən mühümü olan dil və ədəbiyyata xidmət etmişdir. O, eyni zamanda yeni Avropa sayaqı ideyaları dilə gətirir, köhnə ictimai münasibətləri və həyat tərzini tənqid edərək milli yüksəlişə mane olan təşkilatı baltalayır, yerlə yeksan edirdi. Ən vacibi də o idi ki, bu növ ədəbiyyat doğrudan-doğruya xalqa müraciət edir, geniş xalq kütlələrinin gözünü açırdı. Bu yolla o, teatr kimi yeni bir mədəni müəssisə yaratmış oldu. Milli mədəniyyətin yüksəlməsi və millətin daha tez irəliləməsi üçün ərəb hərflərini tənqid edərək, yeni əlifba tərtib edir və bunu qəbul etdirmək üçün İstanbul və Tehrana qədər gedirdi” [7, s. 19].

Onun bu xidmətlərini yüksək qiymətləndirən T.Svyatovskiy yazırdı: “Taleyin xoş hökmü ilə Azərbaycan ziyalı təbəqəsi ilk illərdə parlaq zəkaya, incə xüsusiyyətlərə malik bir insan yetişdirdi ki, həmin bu maarifçi ziyalıların gələcək qayğılarını ifadə edirdi” [9, s. 37].

2. Milli ideologiyamız “Əkinçi səhifələrində”

Azərbaycan xalqına və siyasi həyatına Mirzə Fətəlinin maarifçilik ideyalarını daha üst mərtəbəyə daşıyıb bir sistem halına salan digər ziyalımız isə maarifçi-alim Həsən bəy Zərdabi 1875-ci il iyul ayının 22-də çox böyük çətinliklərdən sonra “Əkinçi” qəzetinin ilk sayının nəşrinə nail oldu. 1873-cü ilin aprelində Bakı qubernatoru general – mayor D.S.Staroselskiyə rəsmi ərizə ilə müraciət edən Həsən bəy qəzetin adı məsələsi haqqında sonralar yazırdı: “Mən ona (yəni Staroselskiyə) fərzimi izah edəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetin adını “Əkinçi” qoyum ki, guya məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzorluğunu qəbul eləsin. Bu tövr ərizə verib icazə aldım”. Azərbaycan milli mətbuatının əsasını təşkil edən bu mətbu nəşrin adının “Əkinçi” olması, şübhəsiz ki, çar rejiminin qəzetin daşıyacağı əsas ideya

istiqlamətindən yayındırmaq məqsədi güdüdü . Qəzetin ilk sayında dərc etdirdiyi başlıq məqalədə “Əkinçi”nin ideya istiqamətinin 4 əsas şöbədə (daxiliyyə xəbərləri, əkin və ziraət xəbərləri, elm xəbərləri və tazə xəbərlər) öz əksini tapacağını söyləyən Həsən bəy elə 6-cı nömrədən yeni məktublar şöbəsi açaraq qəzeti təkcə azərbaycanlıların deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının qəzetinə çevirdi. Bəllidir ki, Azərbaycan türkcəsində ilk qəzet 1832-ci ilin yanvarında “Tiflisskiye vedomosti” qəzetinə əlavə olaraq buraxılan və A.A.Bakıxanovun da çalışdığı “Tiflis xəbəri” qəzeti olmuşdur. Lakin, Həsən bəyin özünün də qeyd etdiyi kimi, məhz “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti” olan “Əkinçi”, Azərbaycanın sosial-siyasi və kultür tarixinin ilk ensiklopediyası oldu [6, s. 91].

Elm, bilik, maarif və mədəniyyəti təbliğ edən qəzet yazırdı: “Bizim ilə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa, dövlət və xoş güzəranlıq onların əlinə keçəcəkdir və biz mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacağıq”[4, 1875, № 5]. Dolayısı yolla siyasi savad qazanmağa işarə edən Həsən bəy xalqa müraciət edib yazırdı: “Elm təhsil edin ki, müftəxorların sizin tər töküüb qazandığınız mülk və malınıza şərəkətliyi olmasın” [4, 1875, № 10]. Onun elmə, təhsilə bu qədər əhəmiyyət verməsi millətin gələcək tərəqqisinin yalnız bu yolla mümkün olması qənaəti ilə bağlı idi. Diriliyin və dirçəlişin əsasını təşkil edən milli tərəqqiyə nail olmanın yolunu maarifçilikdə görəndən Həsən bəy “bizim zəmanə tərəqqi zəmanəsidir”deyirdi və “tərəqqi etməyən tayfa günü-gündən tənəzzül edib axırda puç olacaq” [4, 1875, № 15].

Milli mətbuata ana dilinə yiyələnməyin vasitəsi kimi baxan Həsən bəy onu böyük oxucu kütləsinə hesablayaraq qəzetin dilini sadə, aydın və təmiz tutur, bu məsələni daim diqqət mərkəzində saxlayırdı: “Dünyada xəlv olunan millətlər öz lisanlarına ana lisanı deyib ol lisan ilə insanlıq edirlər. Bunun üçün bir lisan bir millətin olanda və ləisanın dəxi əsası millət olduğundan hər bir kəşiyə vacibdir ki, daim onun irəli getməsinə canın fəda etsin və millətin xidmətində bulunmayan kəşiyə bir kəs yaxşı deməyəcəkdir” [4, 1875, № 10]. Bununla da, H.B.Zərdabi “Əkinçi”nin nəşri ilə Azərbaycanda jurnalistika sistemini və nəslini formalaşdırdı, peşə prinsiplərini yaratdı, Azərbaycan dilini rəsmi statusda öz fəaliyyətinin əsasına çevirdi

“Əkinçi”nin səhifələrində yer alan Mirzə Fətəli və Həsən bəy yazışmalarında milli ziyalı zümrəsinin ilk nəsilləri arasında gedən fikir ayrılığı əslində böyük bir başlanğıcın əsasının qoyulmasından xəbər verirdi. Öz maarifçi sələfindən bir addım önə gedən Həsən bəy milli hərəkatın əsas prinsiplərini işləyib hazırladı. Bu ilk öncə dil və din birliyinə söykənən milli birliyin yaranması idi [11, s. 20].

Öz nəşirinin Moskvada keçirdiyi tələbəlik illərindən miras qalan xalqçı görüşləri ilə səsləşərək “Əkinçi kəndli təbəqəsinə xas olan xalq ruhunu oyatmaq ruhu güdüdü. Amma bu məqam ziyalılar üçün foruma çevrilməklə sona çatdı” [5, s. 41].

Qəzet eyni zamanda millətin oyanışında məktəblərin rolunu yüksək qiymətləndirir, ardıcıl olaraq bu mövzuda məqalələr dərc edir, köhnə və yeni məktəblərin təlim, tərbiyə və tədris üsulunu müqayisə edərək təlim-tədrisdə yeni metodların tətbiqinin həyati vacib amil olduğunu xalqa ən sadə və anlaşılıqlı dildə çatdırırdı.

Görkəmli tarixçi alim S.Əliyərli doğru olaraq yazır ki “milli hərəkatımızın “Əkinçi” dövrü adlanan I mərhələsində böyük iş görüldü, “türk milləti” anlayışı ortaya gətirildi, bir millət olmaqla öz varlığını qoruyub inkişaf etdirmək üçün dilimizin və dinimizin qorunması, yeni tipli məktəbin və mətbuatın yaradılması zərurəti düşünülmüş bir siyasi qayə, bir siyasi proqram kimi irəli sürüldü. Başlıcası isə bu istəklərin həyata keçirilməsi namına “milli birlik” yaratmağın gərəkli olması aydınlaşdı” [5, s. 144].

1875-ci ilin sentyabr ayında “Əkinçi” qəzetinin nəşrinin dayandırılmasının əsas səbəbi rus-türk müharibəsi dövründə qəzetin Türkiyəyə açıq rəğbətini gizlətməməsi idi.

3. Ana dilli mətbuat uğrunda mübarizə

Əkinçi” qəzeti bağlandıqan sonra Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat uğrunda mübarizələrini dayandırmadılar. 1879-cu ilin yanvarında Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflis şəhərində “Ziya” adlı həftəlik qəzet nəşr olunmağa başlandı. “Ziya” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi və dini mövzuda yazılar dərc edirdi. Bu qəzet “Əkinçi” ənənələrini davam etdirərək milli-mədəni problemlərimizlə bağlı materiallar dərc edirdi. Qəzetdə həmçinin, ölkə daxilində və dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə də yer ayrılırdı.

1882-ci ildə əvvəlcə Tiflisdə, sonra isə Şamaxıda 1884-cü il iyunun 2-nə qədər “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti nəşr olundu. Bu qəzetin səhifələrində N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani, A.Çernyayevski və başqaları milli-mədəni problemlərimizlə bağlı yazılar dərc etdirirdi.

1883-cü ildə Tiflisdə Cəlal Ünsizadənin redaktorluğu ilə ana dilində “Kəşkül” adlı ilk jurnalın nəşrinə başlandı. 11 nömrəsi dərc edildikdən sonra 1884-cü ilin martından qəzetə çevrilən “Kəşkül” müəyyən fasilələrlə 1891-ci ilədək nəşr edildi. “Əkinçi”nin ideya istiqamətini davam etdirən və Bakı, Qarabağ və İrəvanda öz müvəkkilləri olan bu qəzetin səhifələrində H.B.Zərdəbi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxlı, A.Qayıbov, S.M.Qənizadə, A.Çernyayevski və başqa mütərəqqi ziyalılar tez-tez yazılarla çıxış edirdilər [9, s. 33]. Qəzetdə dövrün aktual ictimai-iqtisadi problemlərinə toxunulur, maarifçilik ideyaları yayılır, milli birlik ideyası təbliğ olunurdu. Burada dərc olunan məqalələrdə fanatizm, cəhalət və gerilik tənqid olunur, ana dili və əlifba məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir, bu məsələdə “millətini əbədi saxlamaq istəyənlər öz ana dilini saxlamağa çalışmalıdırlar və o dildə ülul və fünün əvladi-millətə verilməlidir” deyən M.F.Axundovun mövqeyi müdafiə və təbliğ olunurdu. “Kəşkül” qəzeti Azərbaycan türkləri arasında milli şüurun oyanışında, milliyyət hissinin canlanmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Milli mətbuat səhifələrində “türk milləti”, “azərbaycanlı, türk” anlayışları ciddi şəkildə təbliğ olunmağa başladı [6, s. 91].

1891-ci ildə “Kəşkül” qəzetinin nəşrinin dayandırılması ilə Azərbaycan ziyalıları milli mətbuatdan məhrum edilmiş oldu. Onlar öz əsərlərini Bakıda rus dilində nəşr olunan “Kaspi”, “Bakinskie izvestiya”, “Baku” kimi mətbuat orqanlarında və Tiflisdə, Baxçasarayda, İstanbulda, Tehranda, Kəlküttədə, Qahirədə, Peterburqda, Moskvada dərc olunan qəzet və jurnallarda çap etdirməli oldular. Qeyd etmək lazımdır ki, 1896-cı ildə “Kaspi” qəzetinin mətbəəsi görkəmli mesənət H.Z.Tağıyev tərəfindən alındıqdan və 1898-ci ildən Ə.M.Topçubaşova icarəyə

verildikdən sonra bu qəzet də Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qəzetin 24 iyun 1898-ci il tarixli “Redaksiyadan” başlıqlı yazısında Ə.M.Topçubaşov qəzetin qayəsini, qarşısına qoyduğu vəzifələri müəyyənləşdirmişdir [12].

1891-ci ildən 1903-cü ilədək Azərbaycanda ana dilində mətbuat olmamışdır. Lakin Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat, kitabxana və qiraətxanaların açılması uğrunda bu illər ərzində daim mübarizə aparmış və M.Şahtaxlı, S.Mehmandarov, S.M.Qənizadə, H.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, Ə.Ağaoğlu və başqaları bu məqsədlə dəfələrlə hökumətə müraciət etmişdilər. Çoxsaylı arxiv materiallarına əsasən qətiyyətlə demək olar ki, çar hakim dairələri bu məqsədlə verilən ərizələri müxtəlif bəhanələrlə rədd etmişdir [3, v. 1; 8, s. 33]. Bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları milli mətbuat uğrunda mübarizəni davam etdirir, çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxırdılar.

Qeyd edək ki, bu vaxt Qafqazda rusca 33, gürcücə 9, ermənicə 6 adda mətbuat orqanı fəaliyyət göstərirdi [10, s. 96-97]. Bu da onu göstərir ki, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycan xalqına qarşı daha sərt idi.

Nəhayət, 1903-cü ildə Moskva qəzetlərinin Yaxın Şərq üzrə müxbiri olmuş M.Şahtaxlı gərgin və uzun mübarizədən sonra “Şərqi-Rus” adlı ana dilli qəzetin nəşrinə nail oldu. Qəzetin səhəflərində hökumətin rəsmi qərar və göstərişləri öz əksini tapsa da, qəzet başlıca olaraq “Kaspi” və “Tərcüman”ın ənənələrini davam etdirir, milli və dini ideyaların yayılmasına çalışırdı. Rusiya türklərinin siyasi liderlərindən Ə.İbrahimovun, Ərtoğrul oğlunun, R.İsmayılovun, H.S.Ayvazovun “Şərqi-Rus”da dərc olunan məqalələri qəzet səhifələrində tükçülük və islamçılıq ideyalarının təbliğindən xəbər verir. Qəzətdə dərc olunan “İslamiyyət eyni insaniyyətdir”, “İslamiyyət və tatarlar”, “İttihadi-islam, yaxud panislamizm” və başqa bu kimi məqalələr onun ideya istiqaməti haqqında müəyyən təsəvvür oyadır.

Nəticə

Beləliklə, XIX əsrin son rübündə formalaşan və XX ərin əvvəllərində inkişaf edərək çox yüksək səviyyəyə çatan Azərbaycan milli mətbuatı milli hərəkatın əsas tribunası rolunu oynamış, milli hərəkatın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. “Əkinçi” qəzetinin 50-ci ildönümü münasibətilə “Azəri mətbuatının şanlı xatirəsi” adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində gündəlik qəzetlər, həftəlik məcmuələr, teatrlar, milli maarif cəmiyyətləri, ədəbi mədəni təşkilatlar ətrafında toplaşmış ziyalı zümrənin xalqa onun öz dilində müraciət edərək oyatmasını, yolunu işıqlandırmasını, “kollektiv bir hərəkat” adlandırır. “Bu kollektiv hərəkatdan kollektiv bir şüur, iradə doğacaqdı. Bu şüur və iradə büllurlaşdıqca mahiyyəti və hədəfi artıq büllurlaşmış olan milli hərəkat öz zahiri simasını da taparaq islami etikətdən çıxır, milli türk simasını alır. Çünki kollektiv vicdan islami mahiyyətini çoxdan tərک etmiş, ictimai münasibətlərdə dinin bağlayıcılıq yerini dil almış olurdu” [7, s. 23].

Beləliklə, XIX əsrin son rübü - XX əsrin ilk illərini, daha dəqiq desək, 1875-1904-cü illəri əhatə edən ilk mərhələsində Azərbaycan milli hərəkatı məhz milli mətbuatın əsasının qoyulması

hadisəsi ilə başlamış və bu dövrdə onun ideya cücərtiləri yaranmış oldu. Şerti olaraq “Əkinçi” adlanan bu mərhələdə milli hərəkatın ideoloji prinsiplərinin və nəzəri əsaslarının hazırlanmasında “Əkinçi” və “Tərcüman” qəzetlərinin və onların başladığı yolu layiqincə davam edən “Ziya”, “Ziyayi - Qafqaziyyə”, “Şərqi – Rus” qəzetlərinin xüsusi rolu olmuşdur. Milli – demokratik fikrin fəxri kürsüsü olan milli mətbuat, daha dəqiq desək, milli ruhun ifadəçisi olan ziyalı zümrəsi milli birliyin əsasını təşkil edən dil və din birliyinə əsaslanan vəhdəti əsas müzakirə mövzusunə çevirərək milli oyanışın təməlini atdı

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 544 s
2. ARPIİSSA, fond 276, siyahı 2, iş 121a, v.9
3. ARDTA, fond 62, siyahı 1, iş 9, v.1-14
4. Əkinçi: 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya press, 2005, 495 s.
5. Əliyarlı S. Azərbaycan Milli hərəkatının ilkin dövrləri // “Azərbaycan”, 1992, № 9-10, səh.138-148.
6. Əliyarlı S. Tariximiz açılmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 557 s.
7. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
8. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvələri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999. 442 s.
9. Svyatohovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2010. 361 s.

Rus dilində

10. Кавказский Календарь на 1917 год. Тифлис. Типография Кавказского наместника. 1916, 1075 с.
11. Наджафова К.Т. Участие интеллигенции в Азербайджанском национальном движении (1905-1918 гг.). Баку, АДПИФ, 30
12. Топчибашев А.А. Газета на тюркском языке // газета “Каспий” № 18, 23 января, 1905 года.

MEHMET GÜLERYÜZ RESİMLERİNDE DIŞAVURUMCU ETKİLER

Doç. Dr. Mustafa DİĞLER

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sanat Tasarım Ve Mimarlık Fakültesi Resim Bölümü

Teknolojik ve toplumsal gelişmelerin dünya üzerinde çok hızlı bir şekilde yayılması sanatsal olaylarda ve kültürel bağlamda değişikliklere yol açmıştır. Bu değişimler kimi zaman olumlu izler bırakmakla birlikte kısmi olarak sanat akımları içerisinde olumsuz etkiler meydana getirmiştir. İlk çağlarda insanoğlunun doğaya karşı vermiş olduğu mücadelenin ve kendini savunmasının günümüz dünyasındaki tekrarının adı dışavurumdur. İlk çağlara göre insanoğlu günümüz dünyasında çok daha fazla saldırganlaşmıştır çünkü ilk çağlarda yaşanmış olan vahşi mücadelenin aksine insanlığını kaybeden ruhun insanlığını geri kazanma savaşıdır dışavurumculuk. İnsanoğlunun burada savunduğu kaleler değil, daha önce düşürmüş olduğu kalelerin yeniden kazanılması savaşıdır. İşte bu yüzden dışavurumcu sanatçı kendi kendisini dönüştüren uygar dünyayı yenebilmek için aynı silahı dönüştürmeyi kullanmaktadır. Klasik anlamda insanların alışmış olduğu görme biçiminde nesnelerin göze yansımaları ve sanatçı tarafından algılanması esastır ve sanatçı tarafından nesne öğrenilmiş kavramlarla biçimlendiriliyordu. Dışavurumcu sanatçıların resimlerini izleyenler sanatçının tam manası ile doğa ile uyumlu olmadığını ve doğaya karşı olduklarını hatta bir adım daha ileri giderek bu yapıların sanat olmadığını ifade etmektedirler. İzleyicilerin dışavurumcu sanatçıların tam da kendilerini ifade ettikleri gibi gördüklerini resimlediklerini, fakat dışavurumcu sanatçıların anlaşılma nedenlerinin izleyenleri gibi görmediklerinden kaynaklandığını ifade ederler. Çağdaş Türk resmi içinde önemli yapı taşlarından birini oluşturan Mehmet Gülyüz'ün dışavurumcu anlayışını içinde yaşadığı toplum ve doğanın biçimlendirdiği gözlenmektedir. Mehmet Gülyüz'ün resimlerinde bazen biçimin bozulduğu insan figürlerini betimleyen ilk sanatçılar arasında yerini almıştır. Onun sanatında insan, doğa ve toplum gibi birbirinden ayrılmayan öğelerin bir arada kullanmak sureti ile bu üçlü arasındaki etkileşimi dışavurumcu bir tavırla betimlemeyi bilmiştir. Bu araştırmamızda Mehmet Gülyüz'ün resimlerindeki dışavurumcu etkileri araştıracağız. Bu araştırmanın amacı çağdaş Türk resminde dışavurumcu etkilerin gelişimi irdelenerek bu dışavurumcu etkiler içerisinde Mehmet Gülyüz'ün sanatının bunun neresinde durduğu ve resimleri üzerindeki etkilerini ortaya koymak. Bu araştırmada çalışma modeli olarak literatür taraması yapılarak Gülyüz'ün resimlerinin betimsel analizi yapılarak eserleri incelenecek.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Gülyüz, Dışavurumculuk, Resim, Türk resmi.

EXPRESSIONIST INFLUENCES IN MEHMET GÜLERYÜZ PAINTINGS

The rapid spread of technological and social developments around the world has led to changes in artistic events and cultural context. Although these changes have sometimes left positive traces, they have partly caused negative effects within the art movements. The name of the repetition of the struggle and self-defense that mankind gave against nature in the early ages in today's world is

expression. According to the early ages, human beings have become much more aggressive in today's world because, unlike the savage struggle experienced in the early ages, expressionism is the struggle to regain the humanity of the soul that has lost its humanity. It is not the castles that man has defended here, but the battle to regain the castles he has fallen before. That's why the expressionist artist uses the same weapon to defeat the civilized world that transformed himself. In my usual way of seeing in the classical sense, it was essential that objects be reflected in the eye and perceived by the artist, and that the object was shaped by learned concepts by the artist. Those who follow the paintings of expressionist artists express that the artist is not compatible with nature and that they are against nature, even going one step further, and that these works are not art. They state that the audience paints what expressionist artists see exactly as they express themselves, but the reasons expressionist artists don't understand are because they don't see them as they do. It is observed that the society and nature in which he lived shaped the expressionist understanding of Mehmet Gülerüz, which is one of the important building blocks in contemporary Turkish painting. He was one of the first artists to depict human figures in Mehmet Gülerüz's paintings, where the form sometimes deteriorates. In his art, he was able to describe the interaction between these triads in an expressionist manner by using a combination of inseparable elements such as man, nature and society. In this research we will investigate the expressionist effects of Mehmet Gülerüz's paintings. The aim of this research is to examine the development of expressionist influences in contemporary Turkish painting and to reveal the effects of Mehmet Gülerüz's art on his paintings and where he stands in these expressionist influences. In this research, the literature survey will be conducted as a working model and the works will be examined by descriptive analysis of the pictures of Gülerüz.

Keywords: Mehmet Gülerüz, Expressionism, painting, Turkish painting.

Giriş

Sanat tarihi uzmanları tarafından adı konulmuş olan ekspresyonizm sanat akımı 1900'lü yılların başı ile tarihlense de ekspresyonizm kişi merkezli bir bakış açısını esas olarak alması itibarı ile gerçekte kökleri çok daha eskilere giden bir oluşumdur. Ekspresyonizmin etkileri hem Dünya'da hem de ülkemizde yoğun bir şekilde hissedilmiş ve bu etki günümüze kadar da sürmüştür. Ekspresyonizm 1945 sonrasında soyut ekspresyonizm ve 1980'li yıllarda yeni ekspresyonizm adı altında karşımıza çıkmaktadır. Modern sanat tarihinde öncü sanat akımları içinde kendine yer bulan ekspresyonizmin 20. Yüzyıl içindeki gelişimi göz önüne alındığı zaman üç bölüme ayrılrsa da ekspresyonist sanatçıların kendilerini ifade etme pratiği olarak tüm çağlara yayılabilmektedir.

Ekspresyonizm (Dışavurumculuk) sanat akımına sanat tarihi içindeki geçirdiği sürece baktığımız zaman çok büyük bir zaman dilimini kapsamakla birlikte etkileri günümüzde de halen devam etmektedir. Dünya üstünde herhangi bir topluma baktığımız zaman o toplumun sanat ve kültürünün oluşmasında toplumun içinde yaşadığı kültürden tutun toplumsal ve ekonomik şartları da toplumların sanatının şekillenmesinde büyük rol üstlenmektedir. Dünya üzerinde ilk ekspresyonist hareketin sanayi gelişimini tamamlayabilmiş ve 2. Dünya savaşı yıllarının ele avuca sığmaz hırçın ülkesi Almanya'da ortaya çıkmıştır. 2. Dünya savaşı yıllarında Almanya'da yaşamını sürdüren o buhranlı dönemin sanatçıları sanatın zengin burjuva sınıfına ve siyasete alet edilmek

sureti ile o dönemin sanat anlayışının bunlara gerekli tepkiyi vermediğini düşünüyordu. Bu nedenle bu ekspresyonist sanatçılar içinde buldukları bu duruma şimdiye kadar hiçi bir sanatçının vermediği bir ifade dili ile çok şiddetli ve oldukça sade bir biçimde gösterdiler. İşte bu yüzden daha önce sanat tarihi içinde gördüğümüz akımlardan farklı bir şekilde Ekspresyonizm hiçbir zaman gelip geçici bir akım olmamış günümüzde de etkisi güçlü bir şekilde devam eden sanatsal bir ifade dili olarak varlığını sürdürmektedir.

Çağdaş Türk resmi içinde temel yönelimlerden birisi olan ekspresyonizm yeni ekspresyonizm bağlamında uygulayıcı sanatçılarımız üstüne yazılmış kaynakların batı sanatı ile kıyaslandığı zaman çok kısıtlı olduğu görülecektir. 1970'lerden sonra Batı'da görülen sanat akımlarının ve sanat alanında var olan yeniliklerin daha hızlı bir şekilde izlenerek uygulama alanı içine sokulması çok yönlü eğilimleri de beraberinde getirmiştir. 1970 ve 1980'li yıllarda ülkenin yaşadığı şartlar dolayısı ile ülkedeki ekonomik gelişme ve gelişen toplumsal olaylar sonrasında dönemin sanatçıları resimlerinde figüratif olarak toplumsal eleştiriye ve kara mizaha yer açan yeni bir resim dili oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu dönem sanatçıları resimlerinde ve ürettikleri çalışmalarında farklı söylem ve öneriler ile çalışmalarını izleyicilere sunmaktadırlar ve bu sunuşları ile de toplum nezdinde kabul görmektedirler. Kabul gören bu söylemlerinde toplumsal eleştiriye oldukça anlamsız ve fantastik imgeler ile ifade etmeye çalışan sanatçıların bireysel çabaları olarak görebiliriz.

Biz bu çalışmamızda kişisel çabaları ile resimlerinde Dışavurumcu etkileri yoğun bir şekilde gördüğümüz Mehmet Gülyüz'ün sanatsal yaşamı ve resimleri üzerinden incelemeye çalıştık. Onun resimlerinde Dışavurumculuğun izlerini aradık. Gülyüz'ün Türk resminin çağdaşlaşma süreci içerisinde kendi psiko- sosyal yapısına uygun figüratif çözümler ürettiğini görmekteyiz.

Ekspresyonizmin Tarihsel Süreci

Ekspresyonizm ve ya diğer adı ile dışavurumculuk duygu ve tutkuların bütün yönleri ile dile getirmesi olarak adlandırılmaktadır. Dışavurumculuk sanatçının iç aleminde yaşanmışlıklarına şekil vererek ifade edilebilen sanatsal bir yöntemdir. Sanatçıların dışavurumculuğa yönelmesinde toplumun içinde yaşadığı ekonomik sorunlar, siyasi karmaşalar ve sosyal adaletsizlikler yatmaktadır. Ersoy'a göre; "Dışavurumculukta resmin anlamı, resimde sadece görünen değil ve gerçeklik te yalnızca sanatçının gerçeğidir. Diğer bir ifade ile sanatçı dışındaki dünyanın gerçeğinden ise kendi düşsel ve ruhsal gerçeğini ifade etmektedir ayrıca bu sayede hayata dair yeni çözümler üretmektedir. Dışsal olanın özü yansıtmadığı iddiası içinde olan sanatçı, gerçeği ise nesnenin arkasında aramaktadır. Dışavurumculuğun kaynağını duygularda yoğunlaşmada ve deforme edilen biçimlerde aramak gerekir. Bu notada anlatım dili olarak ortaya çıkan bireysel dışavurum ve deformasyonlar, özgün olmanın temel ilkeleri olarak kabul görür." (Ersoy,1988:72)

Ekspresyonizm (Dışavurumculuk)'in başlangıç tarihi 1912 yıllarıdır. Ekspresyonizm tek başına gerçekleşen bir sanat akımı değildir. Bunu bir sanat akımından ziyade bir yönelim olarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Ekspresyonizm daha çok insanoğlunun hayatı anlama şeklidir de diyebiliriz. Yaşamın getirmiş olduğu sıkıntıların dışavurumudur. Birinci dünya savaşı başlamadan hemen önce Almanya'da Die Brück (Köprü) ve Der Blaue Reiter (Mavi At) grupları kurulmuştur. Köprü grubunda yer alan sanatçılar bir bildiri ile topluma ve sanatçılara seslenmek

sureti ile İç âlemlerinde yaşadıkları şeyleri bozarak yapma güdülerini ortaya çıkaracak yeni bir sanat yaklaşımının kişileri olmaya davet etmişlerdir.

Bu yeni sanat yaklaşımı kendi içinde pek çok çelişki de içermektedir. Bir taraftan kişisellik vurgulanırken öte yandan evren ile bir bütünlük içinde de olmayı istemektedirler. Her iki durumda da sanatçının iç dünyasındaki sıkıntılarının ve içsel duygularının yansıtılması ele alınıyordu. Sanatçılar dan buradan hareketle ilk başlarda çalışmalarında sadeleştirilmiş şekiller kullanmak sureti ile içlerinde yaşamış oldukları duygusal durumu resimlerine yansıtmaktaydılar. Bu yaklaşımı benimseyen sanatçıların resimlerinde anatomi, perspektif, gerçek görüntüler onlar için bir şey ifade etmiyordu. Onlar için önemli olan çarpıtarak resim yapmak sureti ile maddi olan hayatı iç âlemlerine göre aktarmak daha önemliydi. Sanatçılar resimlerinde mekânı meydana getirirken genel olarak kullandıkları figürlerin psikolojik durumlarını ve iç âlemlerinde meydana gelen duyguları yansıtmaya gayreti içinde olmuşlardır.

Eroğlu'na göre; “Empresyonistler yanılısamayı kullanmak sureti ile gerçekliği ortaya koyma gayreti içinde iken Ekspresyonistler onların yaptıklarını küçümsemişlerdir. Resimlerini anlamasak da, bir tek şeyden, duyulur ve gözle görülür bir şeyden; dünyayı ihlal ettiklerinden emin olabiliriz. Her yerde kızgınlık uyandırmaları bu nedendendir. O zaman kadar denenmemiş bir şeyi denemişlerdir. İzleyicinin görmek istediği gibi değil, kendilerinin görmek istediğini ortaya koymuşlardır.” (Eroğlu,2018:7)

Gombrich'e göre; “Ekspresyonist sanatta seyirciyi şaşkırtan şey belki yalnızca doğanın bozulması ya da güzelliğe yapılan saldırı değildi. Karikatürçünün insanın çirkinliğini gösterebilmesi doğal bir şey sanılıyordu. Bu onu göreviydi. Oysa kendini ciddi sayan bir sanatçının ülküselleştirmeye gitmesine bir türlü katlanamıyordu. Var olanın acımasız olgularını yoksullara ve çirkinlere duydukları acımayı ifade ederek göğüslemek istiyorlardı. İfadeciler için zarafet ve törpüleme kokan şeylerden sakınmak, kent soylularını şaşkınlığa uğratmak ve onların gerçek ya da hayali kendini beğenmiş doygunluklarını sarsmak neredeyse bir namus belirgisi olmuştu.” (Gombrich, 1992:448)

Lynton'a göre; “Erich Heckel, Karl Schmidt- Rottluff, Ernst Ludwig Kircher ve Fritsz Bleyl'den meydana gelen ve mimarlık eğitimi almış bu dört genç Alman ressam 1905 yılında Dresden'de Die Brück (Köprü) adını verdikleri bir sanat hareketi başlatmışlardır. Büyük yankı uyandıran bu gruba 1906 yılında, farklı sosyal tabakadan ve farklı ülkelerden çok sayıda sanatçı dahil olmuştur. Bu sanatçılar arasında Müller, Nolde ve Pechstein de bulunmaktadır.” (Lynton,2015:20)

Kınay'a göre; “De Brück grubu, gelişme ve ilerlemenin gençliğin yoğun düşleri sınır tanımaz yaratıcılığı ve hayal gücüyle sağlanabileceğine inanmışlardır. Yaratıcılığını, genel geçer resim kurallarının, geleneklerin ötesine, çarpıtmadan ortaya koyabilen herkesi kendilerinden Kabul ettirmişlerdir. Ernst Ludwing Krichner, Rottluf ve Erich Heckel gibi sanatçılardan oluşan bu grubun amacı; Avant-Garde Alman sanatçılarıyla diğer sanatçıları akademik resme karşı direnmeye çağırarak, atılımcı ve yeni sanatçılar arasında bağ kurmak, Alman sanatında heyecan ve forma bağlı bir estetik kurmaya çalışmaktır. Yeni sanat geleceğe yönelik olmalıdır.” (Kınay,1993:276)

Lynton'a göre; "Resimlerin tasarlanması ve uygulanışı duygusuz, konular tümüyle ilginçlikten uzak, resimleri görenlerin sıkıldıkları belli. Kapalı salonlarda duvara asılmış cansız, cansız acemice yapılmış stüdyo resimleri vardı; dışarda ise gürültüsü ve sevinci, gün ışığında yürek atışı ile hayat-diyorlardı ki bu sözlerde Die Brücke' ün temel ilkelerini oluşturan düşünceler olmuştur." (Lynton,2015: 35)

Lynton'a göre; "Alman Ekspresyonizmi Münih'te " Yeni Münih Sanatçıları Birliği" adı altında birleşen bir grup aracılığı ile yayılmıştır. Wasily Kandisky, Alexej Von Jawlwnsk, Gabrielle Münter bu grubun kurucuları arasındadır. Grup üyelerinin amaçları sanatsal bileşime ulaşmak ve uluslararası olmak olan gruba daha sonraları Franz Marc ve Augus Macke de gruba dâhil olmuş sanatçılardır. Kandinsky ve Marc etrafında grup kuruldu. Bu yeni kurulan grubun Die Brück ile kavram ayrılıkları bulunmaktaydı. Der Blaue Raiter (Mav At)' in örgütlenmesi daha yapaydı. İki grubun ortak noktaları ise Empresyonizme ve Naturalizme karşı koymaktı. Sanatçının içgüdülerini önemsiyorlardı. Soyut anlatımı soyut anlatımla mutlak özlü ve yaşamın şiirselliğini ön plana çıkarmışlardı."(Lynton, 2015:36)

Akkuş'a göre; "Die Brück sanatçıları ile Der Blaue Reiter sanatçıları arasında var olan sıkı dostluklar ve ilişkilerinden dolayı sınırlar bazen ortadan kalkmakla birlikte Die Brück ressamları renkleri en saf halleriyle kullandılar. Başlangıçta ağaç baskı tekniğine dayanan teknikten esinlenmek sureti ile resimlerinde ağaç baskıyı yansıtan çizgilere yer vermişlerdir. Modern çağ insanının umutsuzluğu bu sanatçıların eserlerine yansımaktaydı. Der Blaue Reiter ressamları ise daha çok sanatın biçimsel meseleleriyle ilgilenmişler ve görünen gerçeğin ardında yer alan tinsel gerçekliği aramışlardır." (Akkuş, 2011:29)

Ekspresyonizmin Çağdaş Türk Resmindeki Yansımaları

Türk resim sanatı tarihi içinde önemli bir yere sahip olan minyatür sanatı egemenliğini 19. yüzyıla değin sürdürebilmiştir. Bu nedenle batılı anlamda pentürel resme geçiş ani bir şekilde olmamış tam aksine kademe kademe bir geçiş söz konusu olmuştur. Türk resminde 18. Yüzyılın başları ile birlikte kökten bir değişim söz konusu olmakla birlikte bu dönem içerisinde yaşanan batılılaşma hareketleri resimde de kendisini göstermiştir. 19. yüzyıla gelinceye kadar Türk resim sanatının genel karakteri geleneksel minyatür sanatından gelen uygulamalar teknik olarak renk, mekân ve perspektif uygulamaları açısından üslup benzerlikleri sadece betimlemelerden olan duvar resimlerinde meydana gelmekteydi. 19. Yüzyılın sonlarına doğru Türk resim sanatı tuval resmine dönüşmeye başlamış ve bu dönemde yurt dışına eğitim amaçlı giden Türk sanatçıların söz konusu gelişmeye öncülük ettiği bilinmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında çok önemli gelişmelerin kaydedildiği Türk resim sanatı Avrupa'da görülen Dışavurumculuk Tan Avrupa'daki kadar etkili olmamıştır. Ülkemizin geçirdiği büyük değişimlerin yaşandığı süreç içinde ülkenin yaşam şartları, sosyo – ekonomik ve siyasal şartları bu bakış açısında etkili olmuştur. Yurt dışına eğitim amaçlı gönderilmiş olan sanatçılar dolaylı olarak böyle bir düşünce zeminine sahip olmuşlardır. Türk resminde başlangıç aşamasında Alman ekspresyonizminden oldukça etkilenmiş olan grup " Müstakil Ressamlar Ve Heykeltıraşlar Birliği" sanatçılarının bir kısmının Almanya'da almış oldukları eğitiminde etkisiyle ekspresyonist etkiler gözlenmektedir.

Almanya'daki ortaya çıkan dışavurumculuk akımı ile Türkiye'deki dışavurumculuk akımı arasında resim, konu ve bu konunun işlenmesi açısından farklılıklar göze çarpmaktadır. Almanya'da Dışavurumcu akım içerisinde yer alan sanatçılar ortak bir söylem dili ile düzene eleştirel bir dille yaklaşık Türk sanatçıların resim içinde ele aldıkları konuları, bireysel duyarlıkları ve içinde buldukları sosyo – kültürel ortamı şekillendirme ile biçimlendirmişlerdir.

Taşdemir'e göre; "1980'li yıllarda yeni biçimleme eğilimi olan dışavurumcu yaklaşımı, Batı resim sanatına paralel bir şekilde gelişme gösteren Yeni dışavurumcu sanatı eğilimi, Batılı pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de eş zamanlı olarak görülmüş ve uluslararası düzeyde ortak bir sanat duruşunu meydana getirmiştir. Buradaki temel fark, yeni dışavurumculuğun ülkemizde de kendine özgü sosyoekonomik ve kültürel koşullar etrafında, koleksiyonerler ve galericiler tarafından klasik resim sanatı yerine modern resim sanatı talebinin gelmesi sonucunda gelişmiştir." (Taşdemir, 1995:124)

1980'li yılların başlarında Türk sanatçıların kendi iç âlemlerini sorgulamaya başladıkları dikkat çekmektedir. İç âlemlerini sorgularken sorgulamanın merkezine sokak resmi ve resme ait meseleleri bu çerçevede ele almışlardır. Sanatçıların bu iç âlemlerinde geçirdikleri sorgulama sürecini tam olarak sanatçıları arası bir kuşak çatışmasına benzetemeyiz bunu köklü değişime yönelik bir adım olduğunu söyleyebiliriz. Sanat ve sanatın gerekliliği sanatçıları arasında sıklıkla sorgulanan bir olgu olmuştur. Tüm bununla birlikte Avrupalı sanatçıların benimsenmesi ve Avrupa'dan gelen sanatsal etkiler de tartışılmaya başlanmıştır.

Düben ve Yıldız'a göre; "80'li yılların sonunda dünya aydınları çağdaş sanat ortamı düzenlemede, modernist kutuplaşmanın oluşturduğu sınırların ortadan kalktığı biçimde dile getirmeye başlamıştır. 80'li yılların ortasından sonra dünya sanatçıları ve sanat ortamları arasında belirgin bir iletişim ve alışveriş başlamış farklılıkların bir araya geçmesi doğrultusunda büyük projeler üretilmekteydi. Aynı yıllarda Feshane'de düzenlenen "Serotonin" sergisinde "benzer duygu ve düşüncelerde bir araya gelen müzisyen, dansçı, mimar, mühendis, iktisatçı, ressam, şair, tiyatrocu gibi farklı alanlardan kişiler mekândan aldıkları izlenimle" sanat politika, günlük yaşam arasındaki ilişkiler üzerine kurulu çalışmalar gerçekleştirmişlerdir." (Düben ve Yıldız 2008:22)

Akkuş'a göre; "Tüm insanlığı etkileyen sosyo ekonomik, siyasal vb olaylar kuşkusuz sanatçıyı ve sanatı da etkilemektedir. Sanatçı yaşadığı çevre, ortam ve dönemin olay ve olgularının çözümleyici, irdeleyici, açıklayıcı, araştırmacı yaklaşım ve tutum içerisinde olmasına rağmen belleğinde, beyninde, düşünce kurmak sureti ile görselleştirdiği, nesnelleştirdiği dünya yaşadığımız dünyanın kargaşasını gösteren çözüm öneri ve çıkış yolu sunmayan bir dünya oldu."(Akkuş,2011:101)

Madra'ya göre; "İzleyici gerçek dünyanın sorunlarıyla uğraşırken, sanat ve sanatçılarda, onların dikkatin çekerek, yeni şeyler arıyordu. Bu genelleme, 1980'li yılların sonunda bütün dünya sanatçıları için geçerli bir durum oldu. Sanatta evrensellik ve üçüncü dünya ülkelerinin sanatının oluşturduğu potansiyel, o güne değin yalnız ABD ve Avrupa metropollerindeki sanatla uğraşan sanat uzmanlarının dikkatini çekti ve onları düşünmeye itti." (Madra,1999 :48)

Dışavurumcu Türk ressamların resimlerdeki çıkış tarzları Batılı sanatçıların resimlerinde görülen çıkışlarla benzerlik göstermektedir. Türk sanatçıları Batılı dışavurumcu sanatçıların aksine

bir topluluk veya etkinliklerle ortaya çıkmamışlardır. Bunların aksine kişisel farklı üsluplardaki Türk sanatçıların bir araya gelmek sureti ile galerilerde ve karma sergilerde gündeme gelmişlerdir.

Akkuş'a Göre; "Bu dönem sanatçıları içinde göze çarpan en önemli değişim geçmiş dönemlerde yaşanan grup hareketlerinin yerine bireysel düzeydeki etkinliklere bırakmış olmasıdır. Daha öncesinde de sanatçılarda var olan toplumsal ve sosyal gerçeklere yönelik ilgiler yerine, tamamen bireysel iç çözümler bırakılmıştır. İnsan hem figür hem de birey olarak sanatın merkezini oluşturmuştur. İnsan figürü aynı zamanda gederek çeşitli yöntemlerle parçalanmış ve deforme edilen bir hal almıştır. Bu bağlamda yeni teknikler de kullanılmaya başlanmıştır."(Akkuş,2011:103)

Mehmet Gülerüz'ün Sanatsal Yaşamı

Gülerüz'ün resminde aradığı şey sadece gerçeklerdir. Onun çalışmalarında karşılaştığımız uçsuz bucaksız bir tema zenginliği içinde desenleri, resim ve çok az sayıda karşılaştığımız heykellerinde sorgulanan daima insan olmuştur. Çoğu zaman sanatçıların üretmiş oldukları yapıtları sorgulanırken onun biçim ve içeriği öncelikli olarak ele alınırken Mehmet Gülerüz'ün ürettiği eserler söz konusu olduğu zaman içerik biçime oranla hep önceliği elinde tutmuştur. Onun eserlerinde resme başladığı andan en son atacağı imzaya kadar deseninden resimdeki pentürel tatlara kadar boyadan arınmış saf bir çizgi yoğunluğu sürekli bir hareket içinde onun sanatsal yaşamı boyunca denemekten hiçbir zaman vazgeçemeyeceği insanı sürekli biçimlendirdiğini görmekteyiz. Sanatçının çizgiye yoğun bir şekilde ilgi duymasına rağmen resimlerinde rengi hiçbir zaman ikinci- üçüncü plana atmamış resimlerinde hangi anlatım türünü seçeceğini çalışmanın kendi içeriği tespit etmiştir.

Görsel 1- Mehmet Gülerüz, 14 December 2020, T.Ü.Y. 92X73 cm, 2020

Mehmet Gülerüz'ün sanatsal kişiliğinin belirmesinde yurt içi ve yurt dışında yaşadığı metropol şehirlerin etkisi olmuştur diyebiliriz. Onun resimlerinde kent yaşamı içinde belirli bir toplum kesimini, aydın veya yarı aydın burjuva sınıfını ziyadesi ile topluma yabancılaşmış kişilikleri eleştirdiğini görürüz. Resimlerinde otoriteyi, otoritenin ortaya koymuş olduğu kuralları ve yaptırımlarını eleştirel bir bakış açısı ile ele almaktadır. Gülerüz'e göre insan var olma nedeninin sorumluluğunu üzerinde taşıyarak sorgulamalıdır. Resimlerinde ortaya koyduğu yergiler tek tek insana yöneltilmiştir. O öncelikle bireyi daha sonra toplumu sorgulamaktadır. İğneyi

kendisine batırmak sureti ile sorgulanacak bireylerin ilk sırasına kendisini katmaktadır. Resimlerinde görülebilen dış gerçeğin aksine iç gerçeği aramaktadır. Resimlerindeki bu arayış sırasında iç ve dış dünya arasında sürekli gidip gelmektedir. O kısaca kendi yaşadığı ve duyumsadığı salt gerçeği aramaktadır. Resimlerinde kullandığı semboller ve simgeler izleyene karmaşık bir düşünce ve ileti biçimi sunmaktadır. Gerçekliği ironik bir biçimde salt çıplaklığı ile izleyiciye sunmasını bilir.

Görsel 2- Mehmet Gülerüz, 11 Out 2020, T.Ü.Y.73X60 cm, 2020

Mehmet Gülerüz'ün sanatı gözleme dayanmaktadır. Onun yapmış olduğu gözlemleri ile birlikte yoğun bir şekilde anlatımcılığı beraberinde getirirken onun eserlerinde var olan çevre, insan, hayvan veya nesnelere sanatçının kişisel yorumu ile büyük bir değişime uğramaktadır. Eserlerindeki bu dönüşüm içinde deformasyon çok önemli bir işlevi yerine getirmektedir ve bu dönüşümün hiç te doğal olduğu söylenemez. Yapılmış olan bu deformasyonlarla çarpıtılmış, tedirgin ve gerilimli bir şekilde görülen figürleri kimi zaman insan olmaktan çıkarak garip yaratıklara dönüşmektedir. Bu onun resimlerinde insanların hayvanlaşması gibi bir şeydir. Onun resimlerinde başı insan gövdesi hayvan figürleri ile karşılaşmaktayız buna benzer hayvanların resimde üstlendiği rolü kavramakta zorlanabiliriz.

Görsel 3- Mehmet Gülerüz, 27 April, 2020, T.Ü.Y.73X60 cm, 2020

Mehmet Gülerüz'ün sanatsal üretimlerindeki amacı hiçbir zaman estetizm olmamıştır. Kendisine konu olarak seçtiği kaos, insanın psikik yapısı, erotizm, bastırılmış istekler ve duygular sanatçının sadece estetik sorunlar ile uğraşması beklenmez. Onun resmi kendi içinde biçimsel değişimler gösterir. Onun resimlerinde kullandığı renk sanatçının anlatım yoğunluğuna bir katkı yapacak şekilde kurgulanmış ve düzeltmeye imkan vermeyecek bir şekilde hırçın fırça darbelerinin

hareketi resim yüzeyinde çok rahat izlenebilmektedir. Resimlerinde kullandığı saldırgan renkler tüm resim yüzeyini bir hareket içerisinde sokarken Güler yüz trajikomik bir düzenin değer yargıları saçmalığını anlatmaya devam etmektedir.

Güler yüz'ün son dönemlerde ortaya çıkardığı eserlerle Yeni- Dışavurumculuğun anlatım imkânlarını yansıtmaktadır. Sanatçının 1980'lerden günümüze gelen çalışmalarında gösterişli, güçlü, büyük ölçekli, çok figürlü anlatımcı öğeler dikkat çekmektedir. Resimlerdeki figürler bağımsız varoluşlar ile resmedilmek yerine resim içindeki ortamlarına büyük bir bağlılık taşımaktadır.

Mehmet Güler yüz Resimlerinde Ekspresyonist Yansımalar

Yeni dışavurumculuğun Türk resmindeki önemli temsilcilerinden birisi olan Mehmet Güler yüz 1970'li yıllarda toplumsal eleştiriyi öne çıkaran resimler üretmiştir. 1980'li yıllarda ürettiği resimlerde hayvanımsı insan figürleri 1970'lerde yaptıkları resimlerin devamı niteliğindedir. O resimler genel olarak çizgiye dayalı resimlerdir. 1980'lerin sonlarına doğru renge yöneldiğini görüyoruz fakat o resimlerinde hiçbir zaman çizgiyi geri plana da atmamıştır. Çünkü sanatçıya göre bu ressamı ressam yapan en temel ifade aracıdır.

Görsel 4- Mehmet Güler yüz, 22 Mars 2020, T.Ü.Y.46X 38 cm, 2020

Beykal' a göre; "Güler yüz, figürasyon anlayışını benimseyen sanatçılar arasında, sahte olmayan tek Dışavurumcudur. Çünkü, O'nun için Dışavurumculuk bir yaşam biçimidir. Bir davranış kuralıdır. Diğer Yeni Dışavurumculardan farkı, O'nun sanatının kökenlerinde Amerikan ya da Fransız etkileri yerine daha çok Alman Dışavurumculuğunun ve Dada'nın hiciv ve anlatımcılıkla beslenmiş yansıması bulunur."(Beykal, 1987:6)

Görsel 5- Mehmet Güler yüz, Dağları Aşıyorum, T.Ü.Y. 100X 90 cm, 1985

Ersoy'a göre; "Gülyüz'e göre konu da oldukça önemlidir. Nasıl ki bir müziğin melodisi hissedilirken veya dinlenirken müzik sözcüğü ne kadar önemliyse resmin melodik yapısını oluşturan resim sözcüğü de önemlidir. Resim felsefi temeli, ironisi ve mizahı ile izleyenlerle ve yaşamla bağ kurmalıdır."(Ersoy,1996:4)

Gülyüz'ün 1985'ten günümüze onun resimlerinde yaşamın içinde gördüğümüz su ilk önce sakin bir şekilde akıp giderken aniden coşkunu bir sele dönüşmektedir. O resimlerinde su'yu sembolik olarak kullanmak sureti ile suyun sembolik anlamına baktığımız zaman toplumun içine düştüğü büyük bir girdabı temsil etmektedir. Gülyüz'ün resimlerinde yoğun bir şekilde imge sisteminin varlığı hissedilmektedir. Sanatçı resimlerinde kullandığı doğayı oldukça büyük bir önem içerisinde ele almıştır ve resimlerinde birer imge olarak kullandığı hayvanların sembolik anlamları içinde yaşadığı dünyayı değiştirmeye yönelik isteklerin bir sonucu olarak resimlerinde yer alan hareketli mekânların yanı sıra bu isteğin bir sonucu olarak da deformasyonu sadece figürlerinde değil resimlerindeki mekânlarda da kullanmıştır.

Akkuş'a göre; "Sanatçının resimlerine baktığımız zaman çok ayrıntılı bir zenginliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Mehmet Gülyüz alışılmış güzellik, estetik ve uyum kurallarını yadsıyan ironik kıldığı figürlerle ürkünç görüntüler yakalamıştır ve abartılı sınırlara ulaşmıştır. Bu nedenle sanatçının seyirlik resim geleneğini yerle bir ettiğini de görmekteyiz." (Akkuş,2011:109)

Görsel 6- Mehmet Gülyüz, *Sevgiden Nefret Dođar-Köpek Sevgisi*, T.Ü.Y. 70X 60 cm, 1978

Akkuş'a göre; "Gülyüz'ün resimlerindeki dışavurumcu yansımalar resimlerine her baktığımızda biraz daha acımasız ve ürkünç yanlarımız ile hayvansı yabaniyetlerimizi ve sapkın duygularımızın yansıtıldığı bir aynaya dönüşmektedir. Resmin biçimsel, estetik güzellik ve uyumu ile eğitilmiş bir gözün bu resimler karşısında alışılmış olan değer yargılarından kuşku duyması da oldukça doğaldır. Bu sldırgan davranış biçimi, bu şiddetli renkçiliği ve biçim çarpıtmalarını hareketli çizgisel boya sürüşlerini ve ironi'nin sınırlarındaki taraflı eleştiriyi bu kuşaktan başka hiçbir sanatçı da Gülyüz'ün resimlerindeki kadar kuvvetli bir biçimde göremeyiz." (Akkuş,2011:115)

Mehmet Gülyüz'ün resimlerinde batı sanatında görülmeye başlayan Yeni Dışavurumculuğun izleri 1970'lerin sonundan itibaren resimlerine yansımaya başlamıştır. Onun resimlerindeki Batı resminde görülen Dışavurumculuğun salt benzerliği değil sanatçının kendini geliştirebilmek ve var olan bir sürecin içine girmek ve yaşadığı zamanın ruhunu hissedebilme ile ilgilidir.

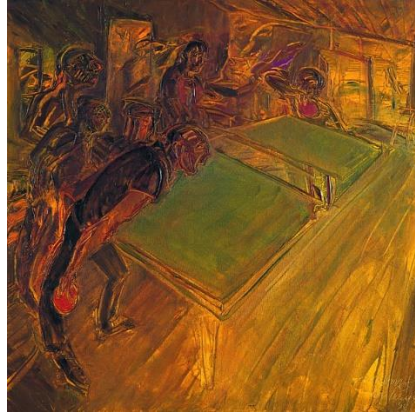

Resim İncelemeleri

Mehmet Güteryüz'ün resimlerini incelerken temel olarak şu öğelere dikkat çekmekte fayda vardır. Resimlerdeki desenleri, kullandığı renkleri, fantastik görünümlü imgeleri ve resimlerinde kara mizah temel öğeler arasında bulunmaktadır. Resimlerinde kullandığı çizginin iç dinamiği boyanın yoğun bir şekilde kullanımı ile ekspresyonist bir ifade tarzı ile harmanlanarak resimde tarafsız bir mekân aracılığı ile resimlerinde adeta gözümüzün önünde durmaktadır. Onun ilk dönem çalışmalarında gördüğümüz lekesele etkiler zaman içerisinde renkli çalışmalarında çok yoğun ve oldukça etkili bir biçimde çizgisel desenlere dönüşmektedir. Çizgisel desen anlayışı daima onun çalışmalarında başat olmuştur. Güteryüz'ün resimlerinde çizgisel desen aracılığı ile renk, leke ve ritim anlam kazanmaktadır. Onun resimlerdeki dokulu ve yoğun boya imgelerin açığa çıkmasında çizgisel desen ile birlikte söz sahibi durumundadır ve resmin ana taşıyıcı unsurlarından birisi haline gelmektedir.

Güteryüz'ün resimlerinde yaşamın içinden kareler içerişimden hayvansal figürler karşımıza çıkmaktadır. Tansuğ'a göre; "Figürlere hayvansı motif çağrışımları yaptırmakta en ileri gideniyse Mehmet Güteryüz'dü. Güçlü desenini George Grozvari grotesk bir eleştirel hizmete de sokmak istediği anlaşılıyordu. Goril ve şempanzeleri andıran monstrelar giderek bu sanatçının kâğıt hamurundan yaptığı ilginç heykellerin de başlıca temasını oluşturdu." (Tansuğ, 1995:108).

"Turnuva"

Görsel 7- Mehmet Güteryüz " Turnuva" 1996, T.Ü Y. 90 X 90cm

Turnuva isimli çalışma Güteryüz'ün enteriyor(iç mekân) çalışmalarından birisi olan bu resimde Dışavurumculuk akımına meyleden bir çalışmadır. Resim iç mekânda ele alınmış bir oyun salonunu tasvir etmektedir. Mekânın içinde bulunduğu atmosfere dikkatli bir şekilde baktığımız zaman izleyene çok itici gelecek bir etki uyandırmaktadır. Sanatçının serbest bir şekilde ele alınmış olan bu çalışmasında renkler çok keskin tonlarda kullanılmak sureti ile gerilimli bir havada görülen zıt durumları ön planda tutan bir tarz meydana getirmiştir. Sanatçının kompozisyonunda kullandığı elemanlar arasında kullanmış olduğu bağlantılar tesadüfi değil bilerek kurgulanmıştır. Sanatçı resimde kullanmış olduğu boya katmanlarını çok kalın bir şekilde kullanmak sureti ile hareketli biçimde değişip bozulan bunalımlı ve sıkıntılı insanları resmetmiştir. Resim çok renkli ve çizgisel bir üslupla ele alınmıştır. Sanatçı yaşamın gerçeklerini duygusal bir şekilde ele almıştır. Sanatçı

ayrıca resminde kullandığı figür ve objelerde genellikle görüleni göstererek ele almış fakat izleyiciye göstermek istediği görülenin arkasında görülmeyendir. Resimde insanoğluna ait olan duyguları yalnızlık, mutsuzluk, kıskançlık gibi durumları ifade etmektedir. Tenis masasının etrafında bulunan insanlar oldukları gibi maskelenmeden ele alınmışlardır. İnsanları yüzleri hayvanlaştırılmak sureti ile ürkütücü bir durumda tasvir edilmişler. Sanatçının ele aldığı bu görüntüler gerçeğin dönüşmek sureti ile ortaya çıkmasıdır. Resmin merkezine bir tenis masası yerleştirilmiş olup tepeden aydınlatan yapay bir ışığın resmin atmosferine yaydığı etki ortamın gerginliğini arttırarak ve insanların kazanama hırsları daha etkili bir hale getirilmek sureti ile insanları daha saldırgan göstermiştir. Resmin çaprazında yer alan ön taraf ise aydınlık, arka planda kalan kısım ise karanlık bırakılmak sureti ile bir zıtlık meydana getirilmeye çalışılmıştır.

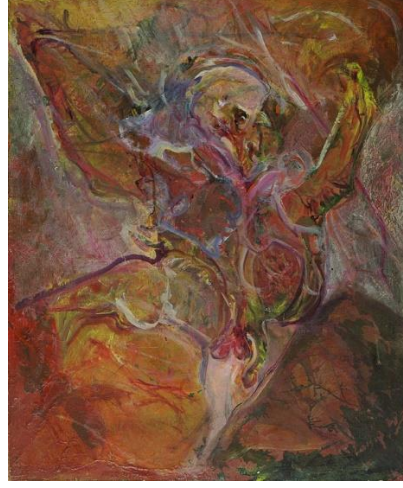
“Martı”

Görsel 8- Mehmet Gülerüz, Martı, 1989, T.Ü.Y. 162 X130 cm

Martı isimli resimde merkezde martı yakalayıp sıkıca tutan hayvan görünüşlü bir insan figürü dikkat çekmektedir. Sanatçının bu çalışmasında çizgisel deseni yine temel ifade aracı olarak kullandığını görmekteyiz. Çizgisel desen resmin içinde çok iyi konumlandığını görüyoruz. Resimde boya, renk ve çizginin kaynaşmak sureti ile hem dem olduğunu görüyoruz. Çizgisel desenin içinde renk yardımcı elemandan ziyade çizimin ta kendisi olmuş durumdadır. Ayrıca bu bütünlük boya hamurunda nesnelleşmiş durumdadır. Resimde martı feryat eder bir şekilde tasvir edilmiştir. Resimde melankolik hava koyu renklerle verilmeye çalışılmıştır.

“ Dansör”

Görsel 9- Mehmet Gülerüz, Dansör, 1965, T.Ü.Y. 73 X60 cm

1965 yılında yapılmış olan bu resim dönemin içinde bulunduğu sosyo- politik bir gönderme niteliğindedir. Diyebiliriz. Toplumda var olan dengesizlikleri ifadeye yönelik anlatım ve renk yoğunluğu ile alaycı ve eleştirel bir dil ile yargılamaktadır. Dansör isimli çalışmasında hayvana benzeyen, kollarını kaldırmış ayakta duran, dans eden bir insan imgesi görülmektedir. Figürün hareketindeki canlılık Gülerüz’ün boya kullanımındaki canlılığı, birbirini bütünleyen öğeler olarak göze çarpmaktadır.

“ Pin Pong Masası Ve Çıplak”

Görsel 10- Mehmet Gülerüz, Ping Pong Masası Ve Çıplak, 1978, T.Ü.Y. 78 X100 cm

Resimde ağırlıklı olarak kullanılmış olan renk mavi ve mordur. Karanlık bir mekânda bir ping pong masasına yaslanmış, sandalyede oturan bir kadın görülmektedir. Kadın omuzlarının üzerinden korku dolu gözler ile izleyicilere bakmaktadır. Kadının çıplak vücudu deforme olmuş bir şekilde tasvir edilmiştir. Resimdeki melankolik atmosfer mavi ve mor renklerin meydana getirdiği soğuk, karanlık atmosferle ve vücudu kilodan deforme olmuş kadın figürünün korkmuş yüz ifadesi ile verilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

20. yüzyılın başlarında teknik olarak ilerlemelerin yanı sıra sanayileşmenin, siyasi baskıların, toplumsal yapıda meydana gelen değişimler sebebi ile yaşam koşulları ile beraber kişinin kendine yabancılaşmasının yanı sıra modern dünyada makineleşme ve hızında önem kazanması ile beraber bu olumsuz etkilerin bir sonucu olarak ekspresyonizm farklı bir sanat dili olarak ortaya çıkmıştır. Modern çağ içerisinde hızlı bir değişimin tam ortasında kendini bulan sanatçı kendi öz değerlerini kaybetmek korkusu içerisinde içinde yaşadığı toplumun bu değerleri çoktan kaybetmiş olduğu inancı ile çevresine yabancılaşmak sureti ile kendi iç alemine dönmek sureti ile bu yaşanan mevcut duruma bir başkaldırı olarak şekillenen ve yeni bir plastik ifade aracı olarak resimlerinde duygularını ortaya döken eserler üretmeye başlamışlardır. İşte bu nedenle Ekspresyonizm hiçbir zaman bir sanat akımı olarak değil tam aksine sanatçının iç aleminin, çalkantılı ve düşsel dünyasını meydana çıkararak bir ifade aracı olmuştur.

Ülkemiz 1980'li yılların öncesinde tıpkı 1800'lü yılların sonu Avrupası'nda yaşanan bunalımların benzerlerini yaşıyordu. Türkiye'de ortaya çıkan Ekspresyonizmin çıkış noktası Avrupa'dakinden oldukça farklıydı. 1950 ve 1970'lere kadar uzanan dönem içerisinde Batılı sanatçıların kafasında kavramsal sanatın hegemonyasından kurtulup sadece kavramların ele alındığı tuval resmi fikri doğmuştu. Ülkemizde ise bu Batı sanatında yaşanan süreç Avrupa ve Amerika'da olduğundan çok farklı bir biçimde gelişme göstermiştir. Türk sanatçıları çağdaş sanat üzerinde bir egemenlik kuramamışlardır. Bu dönemlerde ülkemizde siyasal ve toplumsal özgürleşme hareketlerini bireysel özgürleşme çabaları takip etmiştir. Toplumda insanlar içinde yaşadıkları baskı ortamından kurtulmak için çıkış yolları bulmaya çalışmaktaydılar. Ülkemizde takip ettikleri Avrupa ve Amerika'da yaşanan toplumsal bunalımların benzerleri ile boğuşmaktaydılar. Çağdaş Batı sanatı bu evreye gelinceye kadar modern, minimal ve kavramsal sanat olmak üzere üç önemli evreden geçmiştir. Ülkemizde ise ufak istisnalar dışında bu süreçler yaşanmamıştır ve etkisi de görülmemiştir. Türk sanatçıları Ekspresyonizm ile birlikte kendilerini ifade edebilmenin bir yolunu bulabilmişlerdir.

Dışavurumcu sanatçıların içsel özgürlüğünü ve sınırsız dışavurumunun yanı sıra bilinen tek gerçeğin görünen gerçek olduğuna inan bireylerden oluşacağı kaygısı ile görünen gerçeğin de ötesinde aslında var olanın, görülen gerçeklikten alınan izlenimlerin, sanatçının iç dünyasında şekillenmek sureti ile anlam kazanması ve bu anlamın içten duygularla içselleştirilmek sureti ile ifade edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Yeni Dışavurumcu sanatın önemli temsilcilerinden olan Mehmet Güteryüz'ün desen içerikli çalışmalarında yaşamın evrelerini ve ölümü simgelemektedir. Onun çalışmalarında konu olarak ele alınmış olduğu aile ilişkileri, doğa ve canlılar, görsel ve sözel kültür öğeleri ile beslenen sanatçı gündelik olan algıları bilinen duygular ile hareketlendirmektedir. Resim ve desenlerinde bulunan abartılı figürler resmin içinden fırlayıp sergilendiği alana yerleşmiş gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Onun resimlerinin içinden çıkıp gelen simgeselleştirilmiş fantastik figürler aslında gerçek hayatın içinden çıkıp gelmiş figürlerdir. Hayatın akıp giden dinamikleri içerisinde yer alan yaşamın tam kendisi Güteryüz'ün resimlerindeki figürlerde var olmaktadır. Onun çalışmalarında sınıfsal mücadeleler, var olma meseleleri, bireyin kendini meydana getirebilme becerisi, yeniden kurgulama ve dönüşüm biçimleri ile imgeler arasında bir çeşitlilik meydana getirilir. Güteryüz

yaşadığı toplumun önemli dinamikleri içerisinde yer alan birikmiş çok kültürlülüğü, geçmişten gelen tarihsel belleği kendi sosyal süzgecinden geçirdikten sonra ürettiği resimlerinde bu birikim yansıtmaktadır. Türk resim sanatında 1980'ler öncesine dayanan fantastik figür eğiliminin öncülerinden olan Mehmet Güteryüz resimlerinde sıklıkla kullandığı kadınları, psikolojik durumları, savaş figürlerini ve gündelik yaşamı simgeleştirmek sureti ile resimlerinde bunu çizgisel bir desen diliyle izleyici ile buluşturmaktadır. Onun resimlerinde sıklıkla gördüğümüz görsel ve uzamsal bir mekan içerisinde kullandığı figürlerin nesnel tipolojilerinin çözümlenmesinde algı farklılıkları ve sanatçının kendine öz deneyimleri ile kara mizahi bir söylem dili oluşturduğunu görmekteyiz. Mehmet Güteryüz Türk resim sanatında Yeni Dışavurumculuğunun çok önemli temsilcilerinden birisidir. Türk resminde çok özel bir yeri bulunmaktadır.

Kaynakça

- AKKUŞ, Y. (2011) Dışavurumculuk Ve 1980 Sonrası Türk Resim Sanatındaki Yayılımı, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- BEYKAL, C. (1987) "Baraz Sergisi" , Kalın-Dışavurumculuk Sanat Seçkisi, Sayı:6, İstanbul.
- DUBEN İ. ve YILDIZ E. (2008) Seksenlerde Türkiye'de Çağdaş Sanat: Yeni Açılımlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- EROĞLU, Ö. (2018) Ekspresyonizm, Tekhne Yayınları, İstanbul.
- ERSOY, A. (1996) Mehmet Güteryüz İle Sanat Üzerine Söyleşi, Genç Sanat Sayı 28, İstanbul.
- ERSOY, A. (1998). Günümüz Türk Resim Sanatı. İstanbul: Bilim Sanat Galerisi.
- GOMBRICH, E.H. (1992) Sanatın Öyküsü, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- KINAY, C. (1993) Sanat Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- LYNTON, N. (2015) Modern Sanatın Öyküsü, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- MADRA, B. (1999) "Sanat ve Yaşam arasında söz ve imge arasında", Boyut Yayınları, İstanbul.
- TANSUĞ, S. (1995) Türk Resminde Yeni Dönem. Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul.
- TAŞDEMİR, N. (1995). Türk Figüratif Resminde Görülen Dışavurumcu Eğitimin 1980 Sonrası Yansıyış Biçimi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Görsel Kaynakça

- Görsel 1- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=1&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 2- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=2&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 3- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=2&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 4- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=4&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 5- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=17&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 6- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=18&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 7- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=12&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 8- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=14&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 9- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=20&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021
- Görsel 10- <http://mehmetguleryuz.com/works.php?f=1&pg=18&lc=tr> Erişim Tarihi: 25.04.2021

MİLLİ BAYRAMLARIMIZDA AĞACDAN İSTİFADƏ

Sadıqlı Pərinaz İslam qızı

Bakı Avrasiya Universiteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ÖZƏT:

Türk xalqlarının milli bayramlarından ən qədimi və geniş yayılanı novruz bayramıdır. Onun çox qədim tarixi və zəngin ənənələri var. Novruz bayramının ritual və mərasimləri keçirilərkən ağacdan çox istifadə olunur.

Bu məqalədə Novruz bayramının əsas ritualları olan Tonqal çatıb üstündən tullanma, lopa atma və şam yandırma zamanı ağacdan istifadə edilməsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: bayram, ağac, tonqal, lopa, şam, milli

USING WOOD IN THE NATIONAL HOLIDAYS

Abstract:

One of the ancient and widely spread national holiday of Turkish people is novruz holiday. It has a very ancient history and rich traditions. Wooden is widely used in the rituals and ceremonies of Novruz holiday.

Using of wood during the main rituals of Novruz holiday, such as jumping over bonfires, throwing flakes and lighting candles has been investigated.

Keywords: holiday, wood, bonfire, flake, candle, national

Türk xalqlarının ən qədim və geniş yayılmış milli bayramlarından biri novruz bayramıdır. Hazırda türk xalqlarının çoxu Novruz bayramını rəsmi olmasa da, yeni il kimi yüksək səviyyədə keçirirlər. Novruz bayramına dini don geyindirib, onu ayrı-ayrı dinlərlə bağlamağa çalışsalar da, hətta müəyyən dövrdə qadağalar qoyulsa da, xalq öz milli bayramını unutmamış, onu neçə min illər boyu yaşatmışdır. Novruz dini bayram ola bilməz. Pr. doktor İslam Sadıq yazır ki, Novruzun tarixi bütün dinlərin tarixindən daha qədimdir. Hələ yeddi min il bundan əvvəl Şumerlər də təzə ili nisan ayının 1-də keçirirdilər. Nisan ayının 1-i bizim təqvimlə mart ayının 21-nə düşür. İslam Sadıq yazır: “Novruz bayramı şumerlərdə Bahar bayramı adlanırdı. Həmin gün Şumerin məhsuldarlıq və bərəkət tanrısı Dumuzi/Tammuzun dirilməsi ilə əlamətdar idi. Heç bir təsadüf yoxdur ki, Dumuzi/Tammuzun dirilməsi təbiətin oyanması, canlanması, dirilməsi ilə eyni vaxta düşürdü və böyük təntənəylə bayram edilirdi. Dumuzi/Tammuzun dirilməsinin tarixi daha qədimdir və onun

yaz gecə-gündüz bərabərliyi gününə düşməsi tanrılar tərəfindən müəyyən edilmişdir. Dumuzi/Tammuzun dirilməsi ilə bağlı keçirilən təntənəli şənliklər tədricən Bahar bayramına çevrilmişdir. Hər iki bayram şənlikləri arasındakı oxşarlıqlar da bunu aydın göstərir” (2).

Türklərdə və şumerlərdə yeni ilin yaz gecə-gündüz bərabərliyi gününə düşməsi, hər iki bayramın təbiətin canlanması, dirilməsi ilə bağlılığı deyilənlərin təsadüf olmadığını təsdiqləyir.

İslam Sadıq daha sonra yazır ki, “Novruz bayramının tarixi Şumer dövrü ilə də məhdudlaşmır. Əgər Şumerdə mükəmməl bir yeni il bayramı kimi Novruz varıydısa (novruz adı ona sonradan verilə bilərdi), deməli, onun ilkinliyini daha qədimlərdə axtarmaq lazımdır. Bu qədimliyə hələlik yalnız Qobustanda tapmaq mümkündür. Qobustan qayaları üzərində Novruz bayramının atributlarını yaşadan çoxlu rəsmlər mövcuddur” (3).

İslam Sadıq daha sonra əlavə edərək deyir ki, “Novruz bayramı Qobustan mədəniyyəti ilə yaşiddir. Qobustan mədəniyyətinin yaşı 15 min ildirsə, Novruz bayramının da 15 min il yaşı var. Qobustan mədəniyyəti 40 min il bundan öncə yaranıbsa, Novruz bayramının da 40 min illik tarixindən danışmaq olar” (3).

Novruz bayramının tarixi qədim olduğu kimi, çox zəngin ritualları və mərasimləri var. Onların arasında tonqal qalamaq mühüm yer tutur. Hətta Novruz deyəndə yadımıza ilk olaraq tonqal düşür. Onu tonqalsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Tonqal qalamaq üçün odunları təxminən 1,5-2,0 metr uzunluğunda doğrayıb çoban papağı formasında baş-başa yığırlar. Buna züllə tonqal, yaxud çoban tonqalı deyirlər. Ağacları ona görə bu cür yığırdılar ki, tonqalın alovu daha çox yuxarıya qalxsın. Bu alov xalqın təsəvvüründə yerlə göyü bir-birinə bağlayırdı.

Tonqal Günəşi təmsil edir, onun alovu istiliyin rəmzidir. Torpağı qış yuxusundan oyatmaq üçün mütləq günəş doğmalıdır, onun istiliyi yeri qızdırmalıdır. Novruz bayramındakı tonqalların əsas funksiyası günəşi əvəz edərək torpağı və havanı qızdırmaqdır. Axı təbiətin oyanması və canlanması birbaşa istiyə bağlıdır. İnsanlar bu istiliyi günəşdən qabaq Novruz tonqallarıyla torpağa hiss elədirirlər. Çox təbiidir ki, Novruzdan sonra havalar doğrudan da isinir.

Novruz bayramının ən maraqlı adətlərindən biri tonqal üstündən hoppanmaqdır. Çox qədim zamanlardan insanlar tonqalın üstündən hoppanmağa başlamışlar və bu da adət halını almışdır. Ailə üzvlərinin hamısı növbəylə Novruz tonqalının üstündən hoppanırlar. Başqa heç vaxt insanların tonqal üstündən hoppandıqlarına rast gəlinmir.

Alovun gur vaxtında tonqalın üstündən hoppanmaq, tullanmaq olmazdı. Bu, yanğın törədə bilərdi. Ona görə tullanmaq üçün alovun səngiyib, közün çoxalan vaxtını gözləyirlər. Bu zaman hərə üç dəfə aşağıdakı sözləri deyə-deyə odun üstündən tullanır: “Ağırlığım, uğurluğum tökülüb bu odda yansın. Dərdlərimin, azarımın-bezarımın hamısı köhnə ildə qalsın, gələn ilə keçməsin”.

Tonqal üstündən tullanmaq təmizlənmək ritualıdır. Türklər inanırlar ki, tonqalın odu doğrudan da onları azar-bezarlardan təmizləyəcək, ağırlıqları-uğurluqları tökülüb həmin odda yanacaq. Onlar yeni ildə daha sağlam və gümrah olacaqlar.

Novruz tonqalında od Tanrının simgəsi olub, qoruyucu funksiyasını yerinə yetirir. Od xəstəlikləri, azar-bezarları yandırır, bu yolla onları qoruyur. Türklərin çox qədim dövrlərdən odu, ocağı müqəddəsləşdirmələri, ona tapınmaları da digər amillərlə yanaşı, həm də bu inamla bağlıdır. Xalq arasında bu gün də yaşayan özünü odla qoruma, odla sağalma inanclarının kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Türklərdə yanan odun, ocağın, közün üstünə su töküüb söndürmək bu gün də günah sayılır və ona yol verilmir. Ocağa tüpürmək isə qəti şəkildə qadağandır. Ustadlarımız çox vaxt saz-söz məclisləri quranda buxarının başına yığışır, ocağın ətrafına toplaşırdılar. Ocaq üstə gələn düşməni bağışlayırdılar. Oda, ocağa and içirdilər. Oda, ocağa bu inam və sevginin, sayğının, həmçinin onunla bağlı qadağaların kökü eyni zamanda Novruzun atributu olmağıyla bağlıdır.

Novruz bayramının əsas rituallarından biri də lopa atmaqdır. Lopa təmiz türk sözüdür. Koroğluya çox vaxt Lopabığ deyirdilər, çünki onun bıqları məhz Novruzda atılan lopaya oxşayırdı. Lopanı hazırlamaq üçün yenə ağacdan istifadə edilir. Diametri təxminən 3-4 sm olan düz və yumru ağacı 40-50 sm uzunluğunda kəsirlər. Sonra onun bir başını iki və ya dörd yarırlar. Yarıqların dərinliyi 10-12 sm olur. Bu ağac lopanın qulpudur. Onu atanda həmin ağacdan tuturlar. Ağacın yarıqlarına çarpaz olmaqla təxminən 30-40 sm uzunluğunda cırılmış əski parçaları doldurub yarığın uc tərəfini məftillə bağlayırlar ki, əskilər tökülməsin, sonra lopanı nöyüdə qoyub isladırırlar.

Lopa atmağa yalnız qaranlıq düşəndən sonra başlayırlar. Günəş batıb gecə düşməmiş lopa atmırlar. Daha çox gənclər lopa atırlar. Hətta bəzən gənclər dağların başına çıxırlar ki, onların atdıqları lopalar göyə daha yaxın olsun.

Lopa atmaqda əsas məqsəd günəşi çağırmaqdır. Ona görə lopanı yalnız gecə atırlar. Bəzi cavanlar lopa ata-ata aşağıdakı şeiri də oxuyurlar:

Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx.
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü.
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx.
Gün getdi su içməyə.
Qırmızı don biçməyə.
Gün özünü yetirəcək
Qarı yerdən götürəcək.
Keçəl qızı aparacaq,
Saçlı qızı gətirəcək (1, səh 45).

Burada çox maraqlı doğuran “Kəhər atı min çıx” misrasıdır. Günəş hara, kəhər at hara?! Burada Şumerlə çox ciddi bir bağlılıq var. Şumer gil kitablarında Günəş tanrısı Utu atın belində təsvir edilir. Bu şeirdəki at da məhz həmin atdır. İkinci məsələ keçəl qızın qışı, saçlı qızın yazı, baharı simgələməyidir.

Çərşənbə günlərində gecələr kəndlərimiz lopaların və tonqalların işığına bələdir, gündüzü xatırladır.

Lopa atma ritualı yalnız od çərşənbəsində yox, bütün çərşənbələrdə yerinə yetirilir.

Novruz bayramının əsas rituallarından biri də şam yandırmaqdır. Şamı hazırlamaq üçün çeçələ barmaq yoğunluğunda ağac çubuqlar seçib onları 10-15 sm uzunluğunda doğrayır və bir başına pambıq sarıyırlar. Evdəki insanların və heyvanların sayı qədər şam düzəldirlər. İnsanların şamlarını evin bir yerinə düzüb yandırirlər. Heyvanlar üçün düzəldilən şamlar ən çox tövlə və ya pəyələrin damlarında, yaxud dörd hündərində torpağa sancıb yandırirlər. Şamlar qoruyucu funksiyasını yerinə yetirir. İnsanlarda belə bir inam var ki, adına şam yandırılmış hər bir insan və heyvan həmin il azar-bezardan və xəstəliklərdən uzaq olur. Belə bir inam var ki, yandırılan şamların işığı və odu evin, tövlənin ətrafında olan zərərli, pis ruhları yandırır, qovur və həyat-bacanı onlardan təmizləyir. Şamlar həm də heyvanların artımını, doğub-törəməsini və bol məhsul verməsini simgələyir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın görünür ki, Novruz bayramında toqalları çatanda, lopa hazırlayanda və şam yandıranda ağaclardan istifadə edilir. Lakin Novruz bayramında ağacdən istifadə bunlarla məhdudlaşmır.

Qaynaqlar

1. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı. 1986
2. Sadıq İslam. Bahar (Novruz) bayramı Şumer qaynaqlarında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair Tədqiqatlar. Bakı. AMEA Folklor İnstitutu. 2009. Sayı XXXI. səh 129-140
3. Sadıq İslam. Novruz türkün milli bayramıdır /”Məktəb.Press” qəzeti. Bakı. 2019. 20 fevral-31 mart. səh 27.

TANG DÖNEMİ ÇİN ŞİİRİNDE TÜRK KÜLTÜR ÖGELERİ

Nuray PAMUK ÖZTÜRK

Tang Hanedanlığı dönemi (618-906), Çin tarihinde uzun bir süreyi kapsamaktadır. Bu süre zarfında ekonomik, siyasi, askeri, sosyal ve kültürel alanda birçok gelişme yaşanmıştır. Kültürel alanda yaşanan gelişmelerin içerisinde edebiyat önemli bir yere sahiptir. Daha önceki dönemlerde sarayın ve toplumun, siyasi ve ekonomik olaylara öncelik vermesinden dolayı pek fazla gelişme şansı bulamayan edebiyat, Tang Hanedanlığı döneminde İmparatorların desteği ile gelişiminin en üst seviyesine ulaşmıştır. Genel olarak şiirlerde kahramanlıklar, savaşlar, halkın durumu, sosyal yaşam, doğa olayları gibi konular ele alınmaktadır. Konuları bakımından incelediğimizde şiirler, edebi değerlerinin yanı sıra dönemin kültürel özelliklerini anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Şiirlerde anlatılan kültür öğeleri; dönemin hayat şartları, Hanedanlığın diğer kavim ve devletlerle olan ilişkileri, bu kavim ve devletlerle olan kültürel etkileşimleri hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Tang döneminde, Çinlilerin Batı Bölgesi olarak adlandırdığı Türkistan bölgesinde yaşayan Türk kavimleriyle yoğun bir kültürel ve siyasi iletişim ve etkileşim içerisine girilmiştir. Bu iletişim ve etkileşim sonucunda yaşanan olaylar ve gelişmeler bazı şairler tarafından Tang şiirine konu edilmiştir. Örneğin; Li He (李贺790-816) Longyeyin (龙夜吟) başlıklı şiirinde Hu soyundan gelen gençlerin fiziki özelliklerinden ve müzik aletlerinden bahsetmektedir. Cen Shen (岑参718?-769?) Wuwei Song Liu Dan Panguan Fu Anxi Xingying, Bian Cheng Gao Kai Fu (武威送刘单判官赴安西行营，便呈高开府) başlıklı şiirinde Hu soyundan gelen devletlerin yeniden yükselişe geçtiğinden ve Hu atlarından; Liangzhou Guanzhong Yu Zhu Panguan Ye Ji (凉州馆中与诸判官夜集) başlıklı şiirinde Türk kökenli müzik aletlerinden biri olan Pipa'dan ve bu müzik aletini çalan Hu'lardan bahsetmektedir.

Çalışmada, örneklerde belirtilen şairler başta olmak üzere Tang dönemi şairlerinin eserlerinde yer alan Türk kültürü öğeleri ele alınacaktır. Belirlenen şiirlerin Türkçe anlatıma en uygun şekilde çevirileri yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Etkileşim, Tang Dönemi, Çin Şiiri, Türk Kültürü.

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DİJİTAL UYGULAMALAR

Ömer Faruk KADAN

Özet

Dijital eğitim, teknolojinin gelişmesiyle birlikte büyük önem kazanmıştır. Günümüz dünyasında koronavirüs pandemisinin etkisiyle birlikte dijital eğitime eğilim daha da artmıştır. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de dil eğitiminde dijital uygulamalardan yararlanılmaktadır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi de bu dijital eğilimden etkilenmiştir. Dil becerilerinin öğretilmesinde ve değerlendirilmesinde dijital uygulamaların etkin kullanımı hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin işini kolaylaştıracaktır. Dijital uygulamaların etkin kullanımının öğrencilerin derse olan ilgilerini ve motivasyonlarını artıracığı bilinmektedir. Dijital uygulamaların yabancı dil olarak İngilizce öğretiminde kullanımına ilişkin çok sayıda çalışma olduğu bilinmektedir. Fakat bu uygulamaların yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilirliğine ilişkin sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada; ilk olarak dil eğitiminde kullanılan dijital uygulamalardan ve bu uygulamaların yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilirliğinden bahsedilecektir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dijital uygulamaların hem öğretim hem de değerlendirme çalışmalarında kullanılabilirliği açıklanacaktır. Daha sonra bu uygulamaların yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde becerilere göre kullanımına yönelik örnek etkinlikler sunulacaktır. Çalışmada tarama yöntemi kullanılarak yerli ve yabancı literatürden istifade edilecektir. Çalışmanın, dijitalleşen dünyada son derece önemli olan yabancı dil olarak Türkçe öğretimine katkı sunması ve Türkçe Öğretim Merkezlerinde (TÖMER) çalışan öğretim elemanlarına rehberlik etmesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe, Dijital eğitim, Dijital uygulamalar, Dil becerileri

DIGITAL APPLICATIONS IN TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

Digital education has gained great importance with the development of technology. In today's world, with the impact of the coronavirus pandemic, the trend towards digital education has increased. As in many parts of the world, in Turkey, digital applications are also utilized in language training. Teaching Turkish as a foreign language has also been affected by this digital trend. Effective use of digital applications in teaching and evaluating language skills will make it easier for both teachers and students. It is known that effective use of digital applications will increase students' interest and motivation to the course. It is a known fact that there have been many

studies on the use of digital applications in teaching English as a foreign language. However, there are a limited number of studies on the use of these applications in teaching Turkish as a foreign language. For this reason, in this study, digital applications used in language education and the usability of these applications in teaching Turkish as a foreign language will be mentioned primarily. In teaching Turkish as a foreign language, the usability of digital applications in both teaching and evaluation studies will be explained. Then, sample activities will be presented for the use of these applications based on the skills in teaching Turkish as a foreign language. In the study, domestic and foreign literature will be benefitted by using the survey method. The study is expected to contribute to the teaching of Turkish as a foreign language, which is extremely important in the digitalizing world, and to guide the lecturers working in Turkish Teaching Centers (TÖMER).

Keywords: Turkish as a foreign language, Digital education, Digital applications, Language skills

QARABAĞIN İQTİSADI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Nuran Azad qızı Süleymanova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı
Bakı Avrasiya Universiteti
“İqtisadiyyat və riyaziyyat” kafedrası

Azərbaycan öz torpaqlarını işğaldan azad etdikdən sonra bütün ərazisində, eləcə də bölgədə yeni iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq iqtisadi çağırışlar mühiti formalaşdırmağa başlayıb. Bu gün müharibə təhlükəsinin aradan qalxması, region ölkələrinin iqtisadi əlaqələrini genişləndirəcək yeni dəhliz layihələrinin ortaya qoyulması və digər bu kimi amillər ölkəmizin beynəlxalq investorlar üçün cəlbediciliyini daha da artırır. İndi demək olar ki, dünyanın ən böyük şirkətləri Azərbaycanda yatırımlar etməyə, müəyyən iqtisadi layihələrdə iştirakçı olmağa tələsir. Bu şirkətlər seçilərkən diqqət edilməli ən başlıca məqamlardan biri isə, onların II Qarabağ müharibəsi zamanı tutduğu mövqedir. Dövlətimizin başçısı Prezident İlham Əliyevin keçirdiyi mətbuat konfransında “Azərbaycanın bütün dostları üçün kifayət qədər iş var” deyərək bildirib ki, dost ölkələrdən olan şirkətlər bərpa işlərinə cəlb olunacaq.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ən müasir infrastruktur inşa olunmaqla reallaşacaq layihələrdə müasir texnologiyaların potensialına geniş müraciət olunmalıdır. Region ölkələrini birləşdirəcək dəhlizlərin açılması və bu istiqamətdə inşa olunan yollar bölgənin inkişafını sürətləndirəcək və tranzit əhəmiyyətini artıracaq. Hal-hazırda Xocavənd rayonu ərazisində tikintisinə başlanılan aeroport ilə yanaşı Şuşa şəhərinə iki avtomobil yolu tikilir. Həmin yollardan birinin adı “Qələbə yolu”dur. Nisbətən arazidən keçən digər yol da aeroportdan birbaşa gediş-gəlişi təmin edəcək. Görüləcək infrastruktur layihələr hesabına Avrasiyanın yeni bir nəqliyyat damarı açıla bilər. Bu cür layihələr ümumən regionun geosiyasi statusunu dəyişdirəcək.

Zəngilan rayonunun üç kəndində 1000-ə yaxın insan yerləşəcək - Birinci, İkinci, Üçüncü Ağal kəndlərində “Ağıllı kənd” layihəsi həyata keçirilməkdədir. Üç hava limanının inşa edilməsi, 100 kilometrə qədər dəmir yolu çəkilməsi, həm şəhərlərarası, həm kəndlərarası avtomobil yolu çəkilməsi, bölgənin elektrik enerjisi, içməli su, kənd təsərrüfatı işləri ilə təminatı, məktəblərin, xəstəxanaların, idman komplekslərinin, mədəniyyət ocaqlarının və s. tikintisini artıq təmali qoyulmuş layihələrdən hesab etmək olar. Bərpa işlərinin görülməsi zamanı bütün sahələr üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığından geniş istifadə edilməsi, iqtisadi aktivliyin təşviq olunması məqsədilə işğaldan azad olunmuş ərazilərə xüsusi güzəştli iqtisadi rejimin tətbiqi təklif olunması dövlətin bu sahəyə xüsusi diqqətinin olduğunu göstərir.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ APARDIĞI İLSAHATLAR

Şıxəliyeva Validə Nadir qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti üçün milli düşüncə, milli inkişafı, milli təhsil, milli dəyərlər, azərbaycançılıq ideyaları uğurunda, ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni sahəsində, Azərbaycan üçün dünya miqyasında gördüyü işlərin hər biri Azərbaycan vətəndaşının firavan və müstəqil yaşaması üçün görülmüş işlər idi. O, Azərbaycanı yad müdaxilələrdən qorumaq üçün hazırladığı uğurlu dövlət proqramlarında bu dövlətin hərtərəfli inkişafı və müstəqil dövlət olaraq ayaqda dura bilməsinə yönəlmiş tədbirlər planı idi. Ulu öndər bu proqramların hər biri birdəfəlik deyil hissə-hissə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək üçün lazımı göstərişlərini vermişdir. Ölkədə hərc-mərcliyin höküm sürdüyü bir zamanda Azərbaycana gələn ulu öndərin qısa bir zaman ərzində Azərbaycan dövlətinin uğurlu inkişaf strategiyasını qurması, hazırladığı tədbirlər planının uğurlu şəkildə tətbiqi həqiqətən uzaqgörənliyin nəticəsində həyata keçmişdir. Umummilli lider həqiqətən də xalqın ona bağladığı ümidi, inamı ölkəni bu vəziyyətdən çıxarmaqla, verdiyi qərarlarla, dövlətin və xalqın mənafeyi naminə gördüyü işlərlə doğrultdu. 70 illik əsarətdən qurtulmuş, azərbaycançılıq ideyaları məhv olunmuş bir xalqa yeni həyat bəxş edən Heydər Əliyev Azərbaycan deyəndə gözləri dolurdu. Yalnız xalqını sevən, millətinə dəyər verən bir şəxsiyyət bu cür vətənsəvər, vətəni naminə canından keçməyə hazır olan, lazım gələrsə Azərbaycan dövləti üçün dünya dövlətləri ilə qarşı-qarşıya gələn patriot bir insan ola bilərdi. Odu ki, dünya liderləri Heydər Əliyev dühası qarşısında baş əyir, Azərbaycan dövlətini sıradan bir dövlət deyil, güclü iqtisadiyyatı və hər bir sahədə inkişaf nəaliyyəti olan dövlət kimi görməyə başladılar. Heydər Əliyev sayəsində bir növ Azərbaycan dövlətindən çəkinməyə başladılar. Azərbaycan deyəndə gözlərinin önünə ilk öncə Həder Əliyev gəlirdi. Çünki Azərbaycan deyəndə Heydər Əliyev, Heydər Əliyev deyəndə isə Azərbaycan başa düşülür. Həqiqətən də Azərbaycan dövlətinin ən öndə uğurlarından biri dünyaşöhrətli, uzaqgörən, fenomenal yaddaşa malik Heydər Əliyev kimi bir siyasətçinin olması idi. Hər zaman xalqın içində olan Heydər Əliyev xalqının ağrısını öz ağrısı, sevincini öz sevinci hesab edirdi. Prezident olmasına baxmayaraq özünü vətəndaşlar arasında sadə, sıradan aparan, böyükklə böyük, kiçiklə kiçik olan Heydər Əliyevin məhz əsas fərqi bu idi.

Summary

Every work done by Heydar Aliyev for the state of Azerbaijan for the national thought, national development, national education, national values, ideas of Azerbaijan, in the socio-economic and cultural sphere of the country, for Azerbaijan in the world was for the prosperous and independent life of Azerbaijani citizens. In his successful state programs to protect Azerbaijan from foreign interference, it was an action plan aimed at the comprehensive development of this state and its ability to stand as an independent state. The great leader gave the necessary instructions for the purposeful implementation of each of these programs, not one-time, but in parts. The great leader, who arrived in Azerbaijan at a time of chaos in the country, established a successful development strategy of the Azerbaijani state in a short period of time, and the successful implementation of the action plan he prepared was a result of real foresight. The national leader really justified the hopes and trust of the people in him by taking the country out of this situation, his decisions and the work he did for the benefit of the state and the people. Heydar Aliyev, who gave a new life to a nation freed from 70 years of slavery and whose ideas of Azerbaijanism were destroyed, was filled with tears when he said Azerbaijan. Only a person who loves his people and values his nation could be such a patriot, a patriot who is ready to sacrifice his life for the sake of his homeland and, if necessary, for the sake of the Azerbaijani state, facing the world powers. Therefore, world leaders bowed to the genius of Heydar Aliyev and began to see the Azerbaijani state not as an ordinary state, but as a state with a strong economy and development achievements in all areas. Thanks to Heydar Aliyev, they began to avoid a kind of Azerbaijani state. When he said Azerbaijan, the first thing that came to his mind was Heydar Aliyev. Because when you say Azerbaijan, you mean Heydar Aliyev, and when you say Heydar Aliyev, you mean Azerbaijan. Indeed, one of the leading achievements of the Azerbaijani state was the presence of a world-famous, far-sighted, phenomenal

politician like Heydar Aliyev. Heydar Aliyev, who was always among the people, considered the pain of the people as his own pain, his joy as his own joy. This was the main difference between Heydar Aliyev, who, despite being the President, behaved among the citizens, who was simple, ordinary, big and small.

Giriş

“Təhsil xalqın gələcəyidir” deyən uluöndər haqlı olaraq vurğulayırdı ki, əgər dövlətin və ya cəmiyyətin üzvləri savadlı, təhsilli olarsa həmin cəmiyyətdə inkişaf edər. Ulu öndər Heydər Əliyev ölkənin inkişaf strategiyasını tərtib edərkən həll olunması gərəkən vacib məsələlərdən biri də təhsil sahəsi idi. Buradakı çatışmamazlıqlar təhsil sahəsində geriləmələrə gətirib çıxarırdı. Heydər Əliyev isə bu problemi aradan qaldırmaq üçün imzaladığı sərəncamlar təhsil istiqamətində görüləcək işlərin bünövrəsini qoydu. Bütün vətəndaşların dövlət hesabına orta məktədə təhsil almasına şərait yaratmaqla vətəndaşlar arasında təhsilə marağın artmasına, savadlı Azərbaycan gənclərinin yetişməsinə səbəb oldu. Xüsusilə 9 illik icbari orta təhsil məsləsinin qaldırılması tam vaxtında və düzgün qəbul edilmiş qərar idi. O bilirdi ki, güclü Azərbaycan dövləti qurmaq üçün digər sahələrlə yanaşı təhsil sahəsini də inkişaf etdirməli idi. Yenidən quruculuq işlərinə müvəffəqiyyətlə başlayan Heydər Əliyev ard-arda imzaladığı sərəncamlarla əsaslı dəyişikliklər yaratmağa başladı.

Araşdırma və tədqiqat

Heydər Əliyevin Azərbaycana qayıdışı Azərbaycan xalqı tarixində yeni bir mərhələnin başlanmasının əsasını qoydu. O yürütdüyü əsaslı islahatlar nəticəsində xalqı ağır vəziyyətdən çıxara bildi. Azərbaycanın memarı ulu öndər Heydər Əliyevin uğurlu siyasi strategiyasının bir qismini təhsillə bağlı məsələlər yer tuturdu. Azərbaycan xalqının gələcəyini düşünən ümummilli lider hər zaman təhsilə önəmli yer vermiş və insanların təhsildən kənar qalmamaları üçün əlindən gələni etmişdir. Çünki Heydər Əliyev çox yaxşı bilirdi ki, təhsil millətin gələcəyidir və bu xalqı ayağa qaldırmaq, inkişaf etdirmək üçün təhsil sahəsinə hərtərəfli yanaşmalıdır. Təhsil sahəsindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri idi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sədriyi ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiya tərəfindən hazırlanmış, 1995-ci il noyabrın 12-də

ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir. Yeni konstitusiya 1995-ci il 27 noyabrda isə qüvvəyə minmişdir. Təhsillə bağlı müddəlar Konstitusiyanın 42-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Bu maddədə təhsillə bağlı aşağıdakı hüquqlarımız göstərilmişdir.:

M a d d ə 4 2 . T ə h s i l h ü q u q u

I. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır.

II. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir.

III. Təhsil sistemində dövlət tərəfindən nəzarət edilir.

IV. Maddi vəziyyətdən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir.

V. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir

Konstitusiyaya görə dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Konstitusiyada təhsillə bağlı maddə əsasında dövlət təhsil proqramı hazırlandı. Ulu öndər təhsil sisteminin inkişafında milli dəyər prinsipini əsas tuturdu. Beynəlxalq təhsil təcrübələri öyrənilərək beynəlxalq təhsil standartlarına cavab verən milli təhsil sistemi yaradıldı. Heydər Əliyevin Milli Azərbaycan adı altında yürütdüyü siyasət həqiqətən də Azərbaycan xalqının inkişafı üçün çox böyük rol oynadı.

Heydər Əliyevin təhsil sahəsində islahatları nəticəsində ölkədə ali təhsil müəssisələri yaradıldı, həmçinin yeni orta məktəblərin tikintisinə göstəriş verdi. Təmirə ehtiyacı olan məktəblərdə yenidənberpa işləri üçün dövlət büdcəsində müəyyən məbləğdə vəsait ayrıldı.

13 iyul 2000 ci ildə "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında", 2002-ci il oktyabrın 4-də "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" fərmanı və "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı təhsil sahəsində aparılan islahatların sürətli şəkildə inkişafına əsas oldu.

2001 ci il 18 iyun tarixində "Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında", 2001 ci il 9 avqust fərmanında "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dilinin təsis edilməsi haqqında" fərmanları milli təhsil sahəsində görülmüş işlərin bir hissəsini təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin təhsillə bağlı başladığı islahatın bir hissəsinə isə təhsil haqqında qanun qəbul olunması idi. Azərbaycan Respublikasının qanunu 1998- ci ildən müzakirəyə başlanmış, nəhayət, 2009-cu il 19 iyun tarixində qəbul edilmişdir. Yeni təhsil qanunu Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sistemi ilə ayaqlaşmasına, peşəkar kadrların hazırlanmasına, beynəlxalq standartlarına cavab verən təhsil şəraitinin yaradılmasına və xidmət eməlidir. Təhsil qanunu Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində rəsmi dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyən etdi və müvafiq dövlət orqanları və təhsil müəssisələri qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Qanun milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirməklə təhsil sahəsində insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə xidmət edir.

Heydər Əliyevin gənclər siyasəti savadlı kadrların yetişdirilməsi, gənc nəslə dəstək və qayğı göstərilməsinin əsasını təşkil edirdi.

O, hər zaman deyirdi ki: “Bu təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycan iqtisadiyyatı belə güclü inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik. XX əsrdə yaranmış təhsil sistemi bizim böyük sərvətimizdir və XXI əsrə biz müstəqil dövlət olaraq həmin bu sərvətlə, həmin bu böyük potensialla başlamışıq”.

Heydər Əliyev təhsillə bağlı çox dəyərli fikirlər söyləmişdir:

Təhsil millətin gələcəyidir.

Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram.

Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq.

Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşıyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir.

Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda qəhrəmanlıq göstərən insanlardır.

Azərbaycan müəllimləri ən yüksək mənəviyyətə, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan insanlardır.

Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir.

Bizdə təhsil çox inkişaf edibdir. Azərbaycanda, demək olar ki, təhsil almayan adam yoxdur.

Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır.

Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır.

Biz hamımız həyatımızda əldə etdiyimiz nailiyyətlərə, bütün varlığımıza görə müəllimə borcluyuq.

Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz.

Biz müstəqil dövlət olaraq özümüzün təhsil sistemimizi istədiyimiz kimi qururuq. İndiyə qədər yaranmış təməlin üzərində Azərbaycan təhsili, məktəbi bundan sonra daha da təkmilləşəcəkdir.

Bu təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycanın iqtisadiyyatı belə güclü inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, Azərbaycan elmi inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik. Onları qiymətləndirmək lazımdır və on illərlə əldə etdiyimiz nailiyyəti heç vaxt unutmamalıyıq.

Təhsilimizin məqsədi gənc nəsə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək, eyni zamanda vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun. Dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun.

Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu, mənim prinsiplial mövqeyimdir...

Dövlət müstəqilliyinin xalqımıza bəxş etdiyi nemətlərdən biri də odur ki, biz artıq təhsil sistemimizi xalqımızın, millətimizin tarixinə, mənəviyyatına, ənənələrinə uyğun qururuq. Doğrudur, bu proses çox mürəkkəb prosesdir.

Bu proses qısa müddətdə başa çata bilməyəcəkdir. Bu gün təhsil sahəsində çalışan bütün vətəndaşlara, müəllimlərə, təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinə müraciət edərək xahiş edirəm ki, onlar tezliklə təhsil sistemində işlərin müstəqil Azərbaycanın prinsipləri əsasında qurulmasına nail olsunlar. Burada dərslərin dəyişilməsi, yeni dərslərin yaranması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bilirəm, bu, asan məsələ deyil. Bu, bir çox amillərlə bağlıdır, ondan asılıdır... Ancaq indi dərs alan uşaqlar, gənclər gərək mütləq və mütləq bizim yeni dərslərlər əsasında oxusunlar...

Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır... Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişini gərək yaxşı bilsinlər. Çünki mənəviyyatımız, gənclərin bugünkü və gələcək mənəviyyəti bununla bağlıdır

O hakimiyyətə gələn kimi fəaliyyətini ilk öncə ümumxalq maraqları həyata keçirilməsi istiqamətində qurdu. Azərbaycan xalqının inkişafı üçün gecə-gündüz sərəsər çalışan uluöndər israrla hər bir gəncin təhsilli olmasını istəyirdi. O bilirdi ki, Azərbaycanın gələcək inkişafı bu gənclərin əlidə olacaq. Bu gənclərin yürütdüyü siyasət nəticəsində Azərbaycan dünyada tanınacaq, inkişaf edəcək, inkişaf etmiş dövlətlər sırasında özünə yer tutacaq. Təhsilin inkişafı ölkədə yüksək ixtisaslı peşəkar kadrlar artmasına səbəb olacaq. Ona görə də Heydər Əliyev təhsil müəssisələri lazımı təchizatlarla, təmin edir, təmirə ehtiyacı olan məktəblər təmir edilir, yeni məktəblər tikdirirdi. Təhsilə marağın daha da artırılması məqsədilə universitetə yüksək balla qəbul olunmuş tələblərə prezident təqaüdünün təyin edilməsi onun təhsil quruculuğu siyasətinin bir hissəsi idi.

İmzaladığı hər bir fərman və sərəncamın dəqiq və vaxtında icra olunmasına özü şəxsən nəzarət edirdi. Bu isə onun nə dərəcədə öz işinə məsuliyyətlə yanaşdığını göstərirdi.

Sadalamaqla bitməyən görülən bu işlərin əsas məqsədi dövlətin təhsil sahəsindəki çatışmamazlıqları aradan qaldıraraq xalqın milli ruh əsasında milli təhsil sahəsini yenidən inkişaf etdirmək idi. Nəticədə isə qarşıya qoyulan məqsədə nail olundu. Heydər Əliyev xalq arasında azərbaycançılıq ideologiyasını yarada bildi. Azərbaycan xalqını bu ideologiya altına birləşdirdi bütöv Azərbaycan fikrini yaratdı. O həqiqətən böyük qüdrət sahibi bir sərkərdə idi. O, çox uzaqgörən bir lider idi. Hadisələrin gedişatını əvvəlcədən təyin etməyi bacaran ulu öndərin bu uzaqgörənliyi xalq üçün hazırladığı inkişaf proqramı layiqincə öz təsdiqini tapdı.

Heydər Əliyevin həyatda ən böyük missiyası Azərbaycan xalqını parçalanmaqdan, Azərbaycan dövlətinin isə dünyanın siyasi xəritəsindən silməyin qarşısını alaraq həm xalqı, həm də Azərbaycan dövlətini bu bələdan xilas etmək idi. əgər bu gün müstəqil dövlətdə rahat yaşaya bilirsə biz bunu ulu öndərə borculuyuq. Əks təqdirdə indi dünyanın siyasi xəritəsində nə Azərbaycan adlı dövlət, nə də Azərbaycan xalqı vardı. Dahi şəxsiyyət özü siyasi xəritəyə təsir etmək gücündə, dəmir iradəyə və parlaq zəkaya malik siyasətçi idi. O bütöv Azərbaycan dövlətini birləşdirməklə müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasını qoydu. Azərbaycan dövlətinə sanki yeni nəfəs verib onu canlandırdı daha dəqiq desək Azərbaycan dövlətini yenidən qurdu. Əbəs yerə Heydər Əliyevi müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu adlandırmırlar. Azərbaycan xalqı çox gözəl bilir ki, əgər Heydər Əliyev-xalqın xilaskarı olmasaydı indi Azərbaycan dövləti mövcud olmazdı. O, Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ənənəsini formalaşdırdı. Müstəqillik əldə etməklə xalqın sabaha ümidi artdı. Dəyər bilən xalqımız ona görə də, Heydər Əliyevin adını ömürlük yaddaşlarına və qəlblərin əbədi həkk ediblər. Məhz ona görə ona “Xalqın xilaskarı” adı verildi. O hər bir vətəndaşın prezidenti idi

O ölkəsini bütün xarici təsirlərdən qoruyaraq dünya dövlətlərinin qarşısında qürurla və məğrur duruşu ilə vətəni Azərbaycanı layiqincə tanıtı. İndiyə qədər Azərbaycanın adını eşitməyən, onu haqqında məlumatı olmayan dövlətlər artıq Azərbaycan dövlətinin də iştirak etdiyi tədbirlərdə Heydər Əliyevlə bir masa arxasında əyləşirlər. Heydər Əliyev həm Azərbaycan xalqını, həm də Azərbaycan dövlətini dünyaya tanıtdı. Bu qüdrətli liderin ən böyük arzularından biri idi və bu arzunu da həyata keçirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycana olan sevgisi onun gözlərindən bilinirdi. Tədbirlərin birində Səməd vurğunun “Azərbaycan” şeirini deyərək keçirdiyi hisslər bir daha Heydər Əliyevin Azərbaycana nəfəs aldığı, ona nə qədər doğma və əziz olduğu göstərirdi.

Ölkədə gedən vətəndaş müharibəsi, daxili çəkişmələr, hakimiyyət üstündə baş verən münaqişələr və müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalarkən xalqın çağırışı ilə Azərbaycana

gələn Heydər Əliyev ölkənin və xalqın taleyini dəyişdi. O, ölkədə sabitlik və əbədi müstəllik yaratdı. Ona görə də illər əsrlər keçsə belə xalq bu əvəzolunmaz xilaskarı heç zaman unutmayacaq. O elə insanlardan idi, onun qüdrətini heç bir sözlə ifadə etmək mümkün deyil

Təhsil sahəsindəki nəaliyyətləri bu gün də Hedər Əliyev kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyev davam etdirir. Təhsil sahəsində yeniliyə, inkişafa nail olmaq üçün intellektuallığı, idarəetmə qabiliyyəti və siyasi fəallığı ilə dünya siyasətçilərindən seçilən liderimiz bir çox fərmanları, sərəncamlar imzalamışdır:

- 1) “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli qərarı.
- 2) Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
- 3) “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
- 3) “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrə etməkdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 16 aprel tarixli 2090 nömrəli Sərəncamında dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
- 4) “2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
- 5) “Azərbaycan Respublikasında 2013-cü ilin “İnformasiya-kommunikasiya Texnologiyaları ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı”nın təsdiq olunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
- 6) "2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı" qəbul olunub.

Cənab prezidentin qəbul etdiyi bu sərəncamlar Azərbaycanın təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə sürətli inteqrasiya üçün olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

Heydər Əliyev Fondu da daima təhsilə yardım istiqamətində böyük işlər görmüşdür. Mehriban Əliyeva uşaq evləri və internat məktəblərinə mütəmadi səfərlərindən sonra mövcud vəziyyəti qiymətləndirmiş və “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişaf proqramını” nın qəbul edilməsinə qərar verilmişdir.

Heydər Əliyev Fondunda “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların kənar edilməsi və alternativ qayğı” layihəsi də görülmən əsaslı işlərdən biri idi. “Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb” proqramı çərçivəsində ucqar bölgələrdən başlayaraq yeni məktəb tikintisinə ehtiyac olan ərazilərdə yeni məktəblər tikilmiş və həmin məktəblərə lazımı avadanlıq, istilik sistemi, zəngin kitabxanalar, əyani vəsait və kompyuter avadanlığı ilə təchiz olunmuşdur. Üç hissədən ibarət olan “Kor və görmə qabiliyyəti zəif olan insanlar üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına çıxışın təmin edilməsinə dair” layihəsi də kor və ya görmə qabiliyyəti zəif olan şəxslərə Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan xalqının hər bir hissəsinə dəstəyini göstərirdi. Bu proqramda göstərilir ki:

1. Birinci mərhələdə məqsəd kor və görmə qabiliyyəti zəif olan insanların İKT ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, onlar üçün rəqəmsal fərqlin aradan qaldırılması üzrə milli strategiya hazırlamaqdır.
2. İkinci mərhələdə kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar üçün internat məktəblərdə model İKT sinfinin yaradılması istiqamətində iş aparılacaqdır. Xüsusi kompyuter avadanlığının alınb quraşdırılması, proqram təminatının lokallaşdırılması, internetə çıxışın təmin olunması və tədris-təlim proqramlarının hazırlanması bu mərhələdə başlıca işdir.
3. Kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar üçün kitabxana və təlim mərkəzinin yaradılması isə layihənin üçüncü mərhələsini əhatə edir. Bu müddətdə audio-kitabxana və bütün növ ədəbiyyatı audio formata çevirmək üçün səsyazma studiyasının yaradılması, bu studiyanın və nəşriyyatın yardımını ilə mövcud kitabxanalarda Brayl şriftli və audio kitabların bərpası, internetə çıxış, İT-əsaslı təlim kursları, xidmətləri təmin edən kompyuter mərkəzinin yaradılması və təlimatçıların hazırlanması həyata keçiriləcəkdir.

Heydər Əliyev Fondu Bakının Əzizbəyov rayonundakı Mərdəkan qəsəbəsində Kütləvi kitabxanada yenidənqurma işləri aparılmış, ən müasir dizaynla təmir olunaraq oxucuların istifadəsinə təqdim edilmişdir. Rusiyanın Puşkin kitabxanası ilə yaradılmış əlaqəni də xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bu isə təhsil inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə təkən verəcək bir hadisə idi.

Nəticə

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına göstərdiyi sevgi, diqqət və qayğı onu xalqın prezidenti zirvəsinə qaldırdı. Ümumilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti üçün gördüyü işlər Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının qəlbində xüsusi bir mövqeyə sahib oldu. Aparılan uğurlu islahatlar, məqsədyönlü dövlət proqramları Heydər Əliyevin bu işə nə qədər məsuliyyətli yanaşdığını, Azərbaycan dövlətinin inkişafı üçün bütün mümkün tədbirlərin həyata keçirdiyinin bir daha göstəricidir. O, hər zaman hər bir vətəndaşının problemini diqqətində saxlamış, Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşına layiqli həyat səviyyətini yaratmaq üçün çalışmışdır. Xalqın hər bir nümayəndəsinin təhsilli olması inkişaf etmiş sivil bir cəmiyyətin formalaşmasına, dövlətin və cəmiyyətin idarə olunmasında səriştəli gənclərin yetişməsinə, informasiya texnologiyaları sahəsində ən yeni nəəliyyətlərə imza ataraq dövlətin inkişafı üçün böyül rol oynamış olar.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti. 31.01. 1998.
2. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 10 dekabr 2010.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2021.
4. Abbas Səmədov. Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğı. Gəncə, 2010
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament(stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. Bakı, 1998.
6. Heydər Əliyev. Qayıdış. Bakı, 1997.
7. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. Bakı, 2009Misir Mərdanov, Əsgər Quliyev. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində. Bakı, 2003.
8. Mahmudov Y. Azərbaycan qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, 2005
9. "Xalq" qəzeti. 26 avqust 2006.

ZAHİD XƏLİLİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ OBRAZLAR

ZAHİD KHALİLİN ÇOCUK ŞİİRLERİNDE OBRAZLAR

ZAHİD KHALİLİN OBRAZES IN CHILDREN'S POEMS

Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Elmi işçi

<https://orcid.org/0000-0002-0034-6736>

Elmi rəhbər: Bilal Həsəni ADPU-nun dosenti, fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ

Məqalədə öncə “obraz” və “surət” anlayışlarının oxşar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirilir. Qeyd olunur ki, “obraz” və “surət” anlayışları qoşa qanad kimi həmişə yanaşı işlənib, ancaq müqayisədə “obraz” anlayışı “surət” anlayışından daha geniş məzmunadər. O mənada ki, təbiətə, heyvanlara, hər hansı əşyaya aid predmetlər, başqa sözlə, dağ, yamac, ceyran, cüyür, hansı isə çiçək növü də yazıçı tərəfindən obrazlaşdırıla bilər, insan da. Ancaq dağ, yamac, ceyran, cüyür, çiçək heç vədə surət ola bilməz. Surət anlayışı yalnız insana şamil oluna bilər, bədii əsərdə surət olaraq ancaq insan ədəbi qəhrəman simasında təqdim oluna bilər. Ədəbiyyatçünas Nizaməddin Şəmsizadə bu qənaətdədir. Ancaq N.Şəmsizadəyə qədər bütün ədəbiyyatçünaslar obraz anlayışı haqqında eyni fikirdə olublar.

Belə ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə ədəbiyyat termini olaraq “obraz” istilahının - “surət”, “obrazlı” (sifət) və obrazlılıq (isim) kimi mənaları olduğu diqqətə çatdırılır.

Əziz Mirəhmədova görə, “Bədii surət (obraz) sənətin varlığa münasibətləri haqqında, sənətin daxili qanunları haqqında təsəvvürlərlə, idrak problemi ilə bağlı olan mürəkkəb, çoxcəhətli bir anlayışdır”;

Leonid İvanoviç Timofeyevə görə, “bədii obraz bədii ədəbiyyatın köməyi ilə yaradılan və estetik əhəmiyyətə malik olan konkret və eyni zamanda, insan həyatının ümumiləşdirilmiş mənzərəsidir”;

Maksim Qorkinin fikrincə isə, “Bədii obraz, demək olar ki, həmişə fikirdən daha geniş və daha dərinidir; insanı mənəvi həyatının bütün müxtəlifliyi ilə, hiss və düşüncələrinin bütün ziddiyyətləri ilə aparır”;

Nafiz Qəhrəmanlı obrazı “Ədəbiyyatın məğzində dayanan əsas anlayışlardan biri, bəlkə də birincisi” qismində qəbul edir. Tədqiqatçıya görə, “bədii obraz yaradıcılığın təbiətini, forma və funksiyasını təyin edir. Bədii obrazın mərkəzində isə ilk növbədə ümumiləşdirilmiş insan həyatının, insan səciyyəsinin təsviri dayanır”;

Mir Cəlil və Pənah Xəlilov da həmmüəllif olduqları “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” dərslində eyni qənaətdədirlər: “Bədii əsər surətlər aləmidir - ictimai varlığın yüksək səviyyədə canlandırılmasıdır. Hər bir əsərdə üç növ surət ola bilər: Birincisi, insan və kollektiv surəti - tip, ya xarakterlər, personajlar heyəti; İkincisi: duyğu, əhvali-ruhiyyə surəti - lirika, qəhrəmanlıq, romantika; Üçüncüsü: təbiət və əşya surəti - peyzaj, mənzərə, lövhə” ... “Hər hansı bir əsərin, surətin təsir gücü, bədii qüdrəti həyatı, varlığı dürüst, həqiqi, təsirli əks etdirməsindədir”;

Rafiq Yusifovlu bütün bu qənaətləri təkrarlayaraq ümumi nəticə çıxarır: “Surətə belə tərif

vermək olar: Müəyyən insan qruplarının bir fərdin üzərində ümumiləşdirilməsinə surət deyilir”.

Göründüyü kimi, müxtəlif ifadə tərzində olan, ancaq nəzəri cəhətdən bir-birini təkrarlayan bu fikirlər bir ümumi mərkəzdə birləşmişdir: insan da daxil olmaqla bütün predmetlər surətdir.

Fərqli mövqe yalnız Nizaməddin Şəmsizadənin araşdırmasındadır: “Atın surəti, itin surəti, qağayının, yaxud dənizin surəti demək olmaz. Bunlara at obrazı, dəniz obrazı demək daha düzgündür”.

Qeyd olunan bütün fikirlərə ehtiramımızı bildirərək biz də N.Şəmsizadənin nəzəri mülahizəsi ilə razılaşıq və demək istəyirik ki, yazıçı əsərində, məsələn, dağ obrazını canlandırma bilər, ancaq bu “dağ” yalnız coğrafi termin olaraq obrazlaşdırılmışdır, surət deyil.

Surətlə obrazı eyni təbiətdə qəbul etməsinə baxmayaraq, R.Yusifov başqa bir məqamda özü də hiss etmədən N.Şəmsizadəyə fikrini əsaslandırmaq üçün “ipucu” verir: “Bədii əsərlərdə müxtəlif predmetlər, heyvanlar, təbiət lövhələri obrazlaşdırılsa da, ədəbiyyatın əsas obrazı insandır. Digər obrazlar yardımçı xarakter daşıyır və son nəticədə, insanın bədii obrazının mükəmməl yaradılmasına kömək edir”.

Rus ədəbiyyatşünası L.İ.Timofeyevin də bu məzmununda mülahizəsi R.Yusifovun fikri ilə səsləşir. L.İ.Timofeyev yazır ki, əgər hər hansı bir rəsmdə kresloda, stol arxasında əyləşən insan təsvir olunursa, bu, heç də o demək deyil ki, burada bərabər hüquqlu obrazlar: stol, insan və kreslo təsvir edilib. Stol və kreslonun təsviri insanın təsviri qədər vacib olsa da, ancaq bu onların bərabər hüquqlu olması demək deyildir, stol və kreslo yalnız və yalnız insanın obrazını tam əks etdirmək vasitəsidir.

Əsas məsələ də elə bundadır: insandan qeyri obrazların yardımçı, surətin isə aparıcı rol oynamasında, digər obrazların yalnız insanın obrazını tam əks etdirmək üçün vasitə olmasında.

Mövqeyinin şərhinə “öncə obraz haqqında bizim nəzəriyyəçilərin bir neçə qənaətinə nəzər salmaq” cümlələri ilə başlayan N.Şəmsizadə surət haqqında mövcud qənaətləri tədqiqat müstəvisinə çəkəndən sonra fikrinin davamında yazır: “Hansı növə daxil olursa-olsun, obraz yazıçının həyata münasibəti zamanı əldə etdiyi hiss və duyğuların bədii ifadə şəklidir. Surət vasitəsilə yazıçı öz intibahlarını şəkllə salır: adam şəklinə, at şəklinə və s. Bədii obraz yazıçının (sənətkarın) estetik idealının ifadəsidir. Onların xarakterini yazıçının estetik ideali müəyyənləşdirir. Biz deyilənləri nəzərə alaraq belə qənaətə gəlirik: yalnız insan obrazına surət deyilir: Atın surəti, itin surəti, qağayının, yaxud dənizin surəti demək olmaz. Bunlara at obrazı, dəniz obrazı demək daha düzgündür”. Çünki, obraz nə qədər daha geniş anlayış olsa da, onun əsasında insan surəti durur.

Bu spesifikliyi nəzərə alaraq, N.Şəmsizadənin haqlı iradını və burdan irəli gələn nəzəri qənaətini qəbul edir, bədii obraz istilahını aşağıdakı təsnifatda qruplaşdırılmasını məqsədəuyğun bilir: surət-obrazlar (*insan obrazları*) və obrazlar (*yəni, flora, fauna və digər predmetləri əhatə edən, özündə birləşdirən obrazlar*).

Açar sözlər: lirik şeirlər, ədəbi obraz, ədəbi qəhrəman, poetik düşüncə, uşaq poeziyası.

ÖZET

Makale, Z.Khalil'in lirik çocuk şiirlerinin kahramanlarının özelliklerini tartışıyor. Ama önce "obraz" ve "suret" kavramları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar açıklığa kavuşturulur.

"Obraz" ve "suret" kavramlarının her zaman çift kanat olarak yan yana geliştirildiği, fakat "obraz" kavramının "suret" kavramından daha geniş bir anlama sahip olduğu belirtilmektedir.

O anlamda ki, her hanki bir dağ, yamaç, ceylan, karaca, her hanki tip çiçek de yazar tarafından tasvir edilebilir, insan da. Ancak dağlar, yamaçlar, ceylanlar, karacalar, herhangi bir çiçek tipi asla kopyas (suret) olamaz. Suret kavramı sadece insan için geçerli olabilir. Edebiyat eleştirmeni Nizameddin Shamsizadeh bu görüştedir. N. Shamsizade'den önce, tüm edebiyat eleştirmenleri obraz kavramı üzerinde hemfikirdi.

Böyle ki, "Azerbaycan Dili Açıklayıcı Sözlüğü" nde edebi bir terim olarak "obraz" teriminin "suret", "figüratif" (sıfat) ve figüratif (isim);

Aziz Mirahmadov'a göre "Sanatsal obraz (suret), sanatın varoluşla ilişkisi, sanatın iç yasaları hakkındaki düşünceler, bilgi sorunu ile ilgili karmaşık, çok yönlü bir kavramdır";

Leonid Ivanovich Timofeyev'e göre, "sanatsal bir imge, somut ve aynı zamanda genelleştirilmiş bir insan yaşamı görüşüdür, incesenetin yardımıyla yaratılmış ve estetik öneme sahiptir";

Leonid Ivanovich Timofeyev'e göre, "sanatsal obraz, somut ve aynı zamanda genelleştirilmiş bir insan yaşamı görüşüdür, edebiyatın yardımıyla yaratılmış ve estetik öneme sahiptir";

Maxim Gorky'ye göre, "Sanatsal obraz, her zaman düşünceden daha geniş ve derindir; insanı ruhsal yaşamının tüm çeşitliliğiyle, duygu ve düşüncelerinin tüm çelişkileriyle yönetir";

Nafiz Gahramanlı obrazı edebiyatın kalbindeki ana terminkerden biri, belki de birincisi olarak değerlendiriyor. Araştırmacıya göre, sanatsal obraz, yaratıcılığın doğasını, biçimini ve işlevini belirler. Sanatsal obrazın merkezinde, her şeyden önce, insan yaşamının genelleştirilmiş tanımı, insan doğasının tesviri dayanır;

Mir Celal ve Panah Halilov da "Edebiyat Araştırmalarının Temelleri" adlı ders kitaplarında aynı görüştedirler;

Rafiq Yusifoğlu tüm bu sonuçları tekrarlıyor ve genel bir sonuç çıkarıyor: "Obraz şu şekilde tanımlanabilir: Belirli grupların tek bir kişi üzerinde genelleştirilmesine obraz deyilir".

Göründüğü gibi, farklı ifade biçimleri olan, ancak teorik olarak tekrarlanan bu fikirler ortak bir merkezde birleşiyor: insan dahil tüm nesnelere obrazlardır.

Tek fark Nizameddin Shamsizade'nin araştırmasında: "Bir atın sureti, bir köpeğin sureti, bir martının sureti veya bir deniz sureti söyleyemezsiniz. Onlara bir atın obrazı, denizin obrazı demek daha doğrudur".

Yukarıda bahsedilen tüm fikirlere duyduğumuz saygıyı ifade ederek, N.Shamsizadeh'in teorik görüşüne katılıyoruz ve söylemek istiyoruz ki, örneğin, "dağ" coğrafi bir terim olduğu için bir obraz olabilir, suret değil.

R.Yusifovlu, görüntüyü aynı kabul etmesine rağmen, N.Shamsizadeh'e fikrini başka bir noktada hissetmeden doğrulaması için bir "ipucu" veriyor: Diğer suretler yardımcı bir karaktere sahiptir ve nihayetinde bir kişinin mükemmel bir sanatsal suretini yaratmaya yardımcı olur".

Rus edebiyat eleştirmeni L.I.Timofeyev'in bu bağlamdaki görüşü, R.Yusifovlu'nun görüşünü de yansıtıyor. L.I.Timofeyev şunu yazıyor: her hangi bir sanatçı bir sandalyede veya masada oturan

bir kişiyi tasvir ederse, bu heç de sandalyenin veya masanın insana eşit olduğu anlamına gelmez, masa ve sandalye sadece bir insanın obrazını tam olarak yansıtmamanın bir yoludur.

Asıl sorun, kişi dışındaki görüntülerin destekleyici bir rol oynaması ve görüntünün başrol oynaması ve diğer görüntülerin yalnızca bir kişinin imajını tam olarak yansıtmamanın bir yolu olmasıdır.

Yorumuna "her şeyden önce teorisyenlerimizin imajla ilgili bazı teorilerine bakalım" sözleriyle başlayan N.Shamsizade suret ile ilgili mevcut sonuçları araştırma düzeyinde çıkardıktan sonra, görüşünün devamında şöyle yazıyor: "Türü ne olursa olsun, obraz, yazarın hayata karşı tutumunda edindiği duygu ve duyguların sanatsal bir ifadesidir. Yazar imgenin içinden rönesansını resmetmektedir: bir insan biçiminde, bir at biçiminde ve s. Sanatsal obraz, yazarın (sanatçının) estetik idealinin bir ifadesidir. Karakterleri yazarın estetik ideali tarafından belirlenir.

Yukarıdakileri göz önünde bulundurarak şu sonuca varıyoruz: yalnızca bir insan görüntüsüne suret denir: bir atın sureti, bir köpeğin sureti, bir martının sureti veya bir deniz sureti demek olamaz. Onlara bir atın obrazı, denizin obrazı demek daha doğrudur. Çünkü obraz anlayışı ne kadar geniş olursa-olsun, insan suretine dayanmaktadır.

Bu özgülüğü hesaba katarak, N.Shamsizadeh'in haklı sözünü ve ortaya çıkan teorik sonucu kabul ediyoruz, sanatsal obraz terimini aşağıdaki sınıflandırmada gruplandırmanın uygun olduğunu düşünüyoruz: suret-obrazlar (insan suretleri) ve obrazlar (yani. flora, fauna ve diğer nesnelere kapsayan, özünde birleştiren obrazlar).

Böylece, sunulan makalede, Z. Khalil'in çocuk şiirlerinde suretler değil, obrazlar araştırma düzeyine getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: lirik şiirler, edebi obraz, edebi kahraman, şiirsel düşünce, çocuk şiiri.

SUMMARY

The article discusses the features of the heroes of Z.Khalil's lyrical children's poems. But first, the similarities and differences between the concepts of "obraz" and "image" are clarified.

It is stated that the concepts of "obraz" and "image" have always been developed side by side as a double wing, but the concept of "obraz" has a broader meaning than the concept of "image".

In that sense, every single mountain, slope, gazelle, roe deer, any type of flower can be depicted by the author, as well as man. However, mountains, slopes, gazelles, roe deer, any type of flower can never be duplicates. The concept of surrogacy can only apply to human beings. The literary critic Nizameddin Shamsizadeh takes this view. Before N. Shamsizade, all literary critics agreed on the concept of obraz.

Thus, in the "Explanatory Dictionary of the Azerbaijani Language", the term "obraz" as a literary term is used as "suret", "figurative" (adjective) and figurative (noun);

According to Aziz Mirahmadov, "Artistic obraz (suret) is a complex, multifaceted concept related to the relation of art to existence, thoughts about the inner laws of art, the problem of cognition";

According to Leonid Ivanovich Timofeyev, "an artistic image is a concrete and at the same time a generalized view of human life, created with the help of refinement and has aesthetic significance";

According to Leonid Ivanovich Timofeyev, "artistic obraz is a concrete and at the same time a generalized view of human life, created with the help of literature and has aesthetic significance";

According to Maxim Gorky, "The artistic obraz is always wider and deeper than thought; man rules with all the diversity of his spiritual life, with all the contradictions of his feelings and thoughts";

Nafiz Gahramanlı considers obraz as one of the main terminers at the heart of literature, perhaps the first. According to the researcher, artistic obraz determines the nature, form and function of creativity. At the center of the artistic obraz, above all, the generalized definition of human life is based on the impression of human nature;

Mir Celal and Panah Halilov have the same opinion in their textbooks called "Fundamentals of Literary Studies"

Rafiq Yusifoğlu repeats all these conclusions and draws a general conclusion: "Obraz can be defined as follows: Generalization of certain groups over a single person is called obraz";

As it seems, these ideas, which are different forms of expression but theoretically repeated, converge at a common center: all objects, including human beings, are obras.

The only difference is in Nizameddin Shamsizade's research: "You cannot say the image of a horse, the image of a dog, the image of a seagull, or the image of a sea. It is more correct to call them the horn of a horse, the obraz of the sea".

Expressing our respect for all the ideas mentioned above, we agree with the theoretical view of N.Shamsizadeh, and we want to say that, for example, "mountain" may be an obraz, not an image, since it is a geographical term.

Although R.Yusifoğlu accepts the image as the same, he gives N.Shamsizadeh a "clue" to justify his idea without feeling it elsewhere: Other replicas have an auxiliary character and ultimately help create a perfect artistic copy of a person".

The opinion of the Russian literary critic L.I.Timofeyev in this context also reflects the view of R.Yusifoğlu. L.I Timofeyev writes that if any artist depicts a person sitting on a chair or a table, this does not mean that the chair or the table is equal to a person, the table and chair are just a way of reflecting the obraz of a person.

The main problem is that images outside of the person play a supporting role, and the image takes the lead role, and other images are just a way to fully reflect a person's image.

Starting his interpretation with the words "First of all, let's look at some theories about the image of our theorists", N.Shamsizade, after making the current results about the reproduction at the research level, writes: The author portrays his renaissance through the image: in the form of a human, in the form of a horse, and S. Artistic obraz is an expression of the author's (artist's) aesthetic ideal.

Taking the above into account, we conclude that a mere human image is called an image: it cannot mean the image of a horse, the image of a dog, the image of a seagull, or the image of the

sea. It is more correct to call them the horde of a horse, the obraz of the sea. Because no matter how wide the understanding of obraz is, it is based on the human image.

Taking into account this specificity, we accept the justification of N. Shahamsizadeh and the resulting theoretical conclusion, we consider it appropriate to group the term artistic obraz in the following classification: suret-obrazes (human images) and obrazes (i.e., including flora, fauna and other objects, essentially uniting obrazlar).

Thus, in the article presented, obrazes, not suret-obrazes, in Z. Khalil's children's poems were brought to the research level.

Keywords: lyrical poems, literary obraz, literary hero, poetic thought, children's poetry.

MÖVLANƏ YARADICILIĞINDA TƏBIƏT SIMVOLLARI: FƏLSƏFİ ESTETİK FUNKSIONALLIĞI VƏ QAYNAQLARI

Ətrabə Gül

Fil.ü.f.d., dos

Açar sözlər: Mövlanə, təbiət, simvol, fəlsəfə, təsəvvüf, din

Şərq ədəbiyyatının və mədəniyyətinin nəhəng siması Mövlana Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında simvollar xüsusi yer tutur. Simvolların Mövlanə yaradıcılığında “təbiətdən mənaya” doğru hərəkətini fəlsəfi-dini konsepsiyalar tənzimləyir. Təbiət və onun ünsürləri öz maddi-fiziki mahiyyətini dəyişir, dərin simvolik dilin daşıyıcılarına çevrilirlər. Simvollar ümumbəşəri səciyyə daşısa da, bəzən simvolun mahiyyəti milli və lokal kontekstdə fərqlər ortaya çıxara bilər, belə ki, konkret bir ənənənin içərisində formalaşmış simvollar özünəməxsus səciyyə qazanır. Mövlanə yaradıcılığında rast gəlinən təbiət simvolları da bu silsiləyə aiddir və özündən sonra ənənə yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Onun əsərlərində dini, xüsusilə təsəvvüf simvollarının izahı dini dünyagörüşə, mifoloji simvolların izahı mifoloji dünyagörüşə fəlsəfi simvolların izahı isə dünyanın fəlsəfi bilgisinə bələdlilik tələb edir. Çünki, bədii simvollar təkcə ədəbi deyil, ədəbiyyatdan kənar bir neçə müstəvidə düşünülməyə vadar edir. Simvolların dərki intuiativ tərzlə məhdudlaşa bilməz, simvolun dərki intellektual bilgi və bilginin müqayisəli şəkildə tətbiqi ilə mümkündür. Ədəbiyyatda istifadə olunan simvolların bədii olana qədər keçdiyi yola bələdlilik və hermenevtik yanaşma tələb edir. Simvolun izahında və ya açılışında dil, mədəniyyət, coğrafi şərtlər, tarixi təcrübə, milli və lokal mühit kimi şərtlər mühüm rol oynayır. İstənilən halda simvolun yarandığı mühitə və dönəmə aludə olmaq, simvolun mifik və dini-kanonik mətnlərdəki, eyni zaman bəşəri təcrübədəki ilkin qaynaqlarını bilmək vacibdir. Bəzən eyni adlı bir simvol Şərq və Qərb kontekstinə görə fərqli məzmun kəsb edə bilər, amma bu fərq simvolun nüvəsindəki eyniliyi dağıtmır, bu simvolların təkrarlama prosesindən qaynaqlanaraq əldə edilən təcrübələrin izləridir. Gilbert Durand simvolun təkrarlama qabiliyyətini onu daha da gücləndirdiyini vurğulayaraq bildirir, bu təkrarlar vasitəsilə simvol mükəmməlləşir. Hər təkrar simvolun hədəfini və mərkəzini daha yaxşı şəkildə müəyyənləşdirməyə kömək edir. Dünya mədəni irsinə “Məsnəvi”, “Divan-i-Kəbir”, “Fihi ma-fih”, “Məcəşi-Səba”, “Məktubat” kimi ölməz əsərlər bəxş etmiş Mövlanə Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında təbiət simvollarının fəlsəfi-estetik funksionallığı və həmin simvolların qaynaqları arasında dərin bağ var. Dəniz və dənizin köpüyü, ağac və onun meyvəsi, alma və almanın qurdu

kimi çoxüzlü händəsi fiqur effekti oyadan dərin simvol və simvol kombinasiyalarına rast gəlmək mümkündür. Təqdim olunan məruzədə həmin simvol kombinasiyalarının fəlsəfi-dini və bədii-estetik vəzifələri, poetik mətn yaradaıcılığındaqı potensial enerjisi və müəllif fərdiyyətinin, unikalılığının mövqeyi gəniş təhlil olunur.

**ENDERUNLU FAZIL'IN RAMAZANIYE TÜRÜ ŞİİRLERİNDE YER ALAN
TIPLER VE KÜLTÜREL UNSURLAR**
**TYPES AND CULTURAL ELEMENTS IN ENDERUNLU FAZIL'S POEMS
OF RAMADANIYYA**

M. Bayram DÜZENLİ

Doç. Dr. Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID: 0000-0003-3479-8244

Özet

Klasik Türk edebiyatı nazım türlerinden biri olan ramazaniyeler ilk defa XV. yüzyılda yazılmaya başlanmış ve XVIII. yüzyılda yaygın olarak kaleme alınmıştır. Bu eserler, Klasik Türk şairlerinin ramazan ayı vesilesiyle padişahlara, devlet büyüklerine veya hamilerine sundukları, nesip bölümünde Ramazan ayının anlatıldığı ve genellikle kaside nazım şekliyle yazılan şiirlerdir. Ramazaniye adı verilen bu manzumeler, Osmanlı toplumunun ramazan ayına bakışını tespit etmede son derece önemli kaynaklardır.

Bu bildiride, bugüne kadar günümüz alfabesine çevirisi yapılmayan *Enderunlu Fazıl Divanı*'nda yer alan ramazaniye türü şiirlerde yer alan tipler ve kültürel unsurlar üzerinde durulacaktır. Bunun için İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan *NEKTY02819* demirbaş numaralı yazma eser, Almanya Milli Kütüphanesi (Deutsche Nationalbibliothek) Türkçe Yazmalar Koleksiyonu'nda bulunan *Ms.or.fol.3343* demirbaş numaralı yazma eser ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan *O/253* demirbaş numaralı matbu eser karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enderunlu Fazıl, Divan, Ramazaniye, Kaside, Tip, Osmanlı Kültürü

Abstract

Ramadaniyya, one of the genres of classical Turkish literature, was first written in the fifteenth century and was widely written in the eighteenth century. These works are poems that Classical Turkish poets presented to the sultans, statesmen or patrons on the occasion of the month of Ramadan, in which the month of Ramadan is told in the lineage section and is usually written in ode. These poems, called ramadaniyya, are extremely important sources in determining the Ottoman society's view of the month of Ramadan.

In this paper, the types and cultural elements used in Ramadan type poems in the Enderunlu Fazıl's Divan, which have not been translated into today's alphabet until today, will be emphasized. For

this, the manuscript with fixed number NEKTY02819 in Istanbul University Rare Works Library, Ms.or.fol.3343 in the Turkish Manuscripts Collection of the German National Library (Deutsche Nationalbibliothek) and the manuscript with the fixture number of the Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk's Library the work with the fixture number O/253 has been analyzed comparatively.

Keywords: Enderunlu Fazıl, Divan, Ramadaniyya, Ode, Type, Ottoman Culture

GİRİŞ

Divan şairlerinin ramazan ayı vesilesiyle padişahlara, devlet büyüklerine veya hamilerine sundukları ve nesip bölümünde ramazanı anlatan ve genellikle kaside nazım şekliyle yazdıkları, “ramazaniye” adı verilen bu manzumeler, Osmanlı toplumunun ramazan ayına bakışını tespit etmede son derece önemli kaynaklardır. Ramazan ve oruç, dinî bir mevzu olarak işlendiği kadar, sosyal ve edebî bir mevzu olarak da yüzyıllar boyunca edebî eserlerimizde işlenmiş ve zevkle okunmuştur. Edebiyatımızda, XVII. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ramazaniyeler, XVIII. yüzyıl ve sonrasında yaygınlaşmıştır. Bu türün en çok örnek veren şairi, Enderunlu Fazıl’dır. Sabit, Nazim, Edirneli Kami, Koca Ragıp Paşa, Şeyh Galib, Enderunlu Vasıf ve Sümbülzade Vehbi gibi isimler de ramazaniye türünde eser telif etmiş olan diğer şairlerdendir. (Uzun, 2007:439)

Enderunlu Fazıl Divanı’ndaki ramazaniye türü manzumeleri incelediğimizde Osmanlı toplumundaki bazı tiplerin ve o dönem toplum hayatındaki bazı kültürel unsurların belirgin bir şekilde şiirlere yansıdığını görmekteyiz. Bu hususiyetleri şu başlıklar altında değerlendirmemiz mümkündür:

1. Ramazaniyelerdeki Tipler

1.1. Kayyumlar (Cami Hizmetlileri)

Kayyumlar, ramazan ayı geldiğinde camileri ışıklarla aydınlatmaktadırlar ki şair, kandilleri bir gezegen olarak hayal eder ve yaptığı bu işten dolayı onların da evinin nurla dolması için dua eder:

Her câmi’-i tâbendesî bir şu’le-i rahşân

Nûr olsun evi kayyim-i seyyâre-feşânın (K.6, b.3)¹

¹ Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde kaside “K.”, terkip-bent “T.B.”, bent “B.”, beyit “b.”, mısra “m.” kısaltmalarıyla verilecek olup nazım şekillerinin numaralandırılmasında hazırladığımız tenkitli metindeki sıralama esas alınmıştır.

1.2. İmamlar

Enderunlu Fazıl, ramazaniye türü manzumelerinde bahçe tasviri yaparken gül ve bülbül münasebetini anlatırken ramazan ayının onda bıraktığı etkiyi de dile getirmiştir. Mesela şair, aşağıdaki beyitte nergis fidanının taç kısmının eğik olmasını, -hüsnütalil sanatı yaparak- tevazu ile baş eğmesine bağlamış ve bu bakımdan onu çimenlikteki namaz kılmak için saf tutmuş diğer çiçeklere imamlık yapıyor gibi düşünmüştür. Bu ifade ile imamların tevazu sahibi olduğuna/olması gerektiğine bir atıf yapılmış olmalıdır:

Ser-fürû oldu huzû-ile fidan-ı nergis

Saff-ı ezhâr-ı çemenzâra meğer oldu imâm (K.2, b.10)

1.3. Vaizler

Enderunlu Fazıl Divanı'nda yer alan ramazaniyelerde din görevlileri, Divan şiirinde olduğu gibi olumsuz vasıflarla karşımıza çıkmaktadır. Sultan Selim'e yazdığı kasidesinde kendi hâlini anlatırken ramazandan dolayısıyla vaizlerden de dem vuran şair, kendisi ile onlar arasında bazı anlaşmazlıklar olduğunu dile getirerek padişahın kendisini affetmesini ister. Şaire göre vaiz, sofrayı düşünen, bütün düşüncesi lokma ve ekmek parası olan biridir. Kürsüde söyledikleri imsak zamanı gibi şairin canını sıkmıştır. Her ne kadar mübarek ramazan ayı gitti diye ağlıyorsa da şair, vaizin bundaki samimiyete inanmamakta ve lokmasının kesilmesi sebebiyle ağladığını iddia etmektedir:

Gavgâlarımız vâ'iz efendi ile afv et

Ben ehl-i beyânım o henûz ehl-i hândır

İmsâk gibi cânımı sıkdı yine lâfi

Endîşesi hep lokma ile pâre-i nândır

Kürsüde mübârek ramazân gitdi der ağlar

Feryâd ile âvâzesi ayyukâ-resândır (K.4, b.58-60)

1.4. Müezzin:

Müezzinlerin beş vakit insanları namaza çağırdığını söyleyen şair, "Ey dua etmeyi huy edinmiş olan! Şimdi müezzinin çağrısına icabet vaktidir, uyan!" diye seslenir.

Hams-i evkât-ı mübârekde mü'ezzin çağırır

Ey du'â-pîşe icâbet demidir şimdi uyan (K.12, b.11)

1.5. Şeyh:

Enderunlu Fazıl'ın şiirlerinde en fazla küçük gördüğü kişilerin başında şeyhler gelir. Şeyhleri obur, çok yiyen, boğazından başka bir şey düşünmeyen, midesi güçlü kişiler olarak tanıtan şair, onların düşüncelerinin sofradaki yiyeceklerin renkleriyle bulaşık olduğunu, yani yiyecekten başka bir şey düşünmediklerini söyler:

Yazdıysa eger kayyim-i dâna dişine taş

Hep şeyh-i ekûle söz atar nâdire-dândır

Ol ehl-i şikem şeyh-i kavî-mi'de ki dâ'im

Endîşesi âlûde-i elvân-ı hândır (K.4, b.28-29)

1.6. Rint-Zahit (Sufi)

Enderunlu Fazıl'ın ramazaniyelerinde, rint ve zahit tipleri Divan şiirinin klasik izlerini taşımakla birlikte özellikle rindin farklı niteliklerle anlatıldığı da görülmektedir.

Aşağıdaki beyitte rint içkiye düşkündür. Ancak ramazan ayı sebebiyle içkiye ara vermiştir ve meyhanecinin verdiği mühlete uyması yani bayram gelinceye kadar sabretmesi gerekmektedir:

Tulû-ı gurre-i bayrama dek ey rind-i sahbâ-keş

Gerek sabr u tahammül va'de-i pîr-i mugân üzre (K.1, b.11)

Şairin, rindi Divan şiirindeki tasvirlerden farklı olarak anlattığı da görülmektedir. Aşağıdaki beyitte bir afet olarak görülen oruç, yeni ayı eline bir hançer gibi alınca uğursuz pek çok rint, korku ile camiye kaçmıştır. Bu kez rint, cehennem korkusu taşınması bakımından alışıldık tasvirlerden farklı olarak anlatılmıştır:

Nev hilâli eline hançer edip ol âfet

Havfla câmi'e kaçdı nice rind-i menhus (K.5, b.3)

1.7. Bekçiler

Ramazaniyelerde karşılaşılan bir başka tip, bekçilerdir. Osmanlı toplumunda bekçiler, ramazanın geldiğini davul çalarak halka duyurdukları gibi onları sahura da kaldırma görevini yerine getiriyorlardı (Bezci, 2018:74). Enderunlu Fazıl, gökyüzünü bekçiye, ramazan ayını da davula benzettiği aşağıdaki beytinde, bekçilerin boyunlarında davulla kapı kapı dolaştığını da vurgular. Derbeder kelimesinin hem "bir kapıdan diğer bir kapıya" hem de "avarelik" anlamları, bağlama uygun olarak kullanılmıştır:

Yohsa boğazına bir dühül asıp çerh-i denî

Bekciler gibi olur derbeder-i halk-ı cihân (K.3, b.21)

1.8. Güzeller (Huban)

Enderunlu Fazıl -her ne kadar türü ramazaniye de olsa- bu tür kasidelerinde devrinin güzellerini anlatmaktan çekinmez. Bu güzeller, Divan edebiyatı geleneğinde olduğu gibi erkek özelliklerinin yanı sıra kadın özellikleri de taşımaktadır. Şair, ramazaniye türündeki bir kasidesinin tegazzül bölümünde, ramazanda gizli güzellerin görünmesinin, İstanbul gibi acayip şehrin güzel bir âdeti olduğunu söyler. Güzellerin zikri ile bir parça (lokma) gazel söylemek arzusunu dile getiren şair, uzun zamandır güzel söz söylemeyen ağızların, kendi gazeliyle bu oruçlarını açmalarını temenni eder:

Bu da bu şehir-i acîbin ne güzel âdetidir

Görünür hep ramazân içre nühüfte hûbân

Zikr-i hûbân ile bir lokma gazel tarh edelim

Rûze-dârân-ı ma'ânî açalar ana dehân (K.3, b.53-54)

1.9. Tiryakiler (Sigara ve Afyon Tiryakileri) ve Ayyaşlar

Enderunlu Fazıl'ın ramazaniyelerinde dikkati çeken tiplerden biri de tütün, afyon ve içki müptelalarıdır. Aşağıdaki beyitte şair, feleği kalles olarak nitelendirerek ramazanın hilali görününce afyon ve içki müptelalarına feleğin gülerak baktığını söylemektedir. "Kallâş" kelimesinin döneke anlamı da düşünülduğünde şairin felek kelimesine farklı anlamlar yüklediği görülecektir:

Nev-hilâl-i savmla bakdım felek kallâşına

Âlemin gülmekde tiryâkîsine ayyâşına (K.17, b.1)

2. Ramazaniyelerde Yer Alan Kültürel Unsurlar

2.1. Kandil Uçurma Eğlencesi

Kandil uçurma, ramazanlarda mahya kurulan büyük camilerin minarelerinden avluya kandil indirilmesi münasebetiyle kullanılan bir tabirdir. (Bezci, 2018:104) Fazıl'ın, ramazaniyelerinde bu gelenekten sıkça söz edildiğini görmekteyiz. Cami görevlilerinin yaktığı kandillerle akşamı gündüze çevirdiklerini, yıldızlara inat kandil uçurduklarını söyleyen şair, kandil uçurmanın insanlar üzerinde bıraktığı etkiden de bahseder. Manzumeye göre kandil uçurmasını görenler, gezegenlere ip takıldığını zannetmektedirler. Manzara o kadar güzel ve cezbedicidir ki artık kimse, gökyüzüne başını kaldırıp bakma ihtiyacı duymamaktadır:

Kayyim ki kanâdil ile şâmı seher eyler
Kandîl uçurur yıldıza rağmen neler eyler
Seyyâreye ip takmadı arz-ı hüner eyler
Mâhiyyet-i eflâke aceb kim nazar eyler (T.B.22, B.5, m.1-4)

SONUÇ

Ramazaniyyeler, ramazan ayının gelmesi vesilesiyle şairler tarafından yazılan ve bir devlet büyüğüne sunulan manzumelerdir. Bu tür manzumelerde, ramazan ayının Osmanlı toplumunda nasıl karşılandığını ve yaşandığını, insanların neler hissettiğini, bu ayda ne tür eğlencelerin ve faaliyetlerin gerçekleştirildiğini görebiliriz. Elbette bu görüş, şairin penceresinden ve onun istediği nispette olacaktır. Ancak şairin de o toplumun bir ferdi olduğunu düşündüğümüzde izlediğimiz manzara, bize tam ve net olmasa bile genel birtakım çıkarımlar elde etmemize imkân tanıyacaktır.

Bu bağlamda, *Enderunlu Fazıl'ın Divanı*'nda yer alan ramazaniye türü manzumelerin dinî içerikli olması sebebiyle “kayyim, imam, müezzîn, vaiz, şeyh” gibi tiplerin sıkça kullanıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca, Divan şiirindeki rint-zahit tipleri de yine manzumelerde karşımıza çıkmaktadır. Ramazanlardaki görevleri sebebiyle bekçiler kendilerinden söz edilmiş tiplerdir. Dinî içerikli olmalarına ve ramazan ayı hasebiyle yazılmalarına rağmen Enderunlu Fazıl bu tür manzumelerde güzellerden söz etmeyi de ihmal etmez. Ramazaniyelerde kendilerinden sıkça söz edilen bir diğer grup, tütün ve afyon müptelalarıdır ki şair bunların ramazan ayında yaşadıkları sıkıntılardan söz ederken alaycı bir dil kullanmıştır. Ramazan ayına mahsus olarak gerçekleştirilen kandil uçurma da o dönemin eğlence anlayışı olarak manzumelerde yerini almıştır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda gerek Osmanlı toplumundaki tipleri ve gerekse o dönemdeki kültürel hayatı canlı bir tablo şeklinde yansıtmaları bakımından ramazaniyelerin son derece önemli hissî vesikalar olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

BEZCİ, Gül (2018), Osmanlı Toplumunda Ramazan Kültürü, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Abd, Kütahya.

Enderunlu Fazıl, *Divân*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No. NEKTY02819.

Enderunlu Fazıl, *Divân-ı Fâzıl Beg Enderûnî* (MATBU), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No. O/253.

Enderunlu Fazıl, *Divân-ı Fâzıl*, Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları (Staatsbibliothek, Berlin), No. Ms.or.fol.3343.

UZUN, Mustafa İsmet (2007), “Ramazâniyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ramazaniyye--edebiyat> (16.01.2021).

MISIR ƏDƏBIYYATINDA NOVELLA JANRININ YARANMASI

Fil.ü.f.d. dosent Fatma Məcidova

AMEA akad.Z.M.Bunyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu

Açar sözlər: Misir, ərəb ədəbiyyatı, müasir novella, nəsr, sərbəst üslub

Ключевые слова: Египт, арабская литература, современная новелла, проза, свободный стиль

XIX əsrin əvvəllərində Misir mədəniyyətində rəvac almış yenilikçi hərəkat, bədii təfəkkürdəki yenidənqurma nəsrədə yeni janrların yaranmasına, müasir ədəbi istiqamətlərin formalaşmasına gətirib çıxardı. Müasir Misir ədəbiyyatının bu günədək populyarlığını qoruyub saxlamış ən uğurlu ədəbi janrlarından biri olan novella XIX əsrin sonları –XX əsrin əvvəllərindən dinamik inkişaf ilə ərəb ədəbiyyatında xüsusi yer almışdır. Movzularını real həyatdan götürən bu ədəbi janrın hədəfi günün aktual problemlərini dilə gətirmək, xalqı düşündürən məsələlərə toxunmaqdır. Bu janrın nümayəndələrinin əsas amalı Şərqlə Qərbin müqayisəsi, istismarçı rejimə nifrət, milli şüurun oyanması, savadsızlıq, cəhalət, can sıxıcı adət-ənənələrin tənqidi, milli azadlıq hərəkatına çağırış, müstəmləkə buxovları altında inləyən xalqın mənafeinin müdafiəsi idi.

Ərəb ədəbiyyatı üçün yeni janr olan novella əslində qədim köklərə malikdir. Novellalar ilkin dövnlərdə məqamə formasında yazılırdı. Ərəb nəsrinin ən mühüm nəaliyyətlərindən olan məqamə janrı müasir ərəb novellasının qaynaqlarından biri hesab olunur. Müasir novella həm Avropa və rus ədəbiyyatındakı hekayə janrından, həm də klassik məqamə janrından bəhrələnərək yaranmış, zaman keçdikcə böyük dəyişikliklərə uğrayaraq yeni xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Misir novellası öz inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçmişdir. Məqamə formasında qələmə alınmış ilk novellalarda günün aktual problemlərinə toxunulurdu. Muhəmməd əl-Muveylihi, Hafiz İbrahim, Lutfi əl-Mənfəlutı, Muhəmməd və Mahmud Teymur, Əli Mubərək, Taha Hüseyn, M.H.Heykəl kimi gənc nasirlər ərəb nəsrinə müasir Misir novellasının ilk maraqlı nümunələrini töhfə etmişlər. Belə ki, ərəb yazarları ilkin dövnlərdə avropalıların əsərlərini tərcümə etmiş, oxşar məzmunlu hekayələr yazmışlar. Daha sonralar bu tərcümə əsərlərini ərəbləşdirməklə yeni orijinal əsərlər yazmağa müvəffəq olmuşlar. Həyat gerçəkliklərini daha çox təcəssüm etdirə bilən bu yeni janr romantizm ənənələrini sıxışdırıb uzaqlaşdırmağa müvəffəq olur. Ərəb ədəbiyyatında publisistik yazıların

meydana gəlməsi, mətbu orqanların sayının artması, ictimai-siyasi yönümlü yazıların üstünlük təşkil etməsi novella janrının inkişafını zəruri edirdi. Bu janrın ilk tmsilçileri demokratik ruhlu burjua təbəqəsinin nümayəndələri olmuşdur.

Keywords: Egypt, Arabic literature, modern novel, prose, free style

**ENDERUNLU FAZIL'IN RAMAZANIYE TÜRÜ ŞİİRLERİNDE YER ALAN
DİNİ-TASAVVUFİ UNSURLAR**
**RELIGIOUS-SUFISTIC ELEMENTS IN ENDERUNLU FAZIL'S POEMS OF
RAMADANIYYA**

Talip ÇUKURLU

Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ORCID: 0000-0002-5164-6720

ÖZET

Klasik Türk edebiyatı nazım türlerinden biri olan ramazaniyeler ilk defa XV. yüzyılda yazılmaya başlanmış ve XVIII. yüzyılda yaygın olarak kaleme alınmıştır. Bu eserler, Klasik Türk şairlerinin ramazan ayı vesilesiyle padişahlara, devlet büyüklerine veya hamilerine sundukları, nesip bölümünde Ramazan ayının anlatıldığı ve genellikle kaside nazım şekliyle yazılan şiirlerdir. Ramazaniye adı verilen bu manzumeler, Osmanlı toplumunun ramazan ayına bakışını tespit etmede son derece önemli kaynaklardır.

Enderunlu Fazıl'ın dedesi Zahir el-Ömer ve babası Ali Tahir, I. Abdülhamid zamanında Akka'da, devlete isyan ettikleri için öldürülmüştür (1188/1775). Fazıl, kardeşi ve amcaları, Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa tarafından İstanbul'a getirilmiş ve hükümdarın fermanı üzerine Fazıl ve kardeşi Hasan Kâmil Enderun'a alınmıştır. Bu nedenle daha çok Enderunlu Fazıl olarak bilinen şairin asıl adı Hüseyin'dir. Enderun'da iyi bir eğitim alan Fazıl; *Divan*, *Hubanname*, *Zenanname*, *Çenginame* ve *Defter-i Aşk* isimli eserleri kaleme almıştır. Bu eserlerin en önemlisi ise oldukça hacimli olan *Divan*'ıdır.

Enderunlu Fazıl, klasik Türk edebiyatı geleneği içinde ramazaniye türünde en çok manzume yazan şairdir. Şairin *Divan*'ında yirmi biri kaside ve ikisi terkîp-bent olmak üzere toplam yirmi üç ramazaniye türünde şiir bulunmaktadır.

Bu bildiride, bugüne kadar günümüz alfabesine çevirisi yapılmayan *Enderunlu Fazıl Divanı*'nda yer alan ramazaniye türü şiirlerde kullanılan dini-tasavvufî unsurlar üzerinde durulacaktır. Bunun için İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan NEKTY02819 demirbaş numaralı yazma eser, Almanya Milli Kütüphanesi (Deutsche Nationalbibliothek) Türkçe Yazmalar Koleksiyonu'nda bulunan Ms.or.fol.3343 demirbaş numaralı yazma eser ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan O/253 demirbaş numaralı matbu eser karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enderunlu Fazıl, Divan, Ramazaniye, Din, Tasavvuf, Kaside

Abstract

Ramadaniyya, one of the genres of classical Turkish literature, was first written in the fifteenth century and was widely written in the eighteenth century. These works are poems that Classical Turkish poets presented to the sultans, statesmen or patrons on the occasion of the month of Ramadan, in which the month of Ramadan is told in the lineage section and is usually written in

ode. These poems, called ramadaniyya, are extremely important sources in determining the Ottoman society's view of the month of Ramadan.

Enderunlu Fazıl's grandfather Zahir el-Ömer and his father Ali Tahir were killed in Akka during the reign of Abdülhamid I because they rebelled against the state (1188/1775). Fazıl, his brother and uncles were brought to Istanbul by his captain Gazi Hasan Pasha and were taken to Fazıl and his brother Hasan Kamil Enderun upon the ruler's decree. For this reason, the real name of the poet, better known as Enderunlu Fazıl, is Hüseyin. Fazıl, who got a good education in Enderun; He wrote works named Divan, Hubanname, Zenanname, Çenginame and Defter-i Aşk. The most important of these works is the Divan, which is quite voluminous.

Enderunlu Fazıl is the poet who wrote the most poems in the type of Ramadan in the classical Turkish literature tradition. In the Divan of the poet, there are twenty-three types of Ramadan poems, of which twenty one is ode and two of which are composition-bent.

In this paper, the religious-mystical elements used in Ramadan type poems in the Enderunlu Fazıl's Divan, which have not been translated into today's alphabet until today, will be emphasized. For this, the manuscript with fixed number NEKTY02819 in Istanbul University Rare Works Library, Ms.or.fol.3343 in the Turkish Manuscripts Collection of the German National Library (Deutsche Nationalbibliothek) and the manuscript with the fixture number of the Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk's Library the work with the fixture number O/253 has been analyzed comparatively.

Keywords: Enderunlu Fazıl, Divan, Ramadaniyya, Religion, Mysticism, Ode

GİRİŞ

Osmanlı dönemi Türk edebiyatı eserlerinin birçoğunun dinî metinleri barındırıyor olması bu edebiyatın İslam dini etkisinde geliştiğini göstermektedir. Din, klasik Türk edebiyatını hem belagat açısından hem de konu bakımından etkilemiştir. Bu etkileyiş, hemen bütün şairlerin divanlarının baş tarafında yer alan tevhit, münacat ve naat türü kasidelerde yoğun bir şekilde görüldüğü gibi ramazan münasebetiyle yazılmış manzumelerde de karşımıza çıkmaktadır.

Divan şairlerinin ramazan ayı vesilesiyle padişahlara, devlet büyüklerine veya hamilerine sundukları ve nesip bölümünde ramazanı anlatan ve genellikle kaside nazım şekliyle yazdıkları, “ramazaniyye” adı verilen bu manzumeler, Osmanlı toplumunun ramazan ayına bakışını tespit etmede son derece önemli kaynaklardır. Diğer taraftan ramazaniyeler, dinî literatürün Klasik şiirimize girmesinde en büyük pay sahibidir. “Cami, mushaf, cemaat, oruç, ramazan, rahle, imsak, iftar, teravih” vd. terimler, şairin dehasına göre manzumelerde yerini alır (Ertan, 95: 15).

Ramazan ve oruç, dinî bir mevzu olarak işlendiği kadar, sosyal ve edebî bir koun olarak da yüzyıllar boyunca edebî eserlerimizde ele alınmış ve bu eserler zevkle okunmuştur. Klasik Türk şiirinde, XV. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ramazaniyeler, XVIII. yüzyıl ve sonrasında yaygınlaşmıştır. Bu türün en çok örnek veren şairi, Enderunlu Fazıl'dır. Sabit, Nazim, Edirneli Kami, Koca Ragıb Paşa, Şeyh Galib, Enderunlu Vasıf ve Sümbülzade Vehbi gibi isimler de ramazaniye türünde eser telif etmiş olan diğer şairlerdendir (Uzun, 2007: 439).

1. ENDERUNLU FAZIL'IN HAYATI VE ESERLERİ

(öl. 30 Aralık 1810/3 Zilhicce 1225/18 Kanun-ı Evvel 1225)

Enderun'da yetiştiği için Enderunlu Fazıl olarak bilinen ve asıl adı Hüseyin olan şair, Akka'da doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber kardeşinin ölümü için düşürdüğü tarihten hareketle 1170/1756-1757 civarında doğduğunu söylemek mümkündür. Dedesi Zahir el-Ömer ve babası Ali Tahir, I. Abdülhamid zamanında Akka'da, devlete isyan ettikleri için öldürülmüştür (1188/1775). Fazıl, kardeşi ve amcaları, Kaptanıderya Gazi Hasan Paşa tarafından İstanbul'a getirilmiş ve hükümdarın fermanı üzerine Fazıl, kardeşi Hasan Kamil ile birlikte Enderun'a alınmıştır.

Kaynaklar, Enderun'da sekiz dokuz yıl kadar iyi bir eğitim alan Fazıl'ın, sefahate düşkünlüğü ve aşk maceraları sebebiyle 1198/1783-84 yılında buradan çıkarıldığını belirtir. İstanbul sokaklarında on iki yıl kadar perişan bir hayat süren şaire -başta padişah olmak üzere çeşitli devlet adamlarına yazmış olduğu kasidelerinin de etkisiyle olsa gerek- Rodos, Halep ve Erzurum yörelerinde çeşitli görevler verilir. Bu görevleri sonrası İstanbul'a dönen Fazıl, hicivleri yüzünden 1214/1799'da bu kez sürgüne gönderilir. Sürgün yıllarında gözlerini kaybeden şairin İstanbul'a dönmesine izin verilir. Yaklaşık on yıl yatalak ve kör olarak yaşayan Fazıl, 30 Aralık 1810 tarihinde vefat eder. Şairin, caize alabilmek için kör ve yatalak haldeyken bile dönemin devlet büyüklerine kasideler sunduğu, kaynaklarda aktarılan bilgiler arasındadır (Büyük Türk Klasikleri 1990: 124-125; Fatın 2017: 384-385; Kesik e-kaynak; Koç 2008: 438-439; Koç Keskin 2010: 149-186; Koçu 1971: 5589-5592; Küçük 1995: 188-189; Mehmed Süreyya 1996: 510-511; Şemseddin Sami, 1889: 3331; Yöntem 1977: 529-531).

Fazıl'ın *Divan*, *Hûbannâme*, *Zenannâme*, *Çengînâme (Rakkasnâme)*, *Defter-i Aşk* isimli eserleri vardır. Bu eserlerin en önemlisi ise oldukça hacimli olan *Divan*'ıdır. *Divan*'da Türkçe, Arapça, Farsça münacat ve naatlar bulunur. Eserin asıl bölümünü, dönemin önde gelen kişilerine sunulmuş olan kasideler oluşturur. Yaklaşık yüz altmış sayfalık kasideler bölümünün ardından tarih manzumeleri ve gazeller gelir. Enderunlu Fazıl'ın bu eseri üzerine maalesef henüz tenkitli bir metin neşri yapılmamıştır.

Defter-i Aşk, Fazıl'ın önce aşık olup sonra pişman olduğu aşk maceralarını anlattığı 438 beyitlik bir mesnevidir. *Hûbannâme*, Hindistan'dan Amerika'ya kadar birçok ülkenin erkeklerinden bahseder ve şairin onlar hakkındaki görüşlerini barındırır. Ahlakın sınırlarını zorlayan bu eser 796 beyitten ibarettir. *Zenannâme*, çeşitli milletlerin kadınlarının anlatıldığı, kadınlar hamamı ve mahalle baskını gibi bölümlerin olduğu 1101 beyitlik bir mesnevidir. *Çengînâme*, *Rakkasnâme* adıyla da bilinen eserde, İstanbul'daki köçeklerin isimleri sayılır. Dönemin örf ve adetlerini yansıtmaya bakımından önemli olan bu eser dört mısralık bentlerle yazılmıştır. *Sûrnâme-i Şehriyâr*, I. Abdülhamid'in şehzadeleri Mustafa ve Süleyman'ın "Bed-i Besmele" törenini anlatması ve bu türün müstakil ilk örneği kabul edilmesi bakımından önemli bir eserdir.

2. ENDERUNLU FAZIL'IN "RAMAZANİYYE"LERİNDE YER ALAN DİNÎ-TASAVVUFÎ UNSURLAR

Bu çalışmamızda İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunan NEKTY02819 demirbaş numaralı yazma eser esas alınmış; yaprak, şiir ve beyit numaraları bu eserdeki sıraya göre verilmiştir. Gerekli görülen durumlarda Almanya Milli Kütüphanesi (Deutsche Nationalbibliothek) Türkçe Yazmalar Koleksiyonunda bulunan Ms.or.fol.3343 demirbaş numaralı yazmadan ve İstanbul

Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığında bulunan O/253 demirbaş numaralı matbu nüshadan yararlanılmıştır. Fazıl'ın bu türde yazmış olduğu manzume sayısı yirmi üçtür. Böylece Fazıl, ramazaniye türünde en fazla manzume yazan Divan şairi unvanını elinde bulundurmaktadır.

2.1. Ramazan Hilâli:

Hz. Peygamber'in "(Ramazan ayının) hilalini gördüğünüzde oruç tutun. (Şevval ayının) hilalini gördüğünüzde de bayram edin. Eğer hava kapalı olursa sayıyı (oruca başlamak için şaban ayını, bayram etmek için ise ramazan ayını) otuza tamamlayın." hadisi sebebiyle (Yücel, 1998: 2) hilalin rüyeti (görülmesi) meselesine çok önem verilmiştir.

Hilal'in görülmesi ramazaniyelerde sıkça işlenen konulardan biridir. Ramazan'ın başlaması için hilalin görünmesi gerektiği gibi -genellikle- ramazaniyelerin ilk kısımlarında rü'yet-i hilal meselesi ele alınmıştır.

Enderunlu Fazıl hayatının büyük bir kısmını sıkıntılar içinde geçirmiştir. Şairin yaşadığı zor zamanlar şiirlerine de yansımıştır. Aşağıdaki beyitler de bunlardan biridir. O, manzumesinin son beytinde ramazan hilalinin gönlü kırıkken ve ansızın görüldüğünü söylemektedir. Hüzünlü bir uykuda olması, rüyasında hep ekmek ve su görmesi şairin aç uyuduğuna, yani fakirliğine işaret ediyor demek mümkündür:

Şehr-i sıyâm erişdi gönül bî-nisâb iken

Halkı yatakda avladı hep mest-i hâb iken

Ben hufte-i melâl iken oldu bu vâkı'a

Ma'nâda gördüğüm dahi hep nân u âb iken

Bir demde nev hilâli göründü mübâreğın

Mânend-i hâle dâiremiz dil-harâb iken (K.10, b.1-3)

Yevm-i Şek (Şüpheli Gün)

Ramazan ayının başladığının ilan edilebilmesi için hilalin net bir şekilde görülmesi gerekmektedir. Elbette havanın bilhassa kapalı ve sisli olduğu zamanlarda bu mümkün olmamaktadır. Hilalin tam olarak görülemediği bu tür günlerin şaban ayının son günü mü yoksa ramazan ayının ilk günü mü olduğu hususunda bir şüphe ortaya çıkmaktadır ki, bu güne şüpheli gün (yevm-i şek) ismi verilmiştir.

Fazıl sürekli açlık ve sefalet içinde bulunduğu için yevm-i şek ile ilgili tasavvurunu da bu yönde oluşturmuştur. Onun için ümit sabahının parıltısı bile şüpheli gündeki hilalin durumu gibidir. Hilalin görünüp görünmediğinin bilinmediği gibi ümit sabahının da onun için ne zaman doğacağı tam belli değildir. Zira çağın kendisine verdiği eziyetle şair, hilal gibi iki büküm olmuştur:

Yevm-i şekk oldu bana gurre-i subh-ı ümîd

Beni mânend-i hilâl eyledi cevri-eyyâm (K.2, b.49)

2.2. Kadir Gecesi

Kadir gecesi, Ramazan ayının en önemli gecesidir. Zira Kur'an-ı Kerim bu gecede inmeye başlamıştır ve yine bu gece, kendi ismiyle anılan surede ifade edildiği üzere bin aydan daha hayırlıdır. Ancak gerek Kur'an-ı Kerim'de ve gerekse diğer İslami kaynaklarda, Müslümanların ramazan ayının her gecesini aynı şekilde değerlendirmeleri için kadir gecesinin kaçınıcı gece olduğu açıkça belirtilmemiştir. Bununla birlikte hadislerde, Kadir gecesinin Ramazan ayının son on gününde (bilhassa 27. gecede) yer aldığına dair bilgiler bulunmaktadır.

Fazıl, bir kasidesinin tegazzül bölümünde İstanbul sokaklarında ramazan ayında gördüğü sevgililerden bahsederken Ramazan ayı ve Kadir gecesi ile ilgili hayallere başvurmuştur. Şairin muhayyilesinde, o ay yüzlü sevgilinin boynunun altındaki siyah ben, mübarek Ramazan ayı içinde gizli kalmış Kadir gecesi gibidir:

Gerden altında siyeh hâli o meh-ruhsârın

Leyle-i kadr-i mübârek ramazân içre nihân (K.3, b.59)

Aşağıdaki beyitte de şair benzer bir hayal kurmuştur. O, sevgilinin Kadir gecesi gibi gizli olduğunu, bir defa bile arayıp bulamadığını söylemiştir.

Bir gün arayıp bulmadım ol tâze cüvânı

Mânend-i şeb-i kadr-i şerîf oldu nihânî (T.B.22, B.7, m.3-4)

2.3. İmsak Vakti

İmsak, ikinci fecrin doğuşuyla başlayıp güneşin batışına kadar devam eden zamanda oruçlu olmayı ifade eder. İmsak daha dar anlamda oruca başlamayı, başlangıç anını ifade etmektedir (Şener, 2000: 238).

Enderunlu Fazıl, ramazaniye türü manzumelerinde imsak kelimesini “oruca başlama vakti, sahur” gibi anlamlara gelecek şekilde kullanmıştır. III. Selim’e yönelik yazdığı bir ramazaniyede hâlini arz eden şair, felekten şikâyet eder ve onun, ömrünün her anını imsak vakti gibi yaptığını, kendisini yine kendi ciğeriyle doyurduğunu söyler:

Ya'nî her vakti bana eyledi vakt-i imsâk

Beni laht-ı ciğirimden yine eyler it'âm (K.2, b.43)

2.4. İftar Vakti

İftar, oruçlunun akşam ezanıyla orucunu açması demektir. Bu bakımdan iftar vaktinin, oruçlu insanlar tarafından çeşitli hazırlıklar yapılarak büyük bir hevesle beklendiği malumdur. İftar vaktinin neşesi ve hevesi, bu bakımdan ramazaniyelere de yansımıştır.

Aşağıdaki beyitten, o dönem toplumunda iftarlarda lokma tatlısı yenildiğini öğreniyoruz. Şair, her gece iftarda yenen lokma tatlısının ruhun gıdası olduğunu söylemiştir:

Her gece iftârda el-hak gıdâ-i rûhdur

Lokma-i şîrîn du'âsı çâker-i hak-gûsuna (K., b.19)

İslamiyet'te dinî günler Hicrî takvime göre belirlenmektedir. Bu takvimde bir yıl 354 veya 355 gün olarak kabul edildiği için Ramazan ayı, günümüzde kullandığımız Miladî takvime göre her yıl on gün geri gelmektedir. Böylece bu ay bütün mevsimleri dolaşmaktadır. Fazıl'ın aşağıdaki şiirinde Ramazan'ın kış mevsimine denk geldiği görülmektedir. Öyle ki halk, iftar vaktinin geldiğini müezzinlerin ezan okumasından öğrenecektir ancak kara kış o kadar bastırmıştır ki müezzinler ezan okumak için minarelere çıkamazlar. Bu yüzden akşam ezanının okunması mümkün olmamakta, iftar vakti de bilinmemektedir:

Ne kâbil zemherîrinden bilinmek vakt-i iftârı

Müezzinler donar çıksa ezâna nerdibân üzre (K.1, b. 8)

2.5. İtikafa Girmek:

İtikafa girmek veya itikafa çekilmek şeklinde kullanılan bu tabir, bilhassa Ramazan'ın son on gününde erkeklerin camilere, kadınların ise evlerinin bir köşesine kapanıp ibadetle meşgul olmaları anlamında kullanılır.

Enderunlu Fazıl, itikafa girmek fiilini bülbül için kullanır. Gül bahçesinin insanlardan uzak gizli köşesi bülbülün itikafa girdiği yerdir. Bülbül, gül yaprakları ile etrafını tamamen kapatmıştır:

İ'tikâf eyledi bülbül harem-i gülşende

Berg-i gülden bütün etrafına çekmiş ihrâm (K.2, b.13)

2.6. Fitre:

Ramazan ayının sosyal bir yönü de maddi durumu iyi olmayanlara yardım edilmesini sağlamaktır. Fitre, Ramazana yına mahsus bir ibadet olduğu halde sadaka ve zekatlar da genellikle bu ayda verilir. Aşağıdaki beyitte şair, Ramazan ayında fitre toplamaya çıkan Bektaşî dervişlerinden söz ederken Ramazan hilalini bu dervişlerin elindeki keşküle benzetir ve feleği de beş parasız bir derviş olarak hayal ederek onun elindeki keşkülle fitre peşinde dolaştığını söyler:

Yohsa Bektâşî gibi almış ele keşkûlün

Fitre düşürmeğe çıkmış felek-i bî-sâmân (K.3, b.3)

2.7. Melekler

Ramazan ayında kendilerinden söz edilen diğer varlıklar meleklerdir. Melekler de tıpkı Müslümanlar gibi ibadet etmektedir. Fazıl, Ramazan ayının değerini tavsif ederken meleklerin bile Müslümanlar gibi camilere saf saf dizilip tespah çektiklerini söyler:

Ol mâh-ı mükerrerem ki melâ'ik kuş uçurmaz

Câmi'lere saf saf dizilir sübha-keşândır (K.4, b.4)

Günümüzde Ramazan gecelerindeki teravih namazını birçok insan her gece başka bir camide kılmayı arzu etmektedir. Fazıl, dönemindeki böyle bir âdetten hareketle olsa gerek meleklerin de bu mübarek ayda saf saf dizilip bayram gelinceye kadar aşk ile camileri dolaşıp durduğu hayalini kurar:

Öyle bir mâh-ı mübârek ki melekler saf saf

Iyde dek aşkla câmi'leri eyler devrân (K.12, b.2)

2.8. Huriler

Cennetteki güzelleri ifade eden huriler, Fazıl'ın zihninde yine farklı bir çağrışım uyandırmıştır. İslamî geleneğe bayanların camilere gitmesi pek uygun görülmemiş ibadetlerini evlerinde yapmaları tavsiye edilmiştir. Fakat teravih namazlarına bayanlar da rağbet etmekte, camileri doldurmaktadır. Ramazan ayında İstanbul sokaklarındaki bayanların fazlalaştığını gören Fazıl, sanki Rıdvan meleğinin Firdevs cennetinin kapısını açtığını böylece hurilerin İstanbul'daki gılmanları seyre çıktığını hayal eder:

Der-i Firdevsi küşâd eyledi Rıdvân meger

Seyr-i gilmân-ı Sitanbula çıkıp hûriyyât (K.13, b.3)

2.9. Şeytanlar

Ramazaniyelerde ele alınan bir başka varlık şeytandır. “Ramazan ayı girdiği zaman cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapanır ve şeytanlar da zincire vurulur.” (Canan, 1993: 9/64) hadisi, Enderunlu Fazıl’ın ramazaniyelerinde de karşımıza çıkar. Oruçlu müminleri şeytanın kandırmamasını temenni eden şair, şeytan güruhunun tamamının ayaklarının bağlı olduğunu söyler:

Mü’min-i sâ’imi tek eylesinler iğvâ

Cümle pâ-beste-i kayd oldu gürûh-ı şeytân (K.12, b.4)

Mübarek Ramazan ayı bereketiyle şehre gelmiştir. Ayaklarından bağlanan şeytan topluluğu zelil bir durumdadır. Ancak şeytanı bile kandıracak, cihanı karıştıracak peri çehreli güzeller, henüz salına salına yürümeye başlamışlardır ki şaire göre bunlar en tehlikelileridir:

Şehre geldi berekâtıyla mübârek ramazân

Oldu zillet ile pâ-beste gürûh-ı şeytân

Nev hırâm eyledi ammâ nice şeytân-firîb

Nice bir şûh-ı perî-çehre-i âşûb-ı cihân (T.B.23, B.1, m.1-2,7-8)

SONUÇ

Klasik Türk edebiyatında ramazaniye türünde yazılmış kasidelerin genelinde, Ramazan’ın getirdiği heyecan ve daha çok bu ayda görülen sosyal hayat anlatılır. Yaptığımız bu inceleme neticesinde Ramazan ayının dinî-tasavvufi boyutuyla Fazıl’ın şiirlerinde ustaca ele alındığı görülmüştür. O, kuvvetli gözlem yeteneği sayesinde toplum hayatını hayal süzgecinden geçirerek şiirlerine aksettirmiştir. Fazıl’ın her vesile ile sözü kendi fakirliğine ve zor durumda olmasına getirdiği görülmüştür. Şairin hüznü uyku uyuması ve rüyasında ekmek ve su görmesi fakirliğini anlatmak için kullandığı ifadelerdendir. Fazıl’ın ramazaniyelerinde içinde bulunduğu zor durumdan oldukça fazla bahsetmesi ve üzeri kapalı olarak -kimi zaman da açık açık- hamilerinden yardım talep etmesi, bu tür eserlerini daha çok caize istemek amacıyla yazdığı endişesini düşündürmektedir.

Canan, İbrahim (1993), *Kütüb-i Sitte*, C 9, Ankara: Akçağ Yayınları.

Canım, Rıdvân (2020), *Divan Edebiyatında Türler*, 6. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.

Enderunlu Fazıl, *Divân-ı Fazıl Beg Enderûnî*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kü-tüphanesi, NEKTY02819.

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

Enderunlu Fazıl, *Divân-ı Fâzıl*, Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları (Staats-bibliothek, Berlin), No. Ms.or.fol.3343.

Enderunlu Fazıl, *Divân-ı Fâzıl Beg Enderûnî* (MATBU), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No. O/253.

Ertan, Mehmet Emin (1995), Divan Edebiyatında Ramazaniyeler Üzerine Bir İnceleme, *Bastılmamış Doktora Tezi*, Trakya Üniversitesi, SBE, Edirne.

Koçu, Reşat Ekrem (1971), “Fazıl Bey, Fazıl Divanı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 11, İstanbul: Koçu Yayınları

Kurnaz, Cemal (1998), “Hilâl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilal#2-turk-edebiyati> (20.12.2020).

Küçük, Sabahattin (1995), “Enderunlu Fazıl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/enderunlu-fazil> (31.01.2021).

Şener, Mehmet (2000), “İmsak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imsak> (01.10.2020).

Uzun, Mustafa İsmet (2007), “Ramazâniyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ramazaniyye--edebiyat> (16.01.2021).

Yavuz, Yunus Vehbi (1996), “Fitre”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fitre> (10.10.2020).

Yücel, İrfan (1998), “Hilâl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilal#1> (20.12.2020).

“BALACA ŞAHZADƏ” ƏSƏRİNDƏ İNSAN VƏ DÜNYA PROBLEMI

Lalə Kərimova
BAAU-nun magistranı

Xülasə

FRANSIZ YAZIÇISI Antuan dö Sent-Eqzüperinin ən məşhur əsərlərindən biri “Balaca Şahzadə”dir. Bu əsər 180 dilə tərcümə olunmuşdur. Dünyada uşaq ədəbiyyatı nümunəsi olaraq tanınır, ancaq yazıçı əsərinin sadəcə bir “uşaq ədəbiyyatı” olaraq tanınmasını istəmirdi. Yazıçı bu əsəri 1943-cü ildə, Fransanın Almaniya tərəfindən işğalı zamanında yazmışdır.

Məqalənin əsas məqsədi “Balaca Şahzadə”yə ekzistensialist bucaqdan baxmaqdır. Buna görə də tədqiqatda tənhalıq probleminə, ekzistensial böhrana, varlığı mənalandırmaq və s. bu kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Ekzistensializm cərəyanı 1927-ci ildə Martin Haydegger tərəfindən yaradılmışdır. Bu cərəyanın yaranmasının əsas səbəbləri müharibə, böhran vəziyyəti, varlıq problemi və s. meyarlar olmuşdur. Əsərdə də bu cərəyanın əsasında duran problemlər metaforik baxımdan təhlil olunur. Tədqiqatın digər məqsədi isə əsərin kiçik bir povest olmasına baxmayaraq, necə güclü alt mətni olduğunu göstərməkdir. Məqalədə əsərdəki hər bir obrazın, yaxud əşya və bitkinin, hadisənin təsadüfi olaraq yazılmadığı aşkar şəkildə göstərilir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər dərin fəlsəfi mənalara malik olduğu halda, bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmişdir. Həmçinin elə buna görə də məqalənin mövzusu olaraq, “Balaca Şahzadə” əsərində insan və dünya problemi” seçilmişdir. Məqalə giriş, yarım başlıqlar və nəticədən ibarətdir. Üç yarım başlıq var: 1) Pilot, Balaca Şahzadə və gül; 2) Povestdə tiplər və dünyaları; 3) Balaca Şahzadəyə aparan yol.

Açar sözlər: Balaca Şahzadə, Antuan dö Sent-Eqzüperi, tənhalıq, gül, tülkü, planetlər

The problem of man and the world in “The Little Prince”

Summary

One of the most famous works of the French writer Antoine de Saint-Exupery is “The Little Prince”. This work has been translated into 180 languages. He is known around the world as an example of children's literature, but the writer did not want his work to be recognized as just “children's literature”. The author wrote this work in 1943, during the German occupation of France.

The main purpose of the article is to look at the “Little Prince” from an existentialist point of view. Therefore, the study focuses on the problem of loneliness, existential crisis, the meaning of existence, and so on. such issues were touched upon. Existentialism was founded in 1927 by Martin Heidegger. The main reasons for this trend are war, crisis, existence problems, etc. were the criteria. The work also analyzes the problems underlying this trend from a metaphorical point of view. Another purpose of the study is to show how strong the subtext is, despite the fact that the work is a short story. The article makes it clear that not every image, object, plant, or event in the work is

written by chance. It should also be noted that while the work has deep philosophical meanings, it has not attracted the attention of many researchers. That is why the topic of the article was “The problem of man and the world in “The Little Prince”. The article consists of an introduction, subheadings and conclusion. There are three half-titles: 1) Pilot, Little Prince and rose; 2) Types and worlds in the story; 3) The road to the Little Prince.

Keywords: The Little Prince, Antoine de Saint-Exupery, loneliness, rose, fox, planets

Проблема человека и мира в произведение “Маленький Принц”

Резюме

Самое известное произведение французского писателя Антуана де Сент-Экзюпери является “Маленький Принц”. Это произведение было переведено на 180 языков. Хотя в мире это произведение считается как образец детской литературы, писатель не хотел, чтобы оно так считалось. Экзюпери написал “Маленького Принца” в 1943 году, когда Франция была оккупирована Германией.

Основная цель статьи - взглянуть на “Маленького принца” с экзистенциалистской точки зрения. Поэтому в исследовании было уделено внимание проблеме одиночества, экзистенциальному кризису, осмыслению существования и прочим проблемам. Экзистенциализм как течение было основано в 1927 году Мартином Хайдеггером. Основными причинами возникновения этого течения являются война, кризис, проблемы существования и прочее. В произведении также анализируются проблемы, лежащие в основе этого течения, с метафорической точки зрения. Другая цель исследования заключается в том, чтобы показать насколько сильным является подтекст этой маленькой повести. Нужно отметить, что хотя произведение обладало глубоким философским смыслом, оно не привлекало внимание исследователей. Именно по этой причине темой статьи были выбрана проблема человека и мира в “Маленьком Принце”. Статья состоит из вступления, трех заглавий и итога. Заглавия: 1) Пилот, Маленький Принц и роза; 2) Типы и их мир в повести; 3) Дорога, ведущая к Маленькому Принцу.

Ключевые слова: Маленький принц, Антуан де Сент-Экзюпери, одиночество, роза, лиса, планеты

GİRİŞ

XX əsrin mühüm yazıçılarından biri olan Antuan dö Sent-Eqzüperi (1900-1944) ömrü qısa olsa da, ona yaxın əsərin müəllifidir. O, həyatının yarisını təyyarəçiliklə keçirmişdir. Bu sənətə on iki yaşından böyük həvəsi olmuşdur. Eqzüperi ilk kitabı olan “Cənub Poçtu”nu (1929) elə birinci uçuş təcrübələri haqqında yazmışdır. 1931-ci ildə “Gecə uçuşu” əsərini yazmış, artıq dünya miqyasında tanınmağa başlamışdır (Sent-Eqzüperi,1968:3).

II dünya müharibəsi başlayıb. Fransa Almaniyanın işğalına məruz qaldığı həmin dövrdə Eqzüperinin sağlamlığı yaxşı deyildi, lakin o, buna baxmayaraq, almanlara qarşı vuruşan azadlıq

ordusunun fəallarıdır və təyyarə arxasına keçir. Fransanın məğlubiyyətindən sonra o, ABŞ-a köçür, ancaq burada da rahat qala bilmir və ABŞ ordusuna könüllü yazılır. Şimali Afrikaya alman ordusunun hava hərəkətini izləmək üçün göndəriləndə yolda təyyarəsi vurulur, 1944-cü ildə təyyarəsi dənizə düşərək ölür (Sent-Eqzüperi,1968:6).

Eqzüperi “Balaca Şahzadə” əsərini ABŞ-a köç etdikdən sonra müharibənin təsiri ilə 1943-cü ildə yazır. *“Doğrudan da, bütün dünya bunu bilir ki, Birləşmiş Ştatlarda günorta günəş Fransada qüruba gedir. Bir dəqiqə içində Fransaya özünü çatdırma bilsəydin, günün batmasına tamaşa edə bilərdin. Arzun ürəyində qalmazdı. Ancaq, təəssüf, çox təəssüf ki, Fransa uzaqlardadır...”* (Sent-Eqzüperi,2016:36). 1944-cü ildə isə fransız dilində də çap olunmuşdur. Əsərdə o, XX əsr insanının həyata baxışını tənqid edir, ona müraciət edir. Ancaq hələ də bu əsər qloballığını saxlayır.

XX əsrdə I və II dünya müharibələrinin dəhşətli təsiri ilə insanlarda “varlıq problemi” daha çox qabarmağa başlayır və cəmiyyətdə böhran vəziyyəti yaranır. Bu böhran vəziyyəti 1927-ci ildə ekzistensializm cərəyanının yaranma səbəblərindən biri olur. Beləliklə müharibə dövrlərində yazılmış əsərlər xüsusilə bu - ekzistensialist baxışları ilə seçilir. Həmin dövrün görkəmli ekzistensialist filosofu M.Haydegger də Eqzüperinin “Balaca Şahzadə”-sini XX əsr ekzistensializminin ən sanballı əsəri olaraq qiymətləndirir (Needham,1995:3).

Dostoyevskinin məşhur frazalarının birində deyilir: *“Biz yaşamağı yadırgamışıq, hamımız axsayırıq...”* (Dostoyevski,2017:126). Eqzüperinin Balaca Şahzadəsi də bizə bunu - böyükər olaraq ondan öyrənəcək çox şeyimizin olduğunu - bir daha xatırladır. Uşaq ədəbiyyatı olaraq bilinsə də, yazıçı bu əsəri sadəcə uşaqlar üçün yazmayıb, povestnin hər səhifəsində və hər cümləsində yatan dərin fəlsəfi mənalara var.

İlk öncə əsərin yazılma tarixinə diqqət yetirdikdə, Balaca Şahzadənin əsər boyu bəhs etdiyi o baobab ağaclarının faşizmi təmsil etdiyini görmək mümkündür (Владимировна,2020:7). Faşizm də o baobab ağacları kimi ziyanverici və dağıdıcı idi. I dünya müharibəsindən sonra İtaliyada meydana gəlmiş bir siyasi cərəyan olmuşdur. Sonradan faşizm millətçi və özündən başqa heç bir irqin varlığına dözməyən insanların cərəyanına çevrilmişdir. Həmin insanlar isə faşist adlandırılmışdır.

1. Pilot, Balaca Şahzadə və gül

Əsərdə böyükər və uşaqlar arasındakı qarşılıqlı münasibət pilot və Balaca Şahzadə vasitəsilə göstərilir. Yazıçı Balaca Şahzadənin həyata baxışında Husserlin fenomenoloji prinsipini üzə çıxarır. Bu prinsipin əsasında şüurun ilkin təcrübəsinə müraciət dayanır, yəni sonrakı təcrübədə əldə olunan bütün biliklərdən imtina etməklə əşyalara, şeylərə, canlılara və s. münasibət əks olunur (Rüstəmov,2007:195). Əslində elə fenomenoloji baxışın Balaca Şahzadədə əks olunması məqsədə uyğundur, çünki böyükər müxtəlif təcrübələr yaşayıblar və ətraf aləmə bir fenomen kimi baxmaq onlar üçün daha çətindi.

Pilot Balaca Şahzadəylə səhrada tanış olur. Səhra burada ruhun tənhalığını simvolizə edir. Pilotun sınımış təyyarəsi isə onun ruhunun simvoludur, yəni sınımış təyyarənin səhraya düşməsinə qəhrəmanın ruhunun tənhalığa qorq olması ilə izah etmək olar. Bu tənhalıqdakı işıq isə Balaca Şahzadədir. O, pilota və oxuculara insani hissələri xatırladır, ideal varlığı - mahiyyəti dərk etməyə kömək edir, rəqəmlərin cümlələrdən daha dəyərli olduğu bir zamanda “göbələk-insan” məfhumunu

tənqid edir: *“Bir planet tanıyıram. Orada qırmızısiyət bir kişi yaşayır. Ömründə bircə dəfə də olsun gül qoxulamayıb. Bir dəfə də olsun başını qaldırıb ulduzlara baxmayıb. Heç zaman kimisə sevməyib. Əlini ağdan qaraya vurmayıb. İş-gücü ancaq rəqəmlərdir. Bütün günü elə sənin kimi təkrarlayır: “Mən çox ciddi adamam!”, lovğalıqdan özünə sığışmır. Bu ki adam deyil, göbələkdir!”* (Sent-Eqzüperi,2016:40).

Balaca Şahzadə pilotu tənhalıqdan uzaqlaşdırsa da, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsərdəki ən böyük tənhalıq elə Balaca Şahzadəyə məxsusdur. Sadəcə o, bunu gülünün dəyərini tam dərk edəndən sonra əsərin sonunda anlayır. Əsərdəki gül obrazı Eqzüperinin sevgilisi, həyat yoldaşı olan Konsuellonun, Balaca Şahzadə isə Eqzüperinin prototipidir (Mumcu,2018:14). Eqzüperi kimi Balaca Şahzadə də gülünün yanında həmişə ola bilmir və sonradan buna görə peşmanlıq hissi keçirir. Həmçinin povestin təsir gücünü artıran hissələrdən biri Balaca Şahzadənin gülə olan sevgisinin pilotun ölüm qorxusuna qalib gəlməsidir. Balaca Şahzadənin göz yaşları ilə pilotun ölüm qorxusunu unutmaması, ona təsəlli verməyə çalışması çox gözəl bir detaldır. Bununla da yazıçı sevginin necə uca bir hiss olduğunu göstərməyə çalışıb. Həmçinin Balaca Şahzadənin gülü haqqında dedikləri nihilist yox, ekzistensialist düşüncələrdir. Bunu belə sübut etmək olar ki, bir nihilist gülün minlərlə olduğunu görəndən sonra onun xüsusi olmadığını düşünərdi, ancaq Balaca Şahzadədə belə olmadı. Onun üçün gülü kainatda ən özəl olan idi.

Gülün tikanlı olması isə əslində necə zəif, incinən olduğunu göstərir. Tikanları sayəsində varlığının dərin qatlarını, mahiyyətini gizlədir, qoruyur.

Həmçinin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Balaca Şahzadənin tək yaşadığı planeti Eqzüperinin həsrətini çəkdiyi uşaqlığı, ölkəsidir. Balaca Şahzadə planetinə geri qayıda bilmirdi, düşünürdü ki, bəlkə də artıq baobablar – faşistlər hər yeri işğal edib. Beləliklə gülünü xatırlayıb, qəmgin olurdu.

2. Povestdə tiplər və dünyaları

İnsan və dünya kontekstində Balaca Şahzadənin ziyarət etdiyi planetlərdəki müxtəlif tiplər özlərinin yaratdıqları dünyada yalnızdırlar (Çiğdem,2017:12), həm də bu yalnızlığı anlayırlar, ancaq qəbul edə bilmirlər. Bu isə dağdıncı tənhalıqdır, ruhun boşluğudur.

Sartrenin “Varlıq və Heçlik” əsərində qeyd etdiyi kimi, varlıq özünüaldatmaya meyilli olur. Özünüaldatma tək bir şüurun vəhdətini nəzərdə tutur. Yalanın quruluşuna malik olsa da, özünüaldatmada mən həqiqəti özümdən gizlədirəm (Sartre,2019:102). Planet sakinlərinin hər birində bu göstərilir. Onlar, sanki həqiqəti bilərək, özlərindən gizlədirlər.

Planet sakinləri cəmiyyətimizdəki insanlardı. Onlar da öz planetlərində tərək ediləblər. “İnsan dünyaya tərək edilib, nə öz içində, nə özündən kənarında heç bir dayağı yoxdur, o, bəraətdən də yoxsundur. O biri tərəfdən Allah yoxdursa, deməli heç bir əxlaqi dəyərimiz də yoxdur və hərəkətlərimizi idarə edəcək ilahi əmrlər də mövcud deyil. Beləliklə biz tənhayıq və bağışlanmazıq. Bax məhz bunu mən: “İnsan azad olmağa məhkumdur” sözləriylə ifadə etmişəm. İnsan məhkumdur, çünki özü özünü doğmayıb, azaddır, ona görə ki, bu dünyaya “atılardan” burada tərək ediləndən sonra hər bir hərəkətinə cavabdehdir..” (Sartre,1946:6).

İlk planetdə rastlaşdığı kralı xatırlayaq. Təkəbbüründən yerə-göyə sığmırdı. Əslində təkəbbür onun dəmir zirehi idi. Özünü çox güclü və səlahiyyətli biri kimi göstərirdi, buna görə də hər kəs ona tabe olmalı idi. Bu, onun sadəcə “güc”ə olan heyranlıq duyğusundan və tənhalığından

irəli gəlirdi.

Şöhrətpərəst ancaq təriflənmək istəyir, bu da onun özünə inamının nə qədər aşağı səviyyədə olduğunu göstərirdi. Sartr deyirdi: *“Biz – insanlar əksik varlıqlar olaraq doğuluruq, sonradan özümüzü kəşf etməyə, tapmağa başlayırıq”* (Sartre,1946:11). Problem o idi ki, şöhrətpərəst kimilər bu haqda düşünmək belə istəmirdilər, ancaq boş yerə alqışlanmaq onların ruhunu qidalandırır. Əslində isə bir boşluqda, heçlikdə yox olurdular.

Digər tip - sərxoş isə utandığı üçün içir, içdiyi üçün də utanırdı və bu çıxılmaz dairəyə çevrilirdi. Bu dairə onu yalnızlığa məhkum etmişdi. Dekart demişdir: *“Dünyaya qalib gəlməkdən əvvəl özünə qalib gəlməyi bacar”* (Sartre,1946:8). Sərxoş tam da bunu edə bilmirdi. Bunun tək səbəbi özü ilə üzvləşməkdən qaçması idi.

Biznesmen isə bütün ulduzların sahibi olduğunu deyirdi, ancaq "sahib olmaq" sözünün mənasını dərk etmirdi. Şahzadə isə onun dünyaya bu cür münasibətini heç cür qəbul edə bilmir: *“Mənim, - nəhayət, dilləndi, - bir gülüm var, onu hər gün sulayıram. Üç vulkanım var, hər həftə onları təmizləyirəm. Sönmüş vulkanları belə, təmizləyirəm. Bilmək olmaz, bizi qabaqda nələr gözləyir, heç bilmək olmaz. Bunlar mənim vulkanlarım və gülüm üçün çox faydalı işlərdir. Ancaq de görüm, sən o ulduzların üçün nə edirsən...? Biznesmen ağzını açsa da, deməyə bir söz tapmadı...”* (Sent-Eqzüperi,2016:68).

Coğrafiyaçı bütün planetlərdə olan dənizlər, çaylar, dağlar haqqında bilirdi, ancaq planetini - ruhunu tanımırdı. Əslində qaranlığa qər qə olanları aydınlığa çıxara biləcək bir sənətə malik olmasına baxmayaraq, özü həqiqətdən uzaqlaşmışdır. *“İnsan ruhunun dərinliklərində varlığının səbəbini, gələcəkdə kim və necə olacağını düşünməlidir, çünki kim olduğumuzu ortaya çıxarmaq çox uzun zaman ala bilər”*(Ravoux,2017:72).

Balaca Şahzadəyə görə, tragikomik olmayan yeganə tip fənərçi idi, çünki o, digərləri ilə müqayisədə yalnız özünü düşünmürdü. Ancaq buna baxmayaraq, o da özünü aldadırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın yaranmasının altı gündə baş verməsi ilə altı planetin olması da xüsusilə diqqəti cəlb edir. Altı planetdən sonra Balaca Şahzadə dünyaya – yer kürəsinə gəlir.

Yer kürəsində də vəziyyət digərlərindən fərqli deyildi, sadəcə həmin planetlərdə gördüyü kral, şöhrətpərəst, sərxoş, coğrafiyaçı, biznesmen və fənərçi burada daha çox idi. *“Nə qərribə planetdir? - Balaca Şahzadə düşündü, - Hər yer quru, hər yer sivri, hər yer sərt, hər yer rəhmsiz. Burada sanki insanların fantaziya qurmaq qabiliyyətləri yoxdur. Onlar deyilənləri və eşitdiklərini təkrar etməklə məşğuldurlar...”* (Sent-Eqzüperi,2016:87).

Hörmətli tənqidçi, ədəbiyyatşünas Cavanşir Yusifli *“Balaca Şahzadə, yaxud uşaqlardan böyükler üçün həyat dərəsi”* adlı məqaləsində qeyd edir: *“Alman idealist filosofları belə bir tezislə çıxış edirdilər ki, insan Allaha bərabərdir, insan elə Yaradanın özü kimi ideya yarada və onu həyata keçirə bilər. Ancaq insan mənəvi ipostasları unudaraq yalnız maddi olan şeylər uğrunda yaşamağa başlayır. Dünyada şər o zaman kök atmağa başlayır ki, insan Allaha tən olduğunu unudur. Yalnız uşaq ürəyi, həm də həqiqi sənətkarın qəlbi merkantil maraqlardan uzaqdır və şərə qulluq etmir. Məhz bu səbəbdən romantiklərin yaradıcılığında uşaqıq kultu qabarıq nəzərə çarpır. Buna görə də əsərdə varlıq fəlsəfəsi bir müddəə kimi qoyulur – real varlıq keçicidir, ideal mövcudluq əbədi. İnsan ömrünün mənası ideal olana maksimum yaxınlaşmaqdadır. Balaca şahzadə əlində əsa, ayağında*

çarıq bütün dünyanı gəzib dolaşaraq həyatın gizli mənalarnı axtaran bir obrazdır” (Yusifli,2020). Həqiqətən, belədir. Yazıcının fəlsəfəsi “Balaca Şahzadə”də çox aydın şəkildə göstərilir. Maddi və ideal varlığı qarşı-qarşıya qoyur və öz fikirlərini bildirir. Eqzüperi insanların yalnızlaşdığını və artıq dünyanın dözülməz bir yerə çevrildiyini deyir. İnsanlar bundan qaçmaq üçün xəyal dünyasına üz tuturlar. Problemlərin həllinin əsasında isə “dəyişiklik” dayanır. Böyükələr üçün isə bu, heç də asan deyil.

Əslində onların – insanların düşünməli olduğu suallar bunlardır: “Mən kiməm? Həyatı düzgün yaşamağı bacarıram? Yoxsa düzgün deyə bir şey yoxdurmu? Özümü necə dəyişə bilərəm? Birisi üçün nə qədər vacibəm?” ya da ekzistensialistlərin qeyd etdiyi kimi, “Dünyada varlıq adlandırdığımız bu sintetik münasibət nədir? Aralarındakı bu münasibət mümkün olsun deyə insan və dünya necə olmalıdırlar? (Sartre,2019:53). Lakin planet sakinlərinin heç birində bu sualları özlərinə vermə cəsarəti yoxdur. Çünki həqiqi dünya və insanlarla qarşılaşmaq istəmirlər. İnsan bu sualları özü verməzsə və həqiqəti soruşmazsa, xoşbəxt ola bilməz. O zaman Balaca Şahzadə belə onlara kömək edə bilməyəcəkdir (Karakaya,2006:10).

Adətən, əsəri oxuyub bitirəndən sonra hər kəsin aqlında ən çox bu cümlə qalır: "Yalnız qəlbinlə baxdığın zaman həqiqəti görə bilərsən, içində gizlənən isə gözlər üçün bağlıdır" (Sent-Eqzüperi,2016:104). Bu cümləni Balaca Şahzadəyə tülkü demişdi. Tülkü alma ağacının altında olanda uzaqdan Balaca Şahzadənin ağladığını görür. “Alma ağacı yaxşıyla pisi bir-birindən ayırmanın simvoludur” (Ravoux,2017:82). Tülkü əsərdə digər obrazlardan fərqli olaraq Balaca Şahzadənin tənhalığına toxunur və onu bu tənhalığı dərk etməyə sövq edir. Əhliləşdirmənin, əlaqə qurmağın, birinə bağlanmağın nə olduğunu ona öyrədir. Tülkü yalnız idi, ancaq o, digərlərindən fərqli olaraq, müdrik idi və bu yalnızlığı dərk edirdi. Balaca Şahzadəylə tanış olandan sonra isə onun həyatı çox dəyişdi, necə ki, gül Balaca Şahzadənin həyatına rəng qatmışdı. Tülkü ilə tanış olandan sonra Balaca Şahzadə artıq hər şeyi daha yaxşı anlamağa başlayır, bu da öz səhvlərini görməyə və mənəvi əzablarına səbəb olur.

Yer kürəsində rastlaşdığı ilan yenidən doğuşu və ölümü simvolizə edir. Quyruğu üstündə dik dayandıqda isə artıq baş qaldıran bir insanı xatırladır.

Əsərdə varlığın mənə qazandığı yerin simvolu isə quyudur (Ravoux,2017:90).

Balaca Şahzadənin planetləri gəzməsi varlığın təsdiqi ilə bağlı olan aşma arxetipinin göstəricisidir. O, burada təhkiyəçinin daxili dünyasına səyahətinin qəhrəmanıdır (Al,2017:1).

3. Balaca Şahzadəyə aparan yol

Eqzüperinin digər əsərləri əslində “Balaca Şahzadə”yə gedən bir yol olmuşdur. İlk əsəri olan “Cənub Poçt”unda pilotluğun necə gözəl bir iş olduğundan bəhs edir. İlk uçuş təcrübələrini də burada qeyd etmişdir. “Adamların planeti” əsərində isə öz fəlsəfi fikirlərini təyyarə, yer kürəsi, yoldaşlıq, sədaqət kimi anlayışlarla ifadə etməyə çalışmışdır. Bundan başqa, “Gecə uçuşu”, “Müharibə pilotu” kimi əsərlərin də müəllifi olmuşdur və göründüyü kimi, Eqzüperinin yaradıcılıq yolunda pilot obrazı, təyyarə, səyahət əsas rol oynamışdır. Bu əsərlərinin içərisində “Qəsr” xüsusilə fərqlənir. Yves Bonnefoy demişdir: “*Qəsr Balaca Şahzadənin ayrılmaz bir parçasıdır*” (Ravoux,2017:9). “Qəsr” qumdan bir qala üstündə düşüncələrə qərq olmuş, həyatının son vaxtlarını yaşayan və atasının yolunu davam edib imparator olmuş bir adamın hekayəsidir. Əsərin əvvəlində

ata öz oğlunu ölümlə üzləşməyə məcbur edir. Onun varlığını mənalandırmağa çalışır. Bir insana nə isə öyrətmək, onu böyütmək varlığı mənalandırmağın ən mühüm örnəkləridir. Necə ki, Balaca Şahzadə Pilota öyrətdi.

Beləliklə ölümündən bir il əvvəl yazıçı “Balaca Şahzadə”ni qələmə aldı və bu əsərlə tam olaraq tarixə adını yazmağı bacardı.

NƏTİCƏ

Hər bir insan ömür yolunda ən azı bir dəfə də olsa, ekzistensial böhran yaşayır. Həyatın mənası, məqsədi və dəyəri olmadığını düşünür. Ancaq Eqzüperinin də vurğuladığı kimi həyata, varlığımıza bir məna vermək xoşbəxt bir həyat yaşamaq üçün insana kömək edir və maneələri aşmaqda istək yaradır. Yazıçı “Balaca Şahzadə”də hökmranlıq istəyinin, mənasız ehtirasların, eqoizmin ruhumuzu necə öldürdüyünü, boşluğa apardığını göstərir və bunu izah etmək istəyir: “Əgər mənasız bir həyata tərki edilməşsək, o zaman onu mənalandırmaq bizim əlimizdədir”.

Qaynaqlar

- Al, Hakan İlkay. (2017), Antoine de Saint-Exupery'nin Küçük Prens öyküsündə yolculuk/aşama arketipi. Journal of World of Turks, Vol 9, No 1.
- Çiğdem, Demir Çelebi. (2017), Çocuk Felsefesi ve Küçük Prens'in Çocuk Felsefesi Açısından İncelenmesi. Marmara Üniversitesi, 18 s.
- Dostoyevski, Fyodor Mixayloviç. (2017), Yeraltından qeydlər. Bakı, Bakumoz Nəşriyyatı, 124 s.
- Karakaya, Zeki. (2006), Günümüz çocuk edebiyatından seçilmiş çocuk felsefesi örnəkləri. Journal of Turkish Studies.
- Needham, John L. (1995), Saint-Exupery's confession: The Little Prince as autobiography and credo, Logan, Utah State University, 20 s.
- Ravoux, Jean-Philippe. (2017), Küçük Prens ve Felsefe. İstanbul, Kafekültür Yayıncılık, 112 s.
- Rüstəmov, Yusif. (2007), Fəlsəfənin əsasları. Bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 504 s.
- Sartre, Jean-Paul. (1946), L'existentialisme est un humanisme. Paris: Nagel.
- Sartre, Jean-Paul. (2019), Varlıq və Heçlik: Fenomenoloji ontologiya təcrübəsi. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 792 s.
- Sent-Eqzüperi, Antuan de. (1968), Adamların planeti; Hərbi təyyarəçi; Balaca Şahzadə. Bakı, Azərnaşr, 332 s.
- Sent-Eqzüperi, Antuan dö. (2016), Balaca Şahzadə. Bakı, “Parlaq İmzalar” Nəşriyyatı, 128 s.
- Sent-Eqzüperi, Antuan dö. (2017), Qəsr. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 336 s.
- Yusifli, Cavanşir. (2020), Balaca Şahzadə, yaxud uşaqlardan böyükler üçün həyat dərsi. <https://edebiyatqazeti.az/news/incesenet/5752-balaca-shahzade-yaxud-usaqlardan-boyukler-ucun-heyat-dersi>
- Владимировна, Анастасия. (2020), Особенности поэтики “Маленького принца” Антуана де Сент-Экзюпери. Псков, Научно-практическая конференция, 21 с.
- Mumcu, Yasemin. (2018), Küçük Prens'te anlatsallık ve anlatsallığı sağlayan dönüşümler. Söylem Filoloji Dergisi, 15 s.

MODERNİST ROMAN VƏ ŞÜUR AXINININ FORMALAŞMASI PROSESİ

Mustafayeva Jalə

Bakı Avrasiya Universiteti
Dünya ədəbiyyatı kafedrası
Azərbaycan, Bakı

Xülasə

İnsanlıq tarixindəki uzun səyahəti boyunca düşünməyə, düşündükcə dəyişməyə, dəyişdikcə də inkişaf etməyə davam etməkdədir. Günümüzdə qədərki bu zaman dilimində 19-cu yüzil cəmiyyətlərin müasirləşmə prosesində bir çox baxımdan önəmli yenilikləri özündə daşması ilə önəmlidir. Sosial elmlərdə ortaya çıxan yeni kəşflər və istiqamətlər ədəbiyyatı eləcə də sənətin digər sahələrini də özündə cəmləşdirərək bir çox sahədə insanlığa fərqli üfüqlər açmışdır. Bu yüzilin realizmi, naturalizmi və digər duyma və düşünmə tərzləri 20-ci yüzilin əvvəllərində adı modernizm olaraq mənimsənilən və özünü hər sahədə hiss etdirən yeni bir prosesi sürətləndirməyə başlamışdır. Sənət və psixologiya keçən yüz ilin əvvəllərindən etibarən bir – birilə ayrılmaz əlaqələr yaratmışdır. Z. Freyd ilə şüur və şüuraltının kəşfi, Yunqun tədqiqatları ilə sistemli bir hala bürünmüşdür. İnsan və insan ruhuna göstərilən maraq 20-ci əsrin başlanğıcında özünü yeni baxış tərzləri ilə göstərmişdir. Xronoloji zaman, yaşama dair xatirələr, yuxular, fantaziyalar və şüuraltının varlığı ədəbiyyatın önəmli bir növü olan təhkiyə əsasına bağlı mətnlərdə həm yazıçı, həm də qəhrəmanların mövqeyini və formalaşmasını dəyişdirmişdir. Steynberqə görə, müasir yazıçılar və xüsusilə Coys zehnin qavradığı dəyərsiz, fantastik, unudulan və ya polad itiliyi ilə zəhnə düşən atomlar kimi çox saydakı təəssürat ilə maraqlanmışdır. Müasirləşmənin bizi yaxından maraqlandıran tərəfi ədəbiyyata və romana nələr gətirdiyidir. Roman dəyişkən dəyərlər və aktual eynilik probleminin var olduğu dünyada necə yaşaya biləcəyimizi sorğulayır. Ancaq dəyişən zaman eləcə də, mühit romana da təsir edir və roman irəlilədikcə tarixi kontekstdən uzaqlaşması, kompleks intertekstuallıq, uzunluq və bir çox fərqli stillər ilə hörülməsi roman dünyasına fərqli qapılar açır. Ədəbiyyatın təhkiyə əsaslı növlərindən olan roman, yaratdığı qurama dünyada şəxsin gerçəkliyini olduğu kimi vermək üçün istifadə olunan texnikalardan ən önəmlisi şüur axınıdır.

Açar sözlər: modernləşmə, müasir roman, şüur axını

“PAULO KOELYO YARADICILIĞINDA İNSANA DİNİ-MİSTİK KONTEKSTDƏ BAXIŞ”

Əsədli Səidə

Bakı Avrasiya Universiteti
Dünya ədəbiyyatı kafedrası
Azərbaycan, Bakı

XÜLASƏ

1. P. Koelyo Braziliya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Zəngin yaradıcılığa malikdir. Nəzm və nəsr janrlarına müraciət edərək maraqlı əsərlər qələmə almışdır. Yazdığı şeirlərə musiqilər bəslənmiş, nəsr əsərləri dünyanın 140 ölkəsində milyonlarca nüsxə kitabları satılıb.
2. Koelyonun əsərlərində əsas məqsəd mənəviyyat və onun zənginləşdirilməsidir. Bu, yazıçının mövqeyini təsəvvüf ədəbiyyatına yaxınlaşdırır ki, bu da tamamilə doğrudur. Bizə məlumdur ki, qərb ədəbiyyatına Mövlanə, Yunus Əmrə və başqa sufi şairlərinin yaradıcılığı necə təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində də onun yaratdığı əsərlərində bu abu-hava özünü göstərmişdir.
3. Koelyonun yaradıcılığının əsasında fəlsəfə motivləri də vardır. Lakin yazıçı fəlsəfəni yaşayan canlı kimi gördüyünü, daxili ehtiyaclarımızdan asılı olaraq daim dəyişdiyini qeyd edir. O, insanların öz arzularının ardınca getməyə, bir ömürlük bəxş edilən həyatı səyahət edərək bunu lazımınca dəyərləndirməyi vacib bilir. Bu da yazıçının realist düşüncələrini də büruzə verir.
4. Koelyo yaradıcılığı axarlı, sadə olması ilə seçilir. Oxucularına bəxş etdiyi “işarələr” onların da həyatlarında həmişə müsbət və ya mənfi müəyyən hadisələrin baş verəcəyini, bu hadisələrdən mənə çıxarmalarını, daima arzularını gerçəkləşdirmək üçün mübarizə aparmalarını obrazları vasitəsilə izah edir. O, İncil, Tövrat və Qurandan da istifadə edir, bununla da bütün dinlərin əslində bir Yaradan vasitəsilə “İnsan”a xidmət, onların daxili dünyalarını işıqlı tutmaq üçün yaradıldığını bəyan edir. Bu da Koelyonun bəşəri olduğuna dəlalət etmiş olur.
5. Koelyo yaradıcılığında din və mistika vəhdət təşkil edir. Bu iki ünsür daima bir-birini tamamlayır və insana ən çətin anlarda yol göstərə bilirlər. Bu insan istər peyğəmbər olsun, istərsə də sadə adam. Bəzən də digər varlıqlar. Fərqi yoxdur. Lakin bütün bunlar sonda yenə də insan mənəviyyatının zənginləşməsinə səbəb olur.

AÇAR SÖZLƏR: Paulo Koelyo yaradıcılığı, din və mistika motivləri, təsəvvüf, insanın daxili aləmi, işarələr və s.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA İŞLƏNMİŞ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SİNTAKTİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İLHAMƏ ŞİXİYEVƏ

Bakı Avrasiya Universitetinin
Ümumi Filologiya Kafedrasının Müəllimi
Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru

Dilimizdəki frazemlər müxtəlif xüsusiyyətlər baxımından təsnif edilərək tədqiq edilir. Sintaktik-qrammatik cəhətdən araşdırılan bu vahidlərin söz,söz birləşməsi,cümlə səviyyələri qeyd edilir.

“Dədə Qorqud” dastanında müxtəlif səviyyəli frazeologizmlər işlənmişdir:

1.Söz səviyyəli frazeoloji vahidlər.

Bu tipdə olan frazeologizmlərə dastanda az da olsa, təsadüf edilir:saqlamaq-gizlətmək anlamında.Oğlanı həkimlərə ismarlayub dirsə xandan saqladılar-s.33,almaq-qızarmaq mənasında.Qazan bəg aladı.s.79,qararmaq-kədərlənmək-Qazan qarardı,döndü-s.84.Bir qisim söz səviyyəli frazemlər situativ xarakter kəsb edir.Əvvəl gələn cümlədə frazem bütöv ,söz birləşməsi şəklində işlənirsə,sonrakı cümlədə isə söz variantında rast gəlinir:Gəl sən dəxi and iç!- dedilər.İçmədi. s.167.İçmək-and içmək anlamında işlənmişdir.Mənim canımı alur olsan,sən alğıl! Əzrayilə almağa qomağıl!s.98.almaq- canın almaq məqamında işlənmişdir.Bəzən isə söz mürəkkəb söz formasında sabitləşmişdir:...siz tanıq olun,mənim qızım Baybörə bəg oğluna beşikkərtmə yavuqlı olsun!s.52.beşikkərtmə- göbəkəsmə,nişanlı anlamında işlənmişdir.

2.söz birləşməsi səviyyəli frazeoloji vahidlər.

Söz birləşməsi konstruksiyalı frazeologizmlər dastanın dilində də daha çox zənginliyi ilə diqqəti cəb edir.Nəzərə alaq ki,bir müddət frazeoloji vahid dedikdə,yalnız söz birləşməsi səviyyəli frazeologizmlər nəzərdə tutulurdu.Söz birləşməsi formasındakı frazemlər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə sərbəst söz birləşmələri kimi əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə ismi və feili frazeoloji birləşmələrə ayrılır.İsmi frazeoloji birləşmələr dilimizdə olduğu kimi “ Dədə Qorqud” dastanının dilində də feili frazeologizmlərlə müqayisədə azlıq təşkil edir.

a.ismi frazeologizmlər. Dastanın dilində xeyir xəbər,şər xəbər,yad qızı,quş yürəkli,əmdi qardaş,dişi əhli,yumuş oğlanı və s.kimi ismi frazeologizmlər işlənmişdir.

b.feili frazeologizmlər. Dastanda sözü xoş gəlmək,can verən ,can alan ,gözünə görünmək,xəbər aşmaq,yüz bulmamaq,könül vermək,içinə qorxu düşmək,acığı tutmaq və başqa feili frazeologizmiərə rast gəlinir.

3.cümlə səviyyəli frazeoloji vahidlər.Ümumiyyətlə,dilçilikdə,həmçinin türkologiyada cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlər mübahisəli məsələlərdəndir.Müair dilimizdə,həmçinin dastanın dilində elə cumlələrə rast gəlirik ki,onlar dilimizdə daşlaşmış vəziyyətdə işlənir.

“Dədə Qorqud” dastanının dilində maraqlı pəremiyalara rast gəlinir:Ana haqqı-Tanrı haqqı.s.75 Gög iraq,yer qatı.s.138Ayağına ət tuşağın urun.s.147 Gen ətəgünə, dar qoltuğına qısilmağa gəlmişəm.s.58

Nümunələrdən aydın olur ki,Kitabi-Dədə Qorqud dastanında söz,söz birləşməsi,cümlə konstruksiyalı frazeoloji vahidlərə rast gəlinir.

SADƏ CÜMLƏNİN SINTAKTIK- SEMANTİK TƏSNİFI PRINSİPLƏRİ

Ədalət Abbasov

ADPU-nun dosenti

Xülasə

Cümlə kateqoriyasının təsnifatının formalaşmasında struktur cəhətlə yanaşı, digər qrammatik və üslubi əlamətlərin də rolu vardır. Sadə cümlələr yalnız bir baş üzvdən, bəziləri hər iki baş üzvdən ibarət olur. Bəzi sadə cümlələrdə isə baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir. Öz struktur tamlığına və sintaktik sadə cəhətdən üzvlənmə prinsipinə görə də sadə cümlələr iki qrupa bölünür .

Cümlə qrammatik quruluşundan doğur. Türk dillərinin sintaktik quruluşu digər dil ailəsinə mənsub olan dillərdən bir çox özəllikləri ilə fərqlənir. Bu səciyyəvilik hər şeydən əvvəl özünü cümlələrin nominativ quruluşu malik olması ilə bağlıdır. Burada cümlələrin əsasını, özəyini predikativ əlaqələr təşkil edir. Predikativlik tam cümləyə məxsusdur, onu hissələrə bölmək imkansızdır. Predikativliyin məzmunu və funksiyası cümlənin məzmununu gerçəkliyə çevirməkdir. Qrafik sxemlər cümlənin struktur təsnifatının təfəkkür praktikasına çevrilməsində xüsusi rol oynayır. Bu əlamətlər ümumən sadə cümlənin sintaktik-semantik cəhətinin formalaşmasına və funksionallaşmasına xidmət edir.

AÇAR SÖZLƏR. Predikativlik, struktur semantika, sintaktik semantika, qrammatik quruluş, təsnifi prinsip, sintaktik kateqoriya, müxtəsər cümlə, geniş cümlə, cüttərkiibli ,təktərkiibli cümlə.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Предикативная, структурная семантика, синтаксическая семантика, грамматическая структура, принцип классификации, синтаксическая категория, короткое предложение, широкое предложение, двойное предложение, одиночное предложение.

keywords. Predicative, structural semantics, syntactic semantics, grammatical structure, classification principle, syntactic category, short sentence, broad sentence, double sentence, single sentence.

Адалат Аббасов, доцент АГПУ

Принципы синтаксико-семантической классификации простых предложений

РЕЗЮМЕ

Помимо структурного аспекта, другие грамматические и стилистические особенности также играют роль в формировании классификации категорий предложений. В простых предложениях есть только одно главное предложение, а в некоторых - оба основных предложения. В некоторых простых предложениях помимо основных членов есть еще и второстепенные. Простые предложения делятся на две группы в соответствии с их структурной целостностью и принципом синтаксически простой принадлежности.

Предложение проистекает из его грамматической структуры. Синтаксическая структура турецких языков во многом отличается от других языков, принадлежащих к другим языковым семьям. Эта особенность связана, прежде всего, с тем, что сами предложения имеют номинативную структуру. Здесь основой и стержнем предложений являются предикативные отношения. Предикативность принадлежит всему предложению, его невозможно разделить на части. Содержание и функция предикатива - сделать содержание предложения реальностью. Графические схемы играют особую роль в преобразовании структурной классификации предложения в практику мышления.

SUMMARY

In addition to the structural aspect, other grammatical and stylistic features also play a role in the formation of the sentence category classification. Simple sentences have only one main clause, and some have both main clauses. In some simple sentences, in addition to the main members, there are also secondary members. Simple sentences are divided into two groups due to their structural integrity and the principle of syntactically simple membership.

Giriş.

Cümlənin tədqiqində diqqəti cəlb edən maraqlı sahələrdən biri də onun təsnifi probleimidir. Bu problem müxtəlif tiplər üzrə qruplaşdırılır. Cümlənin təsnifi prinsipləri rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir :

- 1.Xarici aləmə münasibətinə görə -təsdiq və inkar cümlələr.
- 2.İfadə məqsədinə görə: nəqli, sual, əmr və nida cümlələri.
- 3.Baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin iştirak edib-etməməsi baxımından: təkətərkibli və cüttərkibli cümlələr.

4.İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə: geniş və müxtəsər cümlələr.

5.Fikri ifadə etmək üçün zəruri olan bütün üzvlərin iştirak etdiyi cümlələr- bütöv, bu üzvlərdən biri və ya bir neçəsinin iştirak etmədiyi cümlələr-yarımçıq.

6.Sintaktik cəhətdən üzvlənmə prinsipinə görə: üzvlənən və üzvlənməyən cümlələr.

Cümlənin təsnifi prinsipləri içərisində cümlə üçün onun formalaşması cəhətdən ən vacib olanı quruluş xüsusiyyətinə görə olan bölgüsüdür.

V.V.Vinoqradov “Qrammatika ruskoqo yazıka” kitabına yazdığı müqəddimədə cümlənin qrammatik quruluşuna münasibətini bu cür ifadə etmişdir: “Cümlənin qurulması qaydaları dilin qrammatik quruluşunun ən vacib, ən mühüm elementlərindəndir. Qrammatika fikrin reallaşdığı və ifadə olunduğu nitqin qurulması qanunlarını öyrənərkən, adətən, cümlə haqqında təlimi sintaksisin əsasına qoyur”[2, s.95]

Türk dillərinin sintaktik quruluşu digər dil ailəsinə mənsub olan dillərdən bir çox özəllikləri ilə fərqlənir. Bu səciyyəvilik hər şeydən əvvəl özünü cümlələrin nominativ quruluşu malik olmasında göstərir. Burada cümlələrin əsasını, özəyini predikativ əlaqələr təşkil edir.

“ Predikativlik iki sintaktik kateqoriyanı - mübtəda və xəbəri bir-biri ilə birləşdirməyə xidmət edir. Predikativliyin məzmunu və funksiyası cümlənin məzmununu praktik gərəqliyə çevirməkdir. Deməli, predikativlik tam cümləyə məxsusdur, onu hissələrə bölmək imkansızdır. Bu barədə irəlidə dolğun və təfəsilatı məlumat veriləcəkdir. Hələlik isə başqa bir məsələyə diqqət edək”. [1,s.47]

Qrammatik quruluş haqqında fikrimizə davam edərək, möhtəşəm dilçilik ədəbiyyatına istinad edək.

M.Kazımbəy “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərində bu barədə yazır: Cümlə quruluşunun ümumi sistemi onun hissələrinin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməsini zəruri edir.Cümlənin hissələri sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cümlənin sadə əsas hissələri dedikdə heç bir tamamlıq və əlaqə olmadan mübtəda və xəbər nəzərdə tutulur. Cümlənin əsas hissəsi qismində əlaqədən ona görə bəhs etmədik ki, o ya xəbərdə ehtiva olunur, ya da xəbərin bir hissəsini təşkil edir. [3, s.778]

Cümlə qrammatik quruluşdan doğur. Yuxarıda qeyd edilən təsnifat əslində qrammatik quruluşun törəyici kateqoriyalarıdır. Cümlənin təsnifi prinsiplərinin müxtəlifliyinin səbəbi də məhz sintaktik quruluşun xüsusiyyət və əlamət baxımından rəngarəngliyidir.

Struktur- semantik təsnif. Sadə cümlənin təsnifatında öz əhatə dairəsi zənginliyi və sintaksis

üçün orijinallığı ilə fərqlənən təsnifi prinsiplərindən biri də struktur-semantik tiplərdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz fikrin – təsnifatın qrammatik quruluşdan qaynaqlanması tendensiyasının davamı olaraq deyə bilərik ki, sadə cümlənin struktur-semantik zənginliyi adından da məlum olduğu kimi quruluş və məna xüsusiyyətlərinin vəhdəti əsasında formalaşır.

Ümumiyyətlə, sintaksisin öyrənmə mərhələləri və istiqamətləri sırasında struktur-semantik istiqamət diqqəti daha çox cəlb edən istiqamətlərdən sayılır. Sintaksisin araşdırılması dövrlərində bu məsələyə yanaşma tərzii fərqli olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında bir sıra alimlər semantik cəhətə üstünlük vermiş, bəziləri isə struktur amilinə daha çox diqqət ayırmışdır. Problemin düzgün və əhatəli həlli üçün hər iki kateqoriyanın vəhdətdə şərhii daha qənaətbəxş hesab edilir.

Bu amillərdən biri – semantika məzmunu, digəri isə - struktur formanı təmsil edir və cümlədə onların birgə ifadəçisi kimi təzahür edir. Məsələyə məntiqi aspektdən diqqət etdikdə forma və məzmunun özlərinin vəhdətdə olduğu artıq sabit fikir olaraq elmdə sübut edilmişdir.

Doğrudan da, mətnin həcmindən – mikromətn, makromətn olmasından asılı olmayaraq məzmun və forma arasındakı münasibəti gözləmədən semantik vahidliyə nail olmaq, bütöv məntiqi məna formalaşdırmaq mümkün deyildir.

Dahi söz ustadı M.Füzuli bu qanunauyğunluğu ekspressiv formada bu cür izah edir:

Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır necə ki, cisim ilə can.

Şair məna dedikdə məzmunu, söz dedikdə isə formanı nəzərdə tutur. Deməli, cümlədə semantika ilə struktur biri digərindən ayrılmazdır. Bu vəhdətdə məzmun əsasdır. Məzmun formanı müəyyən edir, onu doğurur, forma isə məzmunu təsir edir, onu tamamlayır.

“Sintaksisdə elə kateqoriyalar var ki, onların müəyyən edilməsində struktur cəhət əsas olur (məsələn, sadə və mürəkkəb cümlələr, müxtəsər və geniş cümlələr, cümləquruluşlu və təktərkibli sadə cümlələr və bu kimi bölgülər struktur cəhətə əsaslanır). Elə bölgülər var ki, orada semantik cəhət əsas olur (təyin və zərfliliyin məna növləri), elələri də var ki, struktur və semantik cəhətlər nisbətən bərabər şəkildə özünü göstərir (söz birləşmələrinin və budaq cümlənin növləri, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, tamamlığın vasitəli və vasitəsiz növləri və s.)” [4, s.20]

Qeyd etməliyik ki, istənilən semantik cəhət mahiyyətinə uyğun strukturla əlaqədardır, həmçinin struktur qabarıq olduqda özünəməxsus semantikanın mövcudluğunu şərtləndirir. Bu kateqoriyalar biri digərindən ayrı təşəkkül tapmır, onların səciyyəvi əlamətləri semantik-struktur müstəvidə vəhdət təşkil edir. Bu vəhdət sadəcə struktur və semantik cəhətlərin qoşa dinamikasını

deyil, habelə obyektiv gərçəkliyi kompleks halında təzahür etdirir.

Rus dilçiliyində sintaktik nəzəriyyənin hərtərəfli inkişafında, formalaşmasında V.V.Vinoqradov, V.Q.Admoni, İ.İ.Meşşaninov, A.M.Peşkovski, A.A.Şaxmatov, N.Y.Şvedovanın sistemli tədqiqi fəaliyyətləri olduqca böyükdür.

Türkoloji ədəbiyyatlarda da bu məsələyə xüsusi diqqət göstərilmiş, bunun nəticəsi olaraq türk dillərinə aid struktur-semantik yönümdə xeyli monoqrafiya və dərsliklər dərc olunmuşdur. Bu istiqamətdə N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, M.Ş.Şirəliyev, S.N.İvanov, N.Z.Hacıyeva, A.M.Şərbak, Q.A.Abdurahmanov, M.Z.Zəkiyev kimi məşhur türkoloqlar əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Odur ki, Azərbaycan dili, türk dili və digər türk dillərinə aid son dövrlərdə tədqiqat işlərinin sayı gün-gündən çoxalmaqdadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaksisin vacib kateqoriyalarının müəyyənlişməsində struktur cəhətin bilavasitə rolu vardır. Cümlənin struktur cəhətə görə formalaşan bölgülərindən biri sadə və mürəkkəb cümlələrdir.

Araşdırmanın əsas məqsədi sadə cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətləri əsasında sintaktik semantikasının probleminin həllinə nail olmaqdır.

Sadə cümlə - Tərkibində yalnız bir predikativ vahid olan cümlələrə deyilir. Ümumiyyətlə, cümlədə olduğu kimi, sadə cümlədə də onun təsnifi prinsiplərinin və bölgüsünün yaranmasında struktur cəhətin mövqeyi güclüdür. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, nəzərə alaq ki, cümlə kateqoriyasının təsnifatının formalaşmasında struktur cəhətlə yanaşı, digər qrammatik və üslubi əlamətlərin də rolu vardır. Sadə cümlədə isə bütün bu növ, bölgü xüsusiyyətləri sadə cümlələrin öz quruluşundan doğan, ondan qaynaqlanan keyfiyyətlərin təzahürüdür.

Sadə cümlələr öz quruluşları baxımından müxtəlif olur. Belə ki, bəzi sadə cümlələr yalnız bir baş üzvdən, bəziləri hər iki baş üzvdən ibarət olur. Bəzi sadə cümlələrdə isə baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də onların tərkibində mövcud olur. İkinci dərəcəli üzvlərin kəmiyyət etibarilə müxtəlif olması onların cümlənin ifadə etdiyi mənanın rəngarəngliyi ilə müəyyənlişir. İkinci dərəcəli üzvlərin bəzi hallarda cümlədə yalnız biri, bəzən ikisi və yaxud da hamısı iştirak edir. Fikrin ifadəsində zəruri olan bütün üzvlərin, yaxud bu üzvlərdən biri və ya bir neçəsinin iştirak edib-etməməsi cəhətdən də sadə cümlənin tipləri meydana çıxır.

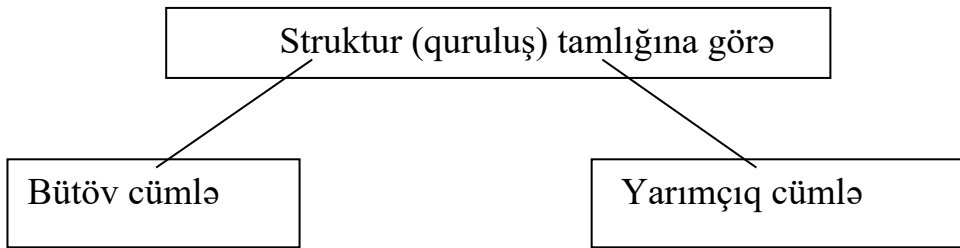
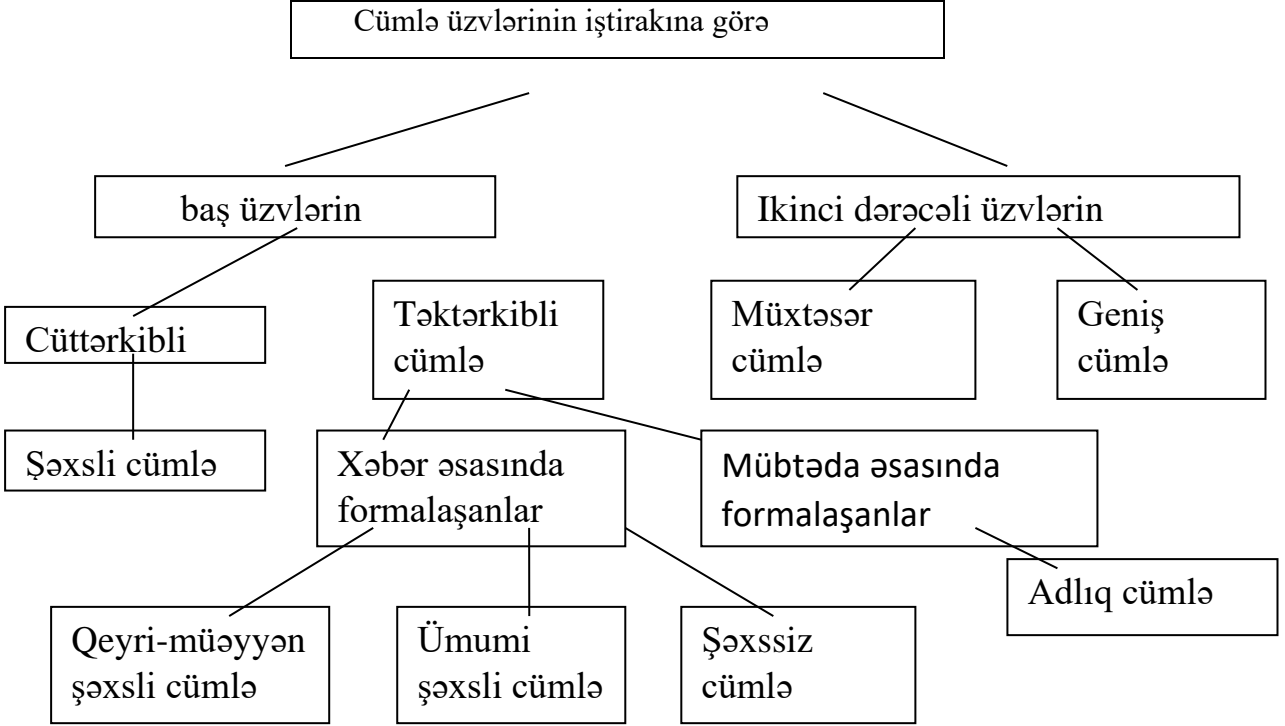
Nəticə. Sintaktik cəhətdən üzvlənmə prinsipinə görə də sadə cümlələr iki yerə bölünür: 1) Üzvlənən (üzvlərinə ayrılan); 2) Üzvlənməyən.

Sadə cümlənin təsnifatına dair söylədiyimiz əlamət və prinsipləri nəzəri fikirlər əsasında

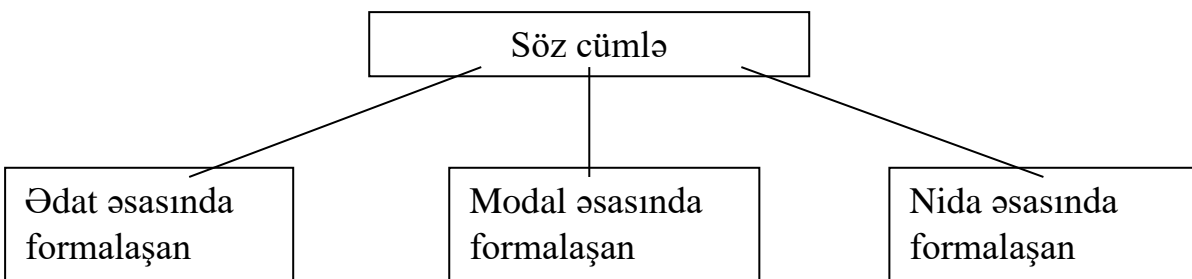
qurulmuş qrafik sxemlərə çevirsək, aşağıdakı əyani təsviri nəticə alınmış olar :

I . Sintaktik cəhətdən üzvlənmə prinsipi baxımından :

1. Üzvlənən sadə cümlələr:

II.2.Üzvlənməyən sadə cümlə

Qrafik sxemlər sadə cümlənin təsnifatının dolğun və əyani dərki üçün mühüm töhfə hesab edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev, Ə. Z. Müasir Azərbaycan dili sintaksis-4 Dərslük/Ə. Z. Abdullayev, NQ Cəfərov, Y M Seyidov [və b.] - Bakı; - Şərqi-Qərbi, -2007-422s.
2. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili sintaksis-4/Q. Kazımov, - Bakı: Elm və Təhsil, -2010.-497s.
3. Kazımbəy, M. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası/M. Kazımbəy - Bakı: Zərdab LTD MMC, -2017, -1007s.
4. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), tərt. Ed. M Hüseynzadə, Ə. Z. Abdullayev - Bakı: ADU, -1959-453s.

**EVALUATION OF PHYTOCHEMICAL AND METAL
BIOACCUMULATION POTENTIALS OF *PLEUROTUS OSTREATUS*
COLLECTED FROM FORESTS OF OHUHU- UMUAHIA, NIGERIA: AN
EVALUATION OF DIETARY INTAKE RISKS**

P. O. Ukaogo

*Environmental and Analytical Units, Department of Industrial Chemistry,
Abia State University, Nigeria*

Siddhant

Department of Botany, Durgesh Nandini Degree College, Faizabad (U.P.), India

Farouk Dehmchi

Chemistry Department, Badji Mokhtar University, Annaba

Algeria

Oyster mushroom (*Pleurotus Ostreatus*) is a delicacy in South East, Nigeria. This study reports the result of the investigation of Phytochemical constituents and metal bioaccumulation potentials of *Pleurotus Ostreatus* ($n = 15$) and their wooden substrates ($n = 15$), respectively collected from forests of Ohuhu- Umuahia, Nigeria. The results were analyzed statistically using a one-way analysis of variance (ANOVA). The concentrations of Ca, Cr, Cd, Pb, Hg, As, K, Mg, Na, Pb and Zn using ICP-OES, CV-AFS and GF-AAS after mineralization using acid. The results show the presence of saponins, alkaloids, tannins, flavonoids and phenols for phytochemical analysis. The amount of phytochemical constituents was carried out quantitatively. The percentage phytochemical mean and standard deviation concentration were saponins 0.73 ± 0.14 , 0.69 ± 0.14 and 0.59 ± 0.14 , alkaloids 0.66 ± 0.14 , 0.53 ± 0.14 , and 0.81 ± 0.14 , tannins 2.22 ± 0.14 , 2.43 ± 0.14 , and 2.62 ± 0.14 , flavonoids 3.03 ± 0.14 , 3.31 ± 0.14 and 3.22 ± 0.14 , and phenols 0.38 ± 0.14 , 0.21 ± 0.14 , and 0.34 ± 0.14 . These metals and substrates showed a descending average content of $Mg > Ca > K > Na > Zn > Cu > As > Cd > Pb > Cr > Hg$ respectively, all the results were in triplicate determination. Dietary intakes of the metals from a meal portion (210 g) of the mushrooms, when consumed by an adult will be below the PTWI set for these metals. The toxic hazard quotient (THQ) values for all the metals were very low ($THQ < 1$) showing that the consumption of the *Pleurotus Ostreatus* poses no health risk. poses no health risk.

Keywords: Bioaccumulation, Mineralization, Mushroom, Nigeria, phytochemical, THQ

ZNO SEED LAYER EFFECT ON STRUCTURAL, OPTICAL, AND ELECTRICAL PROPERTIES OF ELECTROCHEMICALLY GROWN Cu_2O COATED Zn (O, Mg) HETEROJUNCTION SOLAR CELLS

Rania Kara

Rachid Siab

Amor Azizi

Faculty of Sciences and Technology, Abbes Laghrou University, 40000 Khanchela, Algeria
Laboratory of Chemistry, Molecular Engineering and Nanostructures, Ferhat Abbas-Sétif 1 University, 19000 Setif, Algeria

ABSTRACT

The tunability of the Zn(O,Mg) conduction band edge makes it an ideal, earth-abundant heterojunction partner for Cu_2O based solar cells, whose low electron affinity has limited photovoltaic performance with most other heterojunction candidates. However, to date, $\text{Cu}_2\text{O}/\text{Zn}(\text{O},\text{Mg})$ solar cells have exhibited conversion efficiencies well below the theoretical efficiency limit. One main reason for the limited performance of this kind of cell is the high lattice mismatch between p-type Cu_2O and n-type Zn(O,Mg) films. In this work, a thin ZnO seed layer with properly tuned thickness was introduced to $\text{Cu}_2\text{O}/\text{Zn}(\text{O},\text{Mg})$ heterojunction solar cells prepared by electrochemical deposition method to improve the interfacial lattice mismatch, which improved the photovoltaic performance extremely. The structural, optical, and electrical characterizations were carried out by X-ray diffraction (XRD), Atomic Force Microscopy (AFM), scanning electron microscopy (SEM), optical absorption (UV-Vis), and electrical measurements. XRD results point to the high crystallinity of (111) oriented Cu_2O on (0001) oriented Zn(O,Mg) films. AFM and SEM micrographs confirm the formation of well-defined cubic Cu_2O grains on a continuous and flat surface of Zn(O,Mg) coated ZnO seed layer. UV-Vis spectra show an obvious increase in the bandgap energy together with the increase of the optical absorbency by inserting the ZnO seed layer. The electrical analysis demonstrates that Au/ $\text{Cu}_2\text{O}/\text{Zn}(\text{O},\text{Mg})/\text{ZnO}/\text{FTO}$ cell exhibits an excellent rectification behavior with a high forward current of 0.116 mA and a nearly zero reverse leakage current, resulting in high a rectification factor of ~ 247 at ± 1 V and a photoelectric response of 427%.x”

Keywords: $\text{Cu}_2\text{O}/\text{Zn}(\text{O},\text{Mg})$, Electrodeposition, Seed Layer, Solar Cell.

References

- [1] Zang, Z. (2018). Efficiency enhancement of ZnO/Cu₂O solar cells with well oriented and micrometer grain sized Cu₂O films. *Applied Physics Letters*, 112(4), 042106.
- [2] Kara, R., Lahmar, H., Mentar, L., Siab, R., Kadirgan, F., & Azizi, A. (2019). Electrochemical growth and characterization of Cu₂O:Na/ZnO heterojunctions for solar cells applications. *Journal of Alloys and Compounds*, 817, 152748.
- [3] Kara, R., Mentar, L., & Azizi, A. (2020). Synthesis and characterization of Mg-doped ZnO thin-films electrochemically grown on FTO substrates for optoelectronic applications. *RSC Advances*, 10(66), 40467-40479.

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF FOOD SUPPLEMENTS OBTAINED FROM DIFFERENT PLANT EXTRACTS ON CARBONIC ANHYDRASE I ISOENZYME ACTIVITY

Ümit Muhammet Koçyiğit

Sivas Cumhuriyet University Faculty of Pharmacy, Department of Basic Pharmaceutical Sciences
ORCID ID: 0000-0001-8710-2912

ABSTRACT

It was conducted to investigate the effects of two commercially available food supplements produced from many plant extracts such as ginger, halfmelon, licorice root, marshmallow, linden and echinacea on the activities of carbonic anhydrase I isoenzyme, which is a very important enzyme for human life. Carbonic anhydrase (CA; E.C.4.2.1.1) is a metalloenzyme that is present in all organisms and contains Zn^{2+} ion and catalyzes the conversion of carbon dioxide to bicarbonate and proton. The study showed that herbal tea and herbal syrup reduces carbonic anhydrase enzyme activity in in vitro conditions with IC_{50} values of herbal tea (57.75 mg/mL, r^2 : 0.8381) and herbal syrup (86.63 mL/mL, r^2 : 0.7793).

Keywords: Herbal supplements, carbonic anhydrase, enzyme inhibition

1.INTRODUCTION

The carbonic anhydrase (CA, EC4.2.1.1) enzyme is a metalloenzyme that contains Zn^{2+} ion, which alternately catalyzes CO_2 and HCO_3^- , is found in almost all organisms and has so far 16 different isozymes (Koçyiğit et. al., 2020; Köse et. al., 2017).

CAs are very important physiologically. CAs have been characterized as pH regulating enzymes by providing acid-base balance in many tissues. In addition to being involved in biosynthetic reactions such as urea synthesis, lipogenesis, and gluconeogenesis, they are also involved in many physiological and pathological events such as calcification and tumor formation (Chegwidden et. al., 2000; Supuran et. al., 2000; Supuran et. al., 2001) CA inhibitors or activators are seen as potential therapeutic targets in the treatment of diseases such as edema, glaucoma, obesity, cancer, epilepsy and osteoporosis, and Alzheimer's as a result of their role in quite important physiological and pathological processes (De Simone et. al., 2007; Wolfensberge, 1999; Pastorekova et. al., 2008; Dilek, 2013; Aggarwal et. al., 2017).

The study was carried out to investigate the effects of food supplements obtained from different plant extracts, which are consumed by a significant portion of the society and belonging to same company, on the metabolic enzyme carbonic anhydrase I (hCA I) isoenzyme activities.

2. MATERIAL AND METHOD

2.1. Materials used in the research

Herbal tea and syrup used in the study were purchased commercially from a companies.

Herbal tea content (1 bowl amount (g): Ginger extract (2.511 g) (*Zingiber Officinata*), Watermelon extract (1.395 g) (*Menta Pulegium*), Licorice extract (1.395 g) (*Glycyrrhiza Glabra*), Marshmallow extract (1.395 g) (*Althea Officinalis*), Linden extract (1.188 g) (*Tilla sp.*) And Echinacea extract (1.116 g) (*Echinacea sp.*)

Herbal syrup content : Water, Sugar, Fig extract, Jujube extract, Hibiscus extract, Scented Violet extract, Fennel extract, Licorice root extract, Mallow extract, Grape extract, Pennyroyal extract

hCA I was purified from human blood erythrocytes by Sepharose-4B-L-Tyrosine-Sulfanilamide affinity chromatograph. The purity of the enzyme was controlled by sodium dodecyl sulfate-polyacrylamide gel electrophoresis. A large amount of hCA I enzyme purified by this method is stored in suitable conditions and used in our studies.

2.2. Measurement of Carbonic Anhydrase Activity

Esterase activity method will be used for inhibition studies. This method is based on the fact that CA has esterase activity. The principle of the method is briefly as follows; carbonic anhydrase enzyme hydrolyzes *p*-nitrophenylacetate used as substrate to *p*-nitrophenol or *p*-nitrophenolate with absorption at 348 nm. Both *p*-nitrophenol and *p*-nitrophenolate show the same absorbance at 348 nm. Therefore, whether the H⁺ ion in the phenol group dissociates or not does not affect the measurement (Kocyigit et. al., 2018; Ekinci et. al., 2011). Since *p*-nitrophenylacetate has very little absorption at this wavelength, it is used blindly.

The amount of substances used in the study for spectrophotometric activity determination for 3 mL quartz cuvettes are given in Table 1.

Table 1. Solutions used in 3 mL quartz cuvettes for esterase activity

Substances Used in the Experiment	Contents of Control Tube (Blind) (μL)	Content of Sample Tube
Tris-SO ₄ (0,5 M) pH value 7,4	1400	1400
<i>p</i> -Nitrophenol acetate	1000	1000
Pure water	600	500
Enzyme solution	-	100
Total final volume	3000	3000

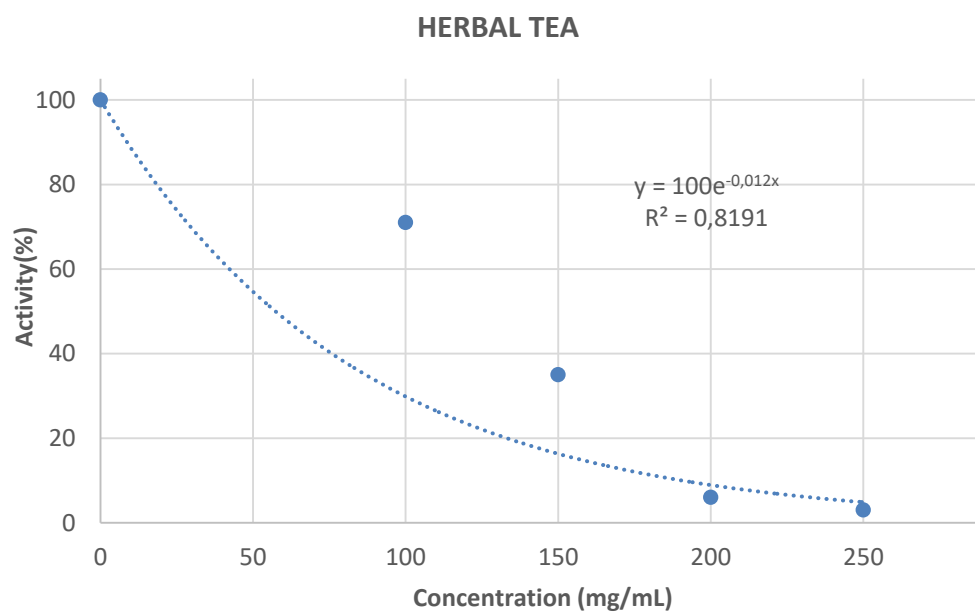
After the reaction mixture in Table 1 is prepared, the absorbance value will be read every 3 seconds and the absorbance difference will be recorded by reading the absorbance at 348 nm at 25 ° C after 3 minutes. The spectrophotometer will be set to zero with the absorbance of the mixture obtained by replacing the enzyme with pure water after 3 minutes. Then enzyme activity was calculated according to the measured absorbance values. The IC₅₀ value was found from the activity (%)-Concentration (mg/mL) graph (Armstrong et. al., 1996)

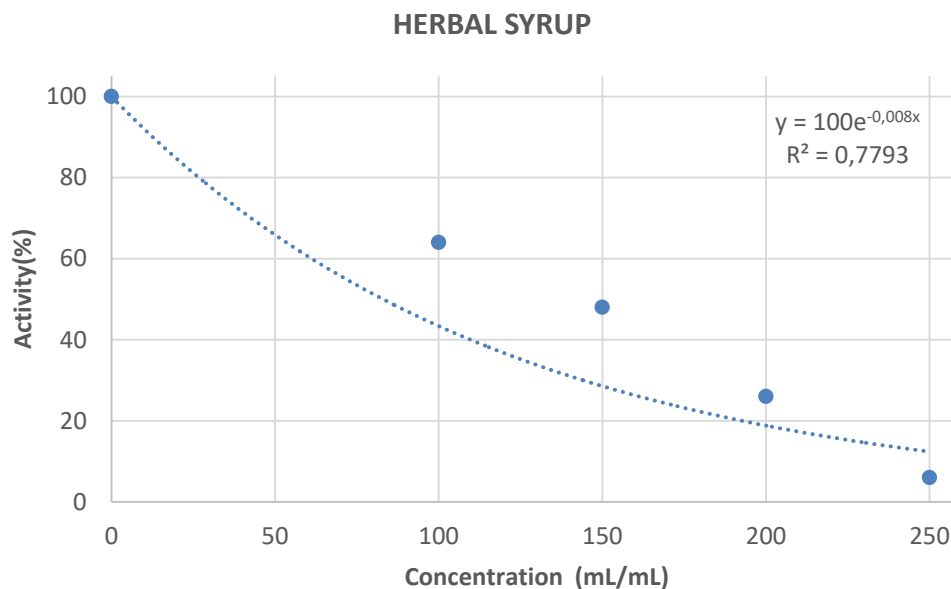
3.RESULTS

In our study, Carbonic Anhydrase I isoenzyme was efficiently inhibited by herbal tea and syrup (Table 2). IC₅₀ values for the enzymes were obtained 57.75 mg/mL for herbal tea, 86.63 mL/mL for herbal syrup. The IC₅₀ graphs of Herbal tea and syrup against hCA I enzymes shows Figure 1.

Table 2. The enzyme inhibition results of Herbal tea and syrup against hCA-I enzymes.

Compounds	hCA-I	
	IC ₅₀	r ²
Herbal Tea	57.75 mg/mL	0.8381
Herbal Syrup	86.63 mL/mL	0.7793

Figure 1. The IC₅₀ graphs of Herbal tea and syrup against against hCA I enzymes

4. DISCUSSION, CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

In the study, the antiepileptic potential of herbal tea and syrup were measured via hCA I inhibition experiments. The results were presented in Table 2. IC₅₀ values of herbal tea and syrup were studied in this study the following order: herbal tea (57.75 mg/mL, r^2 : 0.8381) and herbal syrup (86.63 mL/mL, r^2 : 0.7793). The study showed that herbal tea and herbal syrup reduces carbonic anhydrase enzyme activity in in vitro conditions. I think that herbal tea and syrup can be used as a supplementary supplement for individuals using drugs containing carbonic anhydrase inhibitors (for diuretic, glaucoma treatment, eliplepsy treatment) by inhibiting carbonic anhydrase.

Acknowledgments

This work was supported by the Scientific Research Project Fund of Sivas Cumhuriyet University under project number **ECZ-079**.

Kaynaklar

Aggarwal, M., Kondeti, B. and McKenna, R.,(2013) Anticonvulsant/antiepileptic carbonic anhydrase inhibitors: a patent review, Expert Opinion on Therapeutic Patents, 23, 6, 717-24.

Armstrong, J. M., Myers, D. V., Verpoorte, J. A., & Edsall, J. T. (1966). Purification and properties of human erythrocyte carbonic anhydrases. Journal of biological chemistry, 241(21), 5137-5149.

Chegwidden, W. R., Carter, N. D., & Edwards, Y. H. (Eds.). (2013). *The carbonic anhydrases: new horizons* (Vol. 90). Birkhäuser.

De Simone, G. and Supuran, C.T., (2007) Antiobesity carbonic anhydrase inhibitors, Current Topics in Medicinal Chemistry, 7, 9, 879-84.

Dilek, E., (2017) Activation of Two Different Drugs Used in Alzheimer's Disease Treatment on Human Carbonic Anhydrase Isozymes I and II Activity: an In Vitro Study, Turkish Journal of Pharmaceutical Sciences, 14, 2, 164-168.

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

Ekinci, D., Ceyhun, S. B., Şentürk, M., Erdem, D., Küfrevioğlu, Ö. İ., & Supuran, C. T. (2011) 'Characterization and anions inhibition studies of an α -carbonic anhydrase from the teleost fish *Dicentrarchus labrax*'. *Bioorganic & medicinal chemistry*, 19(2), 744-748.

Kocyiğit, U. M., Budak, Y., Gürdere, M. B., Ertürk, F., Yencilek, B., Taslimi, P., ... & Ceylan, M. (2018). 'Synthesis of chalcone-imide derivatives and investigation of their anticancer and antimicrobial activities, carbonic anhydrase and acetylcholinesterase enzymes inhibition profiles'. *Archives of physiology and biochemistry*, 124(1), 61-68.

Koçyiğit, Ü. M., Taslimi, P., Tüzün, B., Yakan, H., Muğlu, H., & Güzel, E. (2020). '1, 2, 3-Triazole substituted phthalocyanine metal complexes as potential inhibitors for anticholinesterase and antidiabetic enzymes with molecular docking studies'. *Journal of Biomolecular Structure and Dynamics*, 1-11.

Köse, L. P., & Gulcin, I. (2017). Inhibition effects of some lignans on carbonic anhydrase, acetylcholinesterase and butyrylcholinesterase enzymes. *Rec. Nat. Prod.*, 11(6), 558-561.

Pastorekova, S., Zatovicova, M., and Pastorek, J., (2008), Cancer-Associated Carbonic Anhydrases and Their Inhibition, *Current Pharmaceutical Design*, 14, 685-698.

Supuran, C.T., Scozzafava, A., Casini, A., Mincione, F., Menabuoni, L., Caproiu, M.T., Maganu, M. and Banciu, M.D., (2000) Carbonic anhydrase inhibitors: sulfonamides incorporating furan-thiophene- and pyrrole-carboxamido groups possess strong topical intraocular pressure lowering properties as aqueous suspensions, *Bioorganic and Medicinal Chemistry*, 8, 2145-2155.

Supuran, C.T., and Scozzafava, A., Carbonic Anhydrase Inhibitors, *Current Medicinal Chemistry*, 1, 61-97, (2001).

Wolfensberger, T.J., (1999) The role of carbonic anhydrase inhibitors in the management of macular edema, *Documenta Ophthalmologica*, 97, 387-397.

SAĞLIK HİZMETLERİNDE KALİTE VE AKREDİTASYONUN COVID-19 İLE MÜCADELE SÜRECİNDEKİ ÖNEMİ
THE IMPORTANCE OF QUALITY ACCREDITATION ON HEALTHCARE SERVICES IN COMBATING COVID-19

Kübra ÇELİK

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Kahramanmaraş/Türkiye
ORCID ID:0000-0001-8995-9477

Sibel ORHAN

Yüksek Lisans Öğrencisi, Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Tekirdağ/Türkiye
ORCID ID:0000-0002-2892-3865

Muhammet GÜMÜŞ

Yüksek Lisans Öğrencisi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Sivas/Türkiye
ORCID ID:0000-0003-1278-6234

Emine KIZILKAYA

Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Karaman
ORCID ID: 0000-0002-3678-0905

ÖZET

Problem: Covid-19 hastalığı, yeni bir enfeksiyonun neden olduğu bulaşıcı bir hastalıktır. Covid-19 dünya çapında hızla büyürken, karşılaşılan hasta sayısında da inanılmaz bir artış gözlemlenmiştir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından, 11 Mart 2020 tarihi itibarıyla Covid-19 salgın hastalık ilan edildi ve Mayıs ayı itibarıyla 3.758.773 vaka tespit edildi. 215 ülkede 247.503 hasta vefat etmiştir. Bütün ülkelerde pandemi sürecini yönetebilmek adına, tüm dünyadaki sağlık uzmanları ve hastane yöneticileri vaka sayısını azaltmak ve hasta kayıplarını önlemek için uluslar arası kontrole uygun ulusal kararlar almaktadırlar. Dünyanın birçok ülkesinde kalite ve akreditasyon çalışmaları ve sağlık hizmetlerinin yönetimi ile ilgili süreçler hastalar için sağlanan bakımın iyileştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Covid-19 mücadele sürecinde, sağlık hizmetlerinde akreditasyon standartlarının kalite üzerinde ne kadar uygulanabildiğini ölçmek çalışmanın problemi olarak belirlenmiştir.

Amaç: Bu araştırmanın amacı, sağlık kalitesi ile akreditasyon standartları arasındaki ilişkiyi değerlendirmektir. Yani; koronavirüsle mücadele sürecinde sağlık hizmetlerinde kalite ve akreditasyonun önemini ortaya çıkarmak çalışma bitiminde hedeflenmiştir.

Gereç ve Yöntem: Çalışma kapsamında, Türk Sağlık Hizmetleri Kalitesi ve Akreditasyonu Enstitüsünde yer alan hastane akreditasyon standartları ve Covid-19 süreci arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından, Covid-19 süreci için standartlar teknik çerçevede analiz edilmiştir ve ülkeler için rehberlik alanları oluşturması amaçlanmıştır.

Bulgular: Pandemi döneminde ortaya çıkan kalite ile ilgili sorunların, standartlarla ilişkisi %79,6 olarak bulunmuştur. Risk yönetimi, sağlık çalışanlarının güvenliği, hasta güvenliği, yaşam sonu

hizmetleri, enfeksiyonların önlenmesi, ilaç yönetimi, sterilizasyon yönetimi, laboratuvar hizmetleri, atık yönetimi, dış kaynak kullanımı, malzeme ve cihaz yönetimi, olumsuz olay raporlama, kurumsal iletişim ve sosyal sorumluluk bölümleri % 100 Covid-19 süreciyle ilgilidir.

Sonuç: Sağlık hizmetlerinde kalite ve akreditasyon ile ilgili çalışmalar, Covid-19 salgın ve pandemi durumlarının benzerine hazırlıklı olunması açısından önem arz etmektedir. Bu sürecin, planlı ve etkin yönetimini gerçekleştirebilmek salgının durdurulabilmesi için şarttır.

Anahtar Kelimeler: Koronavirüs, Covid-19, Sağlık Hizmeti Kalitesi, Sağlık Hizmeti Akreditasyonu

Abstract

The Problem: Covid-19 disease is an infectious disease caused by a new infection. While Covid-19 was growing rapidly around the world, an incredible increase in the number of patients encountered was observed. As of March 11, 2020, Covid-19 was declared an epidemic by the World Health Organization (WHO), and as of May, 3,758,773 cases were detected. 215 visits, 247.503 patient ceremonies. All healthcare professionals and hospital managers are in the national decision group in accordance with international control in order to open cases, lose money and prevent patient losses in order to manage the Department Publishing House outbreaks. In many countries of the world, processes related to the quality and management of healthcare services play an important role in the development of patients. The Covid-19 struggle is understood as a problem of measuring how many accreditation standards can be applied on quality in health services.

Purpose: The purpose of this research is to evaluate the relationship between health quality and accreditation standards. So; At the end of the study, it was aimed to reveal the importance of quality and accreditation in health services in the process of combating coronavirus.

Materials and Methods: Within the scope of the study, the relationship between the hospital accreditation standards in the Turkish Health Services Quality and Accreditation Institute and the Covid-19 process was evaluated. By the World Health Organization, standards for the Covid-19 process have been analyzed in a technical framework and are intended to create guidance areas for countries.

Results: The relation of quality-related problems with standards during the pandemic period was found to be 79.6%. Risk management, safety of healthcare professionals, patient safety, end-of-life services, infection prevention, drug management, sterilization management, laboratory services, waste management, outsourcing, material and device management, adverse event reporting, corporate communication and social responsibility departments 100% it is related to the Covid-19 process.

Conclusion: Studies on quality and accreditation in health services are important in terms of being prepared for similar cases of Covid-19 epidemics and pandemics. It is essential to realize the planned and effective management of this process in order to stop the epidemic.

Keywords: Coronavirus, Covid-19, Healthcare Quality, Healthcare Accreditation

BOZKURT OPTİMİZASYON ALGORİTMASI KULLANARAK ÇOKLU-POZLAMALI GÖRÜNTÜ BİRLEŞTİRME

Öğr. Gör. Harun AKBULUT

Bilgisayar Teknolojileri, Bozok ÜNİVERSİTESİ, YOZGAT, TÜRKİYE
Orcid: 0000-0002-9117-8407

Prof. Dr. Veysel ASLANTAŞ

Bilgisayar Mühendisliği, Erciyes ÜNİVERSİTESİ, KAYSERİ, TÜRKİYE
Orcid: 0000-0002-0952-0315

Arş. Gör. Hasan ULUTAŞ

Bilgisayar Mühendisliği, Bozok ÜNİVERSİTESİ YOZGAT, TÜRKİYE
Orcid: 0000-0003-3922-934X

ÖZET

Doğal bir sahne yüksek dinamik alana (HDR) sahipken günümüzde yaygın kullanılan kamera sensörleri ise düşük dinamik alana (LDR) sahiptir. Bu kamera sensörleri kullanarak doğal bir sahne fotoğraflandığında bazı bölgeler iyi pozlanırken bazı bölgeler aşırı ya da az pozlanmış olabilir. Aynı sahneye ait iki ya da daha fazla LDR görüntüden her tarafı iyi pozlanmış tek bir HDR görüntü elde etme yöntemleri çoklu-pozlamalı görüntü birleştirme olarak adlandırılır. Bu çalışmada bozkurt optimizasyon algoritması (BOA) kullanarak çoklu-pozlamalı görüntü birleştirme için yeni bir yöntem sunulmuştur. Bu yöntemde ilk olarak kaynak görüntülerden ilki geçici birleştirilmiş görüntü (GBG) olarak işaretlenir. Daha sonra sabit boyutlu bloklar geçici birleştirilmiş görüntü üzerine rasgele yerleştirilir. Sonraki adımda her bir blok değiştirilmiş laplacian toplamları kıstas metriği kullanarak değerlendirilir. Kalite değeri yüksek olan blok birleştirme haritasına işaretlenir. Elde edilen birleştirme haritasına morfolojik kapama işlemi uygulanarak birleştirme haritası tekrar düzenlenir. Birleştirme haritası kullanarak birleştirilmiş görüntü elde edilir. Elde edilen birleştirilmiş görüntünün kalitesi varyans kalite metriği kullanarak değerlendirilir. Blokların kaynak görüntüler üzerine optimal yerleştirme işlemi BOA kullanarak hesaplanır. BOA'nın uygunluk fonksiyonu olarak birleştirilmiş görüntünün varyans değerini maksimize eden fonksiyon kullanılmıştır. Yapılan deneyler sonucunda BOA parameter değerleri olarak blok boyutu olarak 8, popülasyon sayısı 20 ve iterasyon sayısının 300 değerlerinin daha iyi sonuçlar verdiği görülmüştür. BOA'nın diğer parametreleri literatürde yaygın kullanılan değerler kullanılmış ve algoritma bağımsız olarak 30 defa çalıştırılmış ve sonuçlar elde edilmiştir. Yapılan deneyler sonucunda önerilen yöntemin geleneksel blok tabanlı çoklu-pozlamalı görüntü birleştirme yöntemlerinden daha iyi sonuç verdiği görülmüştür. Sonraki çalışmalarda farklı optimizasyon algoritmaları ve parametreleri, kıstas ve kalite metrikleri kullanarak elde edilen sonuçlar değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Bozkurt Optimizasyon Algoritması, Çoklu-Pozlamalı Görüntü Birleştirme, Değiştirilmiş Laplacian Toplamı, Varyans.

MULTI-EXPOSURE IMAGE FUSION USING GREY WOLF OPTIMIZATION ALGORITHM

Öğr. Gör. Harun AKBULUT

Bilgisayar Teknolojileri, Bozok ÜNİVERSİTESİ, YOZGAT, TÜRKİYE
Orcid: 0000-0002-9117-8407

A natural scene has a high dynamic range (HDR), however camera sensors, which are widely used today, have a low dynamic range (LDR). When captured a photo of natural scene using these camera sensors, some areas may be well exposed, while others may be overexposed or underexposed. The methods to obtain a well-exposed HDR image from two or more LDR images of the same scene are called multi-exposure image fusion. In this paper, a new method for multi-exposure image fusion using the gray wolf optimization algorithm (GWA) is presented. In this method, the first of the source images is marked as a temporary fused image (TFI). Then the fixed size blocks are randomly placed on the TFI. In the next step, each block is evaluated using criteria function which is sum modified laplacian. The blocks with high quality value are marked on the fusion map. The fusion map is reconstructed by applying the morphological closing operation to the obtained fusion map. The fused image is obtained using the fusion map. The quality of the obtained fused image is evaluated using the variance quality metric. Optimal placement of blocks on source images is computed using GWO. The function that maximizes the variance value of the fused image is used as the fitness function of the GWO. As a result of the experiments, it was seen that GWO parameters which are the block size 8, the population size 20 and the number of iterations 300 have better results. The other GWO parameters values widely used in the literature were used and the algorithm was independently run for 30 times and results were obtained. As a result of the experiments, it was seen that the proposed method gives better results than traditional block-based multi-exposure image fusion methods. Using different optimization algorithms and parameters, criteria and quality metrics, the obtained results can be evaluated in the next studies.

Keyword: Gray Wolf Optimization Algorithm, Multi-exposure Image Fusion, Sum Modified Laplacian, Variance.

LİBERTERYENİZMİN VE AMPİRİK LİBERTERYEN F. HAYEK'İN VERGİLENDİRME ANLAYIŞI VE BİR ELEŞTİRİ

Dr. Öğr. Üyesi Mutlu YORULDU

Balıkesir Üniversitesi, Orcid No: 0000-0002-1010-2938

ÖZET

Liberteryenizm, temellerini liberalizmden alan fakat bireysel otonomiye, bireysel özgürlük alanını, bireyler arası gönüllü işbirliğini, bireylerin özgür seçimlerini ve iradi karar alma alanlarını önceleyen ve liberalizme göre daha geniş yorumlayan felsefi, sosyolojik, siyasi ve iktisadi bir fikir akımıdır. Liberteryenizm, neoliberalizmin radikal bir biçimi olarak ifade edilebilir. Liberteryen iktisat anlayışı, herhangi bir dış müdahale olmaksızın, bireylerin ve piyasanın özgürce aldıkları kararların doğru sonuçlar doğuracağını iddia eder. Dolayısıyla liberteryen iktisat felsefesi, liberal iktisat anlayışına kıyasla devletin fonksiyonel alanını daha da daraltma ve minimal devlet anlayışını benimsemektedir. Neoliberal ve liberteryen iktisat anlayışının öncülerinden olan Friedrich August Von Hayek, devletin piyasaya müdahalesinin toplam refahı düşüreceğini savunmaktadır. Doğal libertenyenler ve bu akımın öncüsü olan Robert Nozick gibi devlet müdahalesini ahlaki açıdan reddetmeyerek, ampirik bir bakış açısı getirmektedir. Hayek, vergilelendirmede artan oranlılık ilkesinin gelir eşitsizliklerini gidermede belirli bir seviyeye kadar etkili olabileceğini buna karşın artan oranlı vergi yapılarında bulunan muafiyet, istisna ve indirim gibi belirli kişi ve kesimlere yönelik vergi avantajlarının gelir dağılımını bozucu niteliğinin ağır basacağını ifade etmektedir. Aynı zamanda, bireyler, vergilelendirmede artan oranlılık nedeniyle yüksek oranlarda vergi ödemek istemeyeceklerinden vergi kaçırmak ve vergiden kaçınmak gibi tutum ve davranışlar sergileyebilecektir. Bunların hepsi de toplam refahın azalmasına yol açacaktır. Hayek, düz oranlı vergilerin vergi adaletini ve toplam refah artışını sağlayacağını savunmaktadır. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden betimsel model kullanılarak ve araştırma tekniklerinden dokümantasyon analizi tekniği ile çözümlenmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Liberteryenizm, F. A. V. Hayek, Artan Oranlı Vergileme, Düz Oranlı Vergileme, Vergi Adaleti.

ABSTRACT

Examining The Tax Justice Approach Of Empiric Libertarian Economist F. A. V. Hayek Libertarianism is a philosophical, sociological, political and economic stream of ideas that takes its foundations from liberalism, but prioritizes individual autonomy, the field of individual freedom, voluntary cooperation between individuals, free choice of individuals and voluntary decision-making and interprets it broadly than liberalism. Libertarianism can be expressed as a radical form of neoliberalism. The libertarian understanding of economics claims that the decisions that

individuals and the market take freely without any external intervention will produce correct results. Therefore, the libertarian economic philosophy adopts the understanding of the minimal state and narrowing the functional area of the state further compared to the liberal understanding of economics. Friedrich August Von Hayek, one of the pioneers of neoliberal and libertarian understanding of economics, argues that the intervention of the state in the market will decrease the total welfare. Like the natural libertenians and the pioneer of this trend, Robert Nozick, he does not morally deny state intervention, but takes an empirical point of view. Hayek states that the principle of progressive taxation can be effective in eliminating income inequalities to a certain level, however, the distorting nature of the income distribution of certain individuals and segments such as exemptions and discounts in progressive tax structures will outweigh the income distribution. At the same time, individuals may exhibit attitudes and behaviors such as tax evasion and tax avoidance, as they will not want to pay high taxes due to increased proportionality in taxation. All of these will lead to a decrease in total welfare. Hayek argues that flat rate taxes will ensure tax fairness and an increase in overall welfare. In this study, analyzes were made using the descriptive model, one of the qualitative research methods, and the documentation analysis technique, among the research techniques.

Keywords: Libertarianism, F. A. V. Hayek, Progressive Taxation, Flat Rate Taxation, Tax Justice.

1. GİRİŞ

Dünya ekonomilerinde gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde, ekonominin ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılayabilecek ve ekonomik adalet duygusunu pekiştirebilecek sistem arayışları, geçmişten bugüne dek süregelmiştir. Bu ekonomik sistem arayışlarının, cevabını bulmaya çalıştıkları temel soru, piyasanın egemen olduğu ekonomi düzeni mi yoksa devletin öncülük ettiği bir ekonomi modeli mi benimsenecektir. Tüm ekonomik sistem modelleri, bu temel soruya vermeye çalıştıkları cevaba göre konumlanarak, cevap verdikleri açıdan ilke ve kurallar geliştirmeye çalışmışlardır.

İktisadi düşünceler tarihine bakıldığında, Merkantilizm, devletin ekonomiye müdahale etmesini öngörürken, sonrasında eleştirel bir bakış açısıyla geliştirilen Fizyokrasi ve aynı temellere dayanan Klasik Liberal İktisat anlayışı; devletin ekonomiye müdahale etmesine karşı çıkarak, piyasa mekanizmasının serbestliği üzerinde durmuşlardır. 1929 yılında ABD’de başlayan ve kısa sürede etkileri tüm ülke ekonomilerine sirayet eden Dünya Ekonomik Buhranı ile birlikte Keynesyen iktisat anlayışı ortaya çıkmış ve piyasa mekanizmasının devlet müdahalesi olmaksızın işleyemeyeceği vurgulanmıştır. Büyük Buhranın etkilerinin devletçi ekonomi politikalarıyla veya başka bir ifadeyle maliye politikalarıyla telafi edilmesi üzerine, piyasa mekanizması temeline dayanan pek çok iktisat anlayışı geliştirilmiş ve bunlardan sonuncusu 1980’li yıllarda tüm ülke

ekonomilerini tahakkümü altına alan Neoliberal iktisadi yaklaşım öne sürülerek, ekonomilerce benimsenir olmuştur.

Neoliberal iktisadi yaklaşım; genel olarak, klasik iktisat anlayışını referans kabul etmekte ve devletin piyasada maliye politikaları vasıtasıyla müdahale etmesine karşıdırlar. Klasik iktisat anlayışından farklı olarak piyasa aksaklığının meydana geldiği durumlarda devletin ekonomiye müdahale etmesine izin vermekte hatta bunun kaçınılmaz olduğunu savunmaktadırlar. Liberteryenizm ise neoliberal iktisat anlayışı içinde gelişen fakat neoliberal anlayışın, devlet müdahalesi anlamında, radikal alanını oluşturan bir iktisat anlayışıdır. F.A.V. Hayek ve Robert Nozick gibi liberteryenler, minimalist devlet anlayışını benimseyerek, devlet müdahalelerine, bireysel özgürlüğü, bireylerin kendi iradeleriyle özgürce karar almalarını, özel mülkiyet hakkını ve toplumsal refahı engelleyeceği gibi nedenlerle karşı çıkmaktadırlar.

Bu çalışmanın amacı, liberteryenizmi; doğal ve ampirik liberteryenlerin bakış açıları kapsamında inceleyerek, ampirik liberteryenlerden olan F. A. V. Hayek'in, devletin ekonomiye müdahale araçlarından olan vergilendirmeye, vergi adaleti açısından getirdiği eleştirileri ve çözüm önerilerini incelemektir. Bu çalışmada, araştırma konusu hakkında genel bir bakış açısı kazanmak için uygun bir nitel araştırma tekniği olan betimsel araştırma tekniğinden yararlanılmıştır.

2. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Klasik iktisat anlayışından türeyen fakat devletin fonksiyonları açısından farklılaşan liberteryenizm, minimalist devlet anlayışını savunmaktadır. Bu anlayış, devletin sadece ekonomiye müdahale etmemesini değil aynı zamanda idari ve düzenleyici fonksiyonlarının da kısıtlanması gerektiğini savunmaktadır. Bireysel özgürlüğü, mülkiyet edinme hakkını, bireylerin istedikleri gibi tasarruflarda bulunma hakkı ve refah düzeylerinin muhafaza edilmesi hakkını öncelemektedir. Bu iktisadi düşünce, John Locke'ın özgürlüğü kısıtlayan ya da yok eden baskıcı devlet politikalarının terkedilmesini öngördüğü söylemleri referans olarak almaktadır (Çamlı, 2020, 97). Thomas Hobbes ve Jean Jacques Rousseau'nun savunduğu toplumsal uzlaşma zemininin siyasi bir kurum içinde temsil edilmesi ihtiyacının tam karşısında bir tutum aldıkları belirtilebilir (Tarhan, 2020: 67). Bireye ait, bireyin özünde olanın hiçbir dış müdahale olmaksızın bireyde kalması gerektiği felsefesi temel varsayımlarından olan liberteryen düşünce bu yönüyle liberalizmin muhafazakâr türünü oluşturmaktadır. Minimalist devlet anlayışını temsil eden bu iktisadi felsefenin önde gelen temsilcileri, Gustave de Molinari (1819-1912), Murray Rothbard (1926-1995), Friedrich A. Hayek (1899-1992), Milton Friedman (1912-2006), Ayn Rand (1905-1982) ve Robert Nozick (1938-2002) gibi liberteryenlerdir (Çamlı, 2020, 97). Liberteryenlerin ortak noktaları devlet müdahalesini reddetmeleri olmakla birlikte, bu temel dayanaklarını yorumlayışları birbirlerinden farklılaşabilmektedir. Bu kapsamda liberteryenler, doğal haklar liberteryenleri ve ampirik liberteryenler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Karayılmazlar ve Güran, 2005: 144).

2.1. Doğal Haklar Liberteryenleri

Robert Nozick ve Murray Rothbarth'ın öncülük ettiği doğal haklar liberteryenizmi, bireysel haklar ve özgürlükler temelinde liberalizmi açıklamaya çalışır (Davies, 2008: 125). Bu kapsamda geliştirdikleri iddia ve gerekçelerle, neden devlet müdahalesini reddettiklerini ifade ederler. Doğal haklar liberteryenleri, bireyin hak ve özgürlerinin geçerli olduğu alanlara, devlet müdahalesinin ahlâki olmayacağını ve bu tarz müdahalelerin ahlâksızlık sayılacağı iddiasındadırlar (Uslu, 2007: 144). Dolayısıyla, devletin fonksiyonel alanı çok sınırlandırılmıştır. Doğal haklar liberteryenlerine göre, bireyin çalışması sonucunda kazandığı gelirler, bireyin kendi kişisel çabasının bir sonucudur ve bu yüzden de doğal bir haktır. Gelir, bireye ait birey tarafından kazanılmış bir hak olarak görüldüğü için elde edilen bu gelir üzerinde her türlü tasarruf hakkı da yine bireye aittir. Başka bir ifadeyle, birey elde ettiği geliri istediği gibi kullanma hakkına sahiptir. Birey, bu geliri ister kendisi için isterse başkaları için kendi rızasına ve tasarrufta bulunma iradesi ve hakkına bağlı olarak kullanabilir. Bireyin sahip olduğu servet ise; ya kendi çalışması ve çabası sonucu elde ettiği gelirlerden oluşur ya da miras yoluyla kalabilir (Sağlam, 2007: 182). Bunların bir sonucu olarak, devlet vergileri kullanarak, geliri yeniden dağıtma ve toplumdaki servet dağılımını değiştirme çabasına girmemelidir. Doğal haklar liberteryenleri, vergilendirmeyi bir kölelik olarak görmektedirler. Onlara göre, vergi, rasyonel bir bireyin, gönüllü olarak vermek istemeyeceği gelire, devlet tarafından zorla el konulmasıdır (Barr, 1993: 46). Vergi sisteminin artan oranlı vergilerden oluşması ise gelirin ve servetin yeniden dağıtılması amacını taşıyacağından, bireylerin tasarruf ve karar alma haklarını zedeleyeceği düşünülmektedir. Devletin vergi almasına esastan karşı olmalarına rağmen, devlet bir vergi tercihi yapacaksa bu tercihini düz (tek) oranlı vergilerden yana kullanmalıdır. Çünkü düz oranlı vergilerin, artan oranlı vergilere göre geliri ve serveti yeniden dağıtma özelliği oldukça sınırlıdır. Devletin gelir ve servet dağılımına müdahalesi yalnızca bireyin gelir ve servet varlıklarına, meşru olmayan yollarla üçüncü kişiler tarafından el konulması durumunda olmalıdır (Karayılmazlar ve Güran, 2005: 150-151). Diğer bir ifadeyle, bir bireyin suç sayılan faaliyetlerle başkasına ait olan gelir ve serveti elde etmesi durumunda devlet bu gelir ve servete el koyarak, bunları gelirin yeniden dağıtımı için üçüncü kişilere aktarabilir.

2.2. Ampirik Liberteryenler

Friedrich August Von Hayek ve Milton Friedman gibi ampirik liberteryenler ise, doğal haklar liberteryenlerinin devletin müdahale etmesini reddetmeleri anlayışını paylaşmakla birlikte, müdahale etmemesinin gerekçeleri hususunda ayrışmaktadır. Doğal haklar liberteryenleri, devlet müdahalesini ahlâki görmemektedirler. Ampirik liberteryenler ise, devlet müdahalesini, toplam refah düzeyini düşüreceği gerekçesiyle reddetmektedirler. (Hayek, 1978: 322-324). Ampirik bir liberteryen olan Hayek, özgür bir toplumda bireylerin gelirlerini ve servetlerini meydana getiren üç unsurun, bireylerin becerileri, gayretleri ve talihleri olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla piyasa koşulları içinde herkes hak ettiği gelire sahip olur ve devlet müdahalesine gerek kalmaz. Böyle

özgür bir toplum yapısında herkes, belirtilen üç unsura sahip olma derecesine göre gelir dağılımından payını alacaktır ve adil olan da budur (Barr, 1993: 45). Bu durumun tek istisnası olarak aynı işi yapan bireylerin farklı gelir elde etmeleri oluşturur. Böyle durumda bulunan bireyler, gelir dağılımının adil olmadığını dile getirebilirler (Butler, 1996: 109-114).

Bir diğer ampirik liberteryen olan Friedman ise toplumda, devlet müdahalesini gerektirecek bir gelir dağılımı eşitsizliğinin var olup olmadığı ve eğer var ise devletin bu durumda uygulayabileceği politikaların sonuçları üzerinden bir bakış açısı geliştirmektedir. Friedman'a göre, piyasa koşulları altında gelirin dağıtılmasının esas amacı kaynak tahsisinin etkin kılınmasıdır. Böyle olduğu sürece gelirin adil dağılımı kendiliğinden olacaktır (Friedman, 1988: 261). Diğer taraftan devletin gelir dağılımını adil hale getirebilmek amacıyla uygulayacağı politikalar, bireylerin iktisadi kararlarını olumsuz etkileyerek, gelirin azalmasına ve ekonomik etkinliğin bozulmasına yol açar (Stiglitz, 2000: 93-94).

Ampirik liberteryenlere göre, devletin gelir dağılımını adil hale getirmek için farklı gelir grubuna giren bireylerin gelirini, artan oranlılık ilkesi çerçevesinde farklı şartlar ve oranlarda vergilendirmeye tabi tutması, gelir eşitsizliklerinin telafi edilmesinde etkili olabilir. Ancak artan oranlı vergi yapılarında bulunan ve devletin vergi kaybına neden olan bir takım muafiyet, istisna ve indirimler, gelir dağılımını bozucu etkiler meydana getirebilmektedir. Yine artan marjinal gelirin daha yüksek oranlarda vergilendirilmesi, kayıt dışı alana kaymaya kişileri yönlendirebilir. Bu ve benzer nedenlerle gelir dağılımını düzeltme amacını sağlamada en etkili vergi tarifesi yapısı belli kişi ve kesimlere vergi avantajları barındırmayan düşük ve tek oranlı gelir vergisi yapısıdır (Friedman, 1988: 278-285).

2.3. F.A.V. Hayek'in Vergi Adaleti Anlayışı

Ampirik liberteryen düşünürler de doğal haklar liberteryenleri gibi vergi adaletinin sağlanabilmesi açısından artan oranlı vergilendirmeyi reddederek, düz veya tek oranlı vergilerin, toplumsal vergi adaletini sağlamada daha etkin olduğunu savunmaktadırlar (Sugin, 2003: 1996). Artan oranlı vergi tarifelerinin, piyasanın yapısına ve işleyişine ters etkiler oluşturduğunu ve devletin bu yol ile gelirin yeniden dağıtılması amacının karşılanamayacağını ifade etmektedirler. Artan oranlı vergiler, gerek vergi oranlarının yüksek olması gerekse içinde barındırdıkları muafiyet, istisna ve indirimler gibi vergi kolaylıkları nedeniyle verginin tabanını daraltmakta ve kişileri vergi sistemi dışına itebilmektedir. Ampirik liberteryenlere göre, artan oranlı gelir ve servet vergileri, hem ekonomik istikrarın bozulmasına hem de tahsil edilen vergi düzeyinin azalmasına yol açarak toplumsal refah optimizasyonunu bozmakta ve sonuç olarak devleti, adil gelir dağılımı amacına ulaştıramamaktadır. Düz oranlı vergiler, marjinal gelirin daha yüksek oranda vergilendirilmesi anlayışına dayanmadığından, piyasa işleyişini görece bozmaz ve piyasa açısından daha kabul edilebilirdir. Hayek, vergi sistemindeki diğer hiçbir koşul ve unsur değiştirilmese bile düz oranlı vergilerin artan oranlı vergilere göre, kişilerin beyan edilen gelirlerini arttıracaklarını savunmaktadır. Bu sonucun aşağıda belirtilen üç nedenden dolayı meydana geleceğini ileri sürmektedir (Karayılmazlar ve Güran, 2005: 158).

- ✓ **Vergiden kaçınma azalır:** Kişilerin, beyan etmeleri gereken, vergiye tabi gelir düzeyini azaltmak için yasal sınırlar içinde kendilerine avantaj sağlayacak eğilimlerden uzak dururlar.
- ✓ **Vergi kaçakçılığı azalır:** Yasal olarak, kişiler, beyan etmeleri gereken vergiyi doğuran olayın gizlenmesine, saklanmasına ve azaltılmasına neden olacak tutum ve davranışlardan kaçınırlar.
- ✓ **Toplam refah artışı yaşanır:** Artan oranlı yapının özendirilmekten ziyade sonuç olarak vergi kayıp ve kaçığının artmasına neden olan muafiyet, istisna ve indirim gibi yapısal sorunlarının ortadan kaldırılmasıyla, ekonomik kaynakların daha etkin kullanımı ve hem piyasanın hem devlet hazinesinin daha yüksek gelirler elde etmesi olanaklı hale gelir.

Düz veya tek oranlı gelir ve servet vergilerinin, sosyal adaleti ve vergi adaletini sağlamada daha etkili sonuçlar doğuracağı savunulsa da F. Hayek başta olmak üzere ampirik liberteryenler bu vergi yapısının bazı olası sakıncalarından da bahsetmektedirler. Düz veya tek oranlı vergi yapısının sakıncası olarak toplam vergi yükününün ağırlığının, üst gelir gruplarından alt gruplarına doğru kayabileceğini ve bunun da adil gelir dağılımını bozabileceği ifade edilmektedir (Svoboda, 2016: 14).

3. TARTIŞMA VE SONUÇ

Klasik iktisadi anlayış da devlet müdahalesine karşı olmakla birlikte, devlete belli başlı sorumluluk ve fonksiyon yükleyebilmektedir. Klasik iktisat anlayışı devletin harcama yapmasını ve vergi toplamasını piyasaya müdahale olarak görürler. Klasik iktisat anlayışının öncülerinden olan Adam Smith, 1776 yılında yayımlanan “milletlerin zenginliği” adlı kitabında, devletin bir vergi almasının zorunlu hale gelmesi durumunda, bunun “ödeme gücü” ilkesine bağlı olarak yapılması gerektiğini belirtmiştir. Verginin. Ödeme gücü prensibine göre toplumdaki kişilerden tahsil edilmesinin hem sosyal adaleti hem de vergi adaletini sağlamada etkili olacağını ileri sürmüştür. Kişilerin gerçek ödeme güçlerinin ne olduğunun tespit edilebilmesi için ise artan oranlı vergi tarifesinin kullanılması gerekmektedir. Dolayısıyla klasik iktisadi anlayış açısından, vergi adaleti, azdan az, çoktan çok alınarak bir dengenin sağlanabilmesi koşuluna bağlanmıştır. Artan oranlı vergi tarifesine sahip olan gelir ve servet vergilerinin uygulanmasının sonucu olarak vergi yükü adil ve dengeli dağılacak ve gelir dağılımı da adil hale gelecektir.

Klasik iktisadi düşünceden temellerini alan liberteryen iktisat anlayışı, klasik anlayıştan farklı olarak minimalist devlet anlayışını savunur. Bu yönüyle liberteryenizm, klasik iktisadi düşüncenin radikal türünü oluşturmaktadır. Devlet müdahalesi, kişilerin özgürlüklerine, mülkiyet haklarına, iradeleri üzerindeki tasarrufla bulunma yetkilerine ve toplumsal refah üzerine bir ipotek koymaktır. Liberteryenler, yukarıda ifade edildiği gibi doğal haklar liberteryenleri ve ampirik liberteryenler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Devletin, toplumdan vergi istemesi ve alması doğal haklar liberteryenleri açısından ahlâki değildir. Ampirik liberteryenler ise devletin toplumdan vergi istemesini ve almasını, toplumsal refah kaybına neden olacağı gerekçesiyle reddetmektedirler. Bu kapsamda liberteryenizmin iki yönü de devletin vergi almasını meşru görmezken, vergi alınacaksa artan oranlı gelir ve servet vergilerini kullanılmamasını ve düz veya tek oranlı vergilere başvurulmasını önermektedirler. Ampirik liberteryen F.A.V. Hayek, artan oranlı vergilerin, majinal geliri, nispeten yüksek oranlarda vergilendirdiğinden piyasanın işleyişine müdahale etmek anlamına

geleceğini, işleyişi bozarak, toplumsal refah kaybını meydana getireceğine işaret etmektedir. Aynı zamanda artan oranlı vergiler nedeniyle, kişilerin vergiden kaçınma ve vergi kaçırma eylemlerinin artmasından dolayı vergi ve gelir dağılımında adaletin sağlanamayacağını savunmaktadır. Diğer bir ifadeyle artan oranlı gelir ve servet vergileri, kayıt dışılığı özendirerek vergi kayıp ve kaçığının artması sonucunu doğuracaktır.

Liberteryenizm ve savunucuları, sosyal adaletin ve bunun önemli bir kısmını oluşturan vergi adaletinin sağlanabilmesi için düz veya tek oranlı vergilerin, artan oranlı gelir ve servet vergilerine tercih edilmesi gerektiğini benimsemişlerdir. Düz veya tek oranlı vergilerin, piyasanın işleyişi ve toplumsal dengenin korunması için daha uygun olduğunu belirtmişlerdir. F. Hayek'de artan oranlı vergilerin vergi muafiyeti, vergi istisnası ve vergi indirimi müesseselerine sahip olduğunu ve marjinal gelirinin yüksek oranlardan vergilendirilmesi sebepleriyle vergi tabanını daralttığını ifade etmektedirler. Fakat bu bakış açısı, modern toplumsal ve ekonomik yapılar için mutlak doğru değildir. Vergilendirmede ve vergi adaletinin tesisi ve adil bir vergi yükü dağılımı amacıyla, kişilerin gerçek ödeme güçlerine ulaşabilmek için artan oranlılık, ayırma ilkesi ve vergi muafiyet, istisna ve indirimleri gibi araçlar sıklıkla kullanılmaktadır. Artan oranlı vergi yapısı, gelir durumu yüksek olan kişiler ile gelir durumu düşük olanlar arasındaki farkın asgari düzeye indirilebilmesinde önemli bir müessesedir. Aynı zamanda artan oranlı vergi yapılarının, kişilerin şahsi ve özel durumlarının dikkate alınması vergi ve sosyal adaletin tesisi için büyük öneme sahiptir. Örneğin; bedensel çalışma gücünün belli bir kısmında yoksun olan engelli kişilere uygulanan vergi indirimi bu konuda en iyi uygulamalardan biridir. Engelli olan bir kişi hiçbir zaman tam kapasite çalışamayacak ve gelir seviyesini arttırabilmesi de bu nedenle zorlaşacaktır. Diğer taraftan, vergi muafiyeti, istisnası ve indirimlerinin gözden geçirilmesi ve efektif olmayan vergi kolaylığı uygulamalarının vergi sisteminden kaldırılarak, vergi tabanının genişletilmesi ise vergi yükünün adil ve dengeli dağılımı için önemli olduğunu ifade etmek gerekir.

Kaynakça

- Barr, N. (1993). *The Economics of the Welfare State*. Standford: Standford University Press.
- Hayek, F.A. (1978). *Taxation and Redistribution, The Costitution of Uberty*. Chicago: University of Chicago Press.
- Butler, E. (1996). *Hayek*. (Çev.: Y.Z. Çelikkaya). Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları.
- Çamlı, A. Y. (2020). Bir Komüniteryan Eleştirisi: Liberteryen Düşünce Refere Edilerek İktisadi Adalet Ulaşılabilir Mi?. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 12 (2).
- Davies, S. (2008). *General Introduction*, Hamowy, R. (Ed.). *The Encyclopedia of Libertarianism* (25). Los Angeles ve Londra: Sage.
- Friedman, M. (1988). *Kapitalizm ve Özgürlük*. (Çev.: D. Erberk ve N. Himmetoğlu). İstanbul: Altın Kitaplar Matbaası.
- Karayılmazlar, E. ve Güran, M. C. (2005). Gelir Vergisinde Tarife Yapısı: Adalet ve Etkinlik Temelli Teorik Tartışmalar Çerçevesinde Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60 (2).
- Sağlam, R. (2007). Liberal Adaletin İki Farklı Görünümü: John Rawls ve Robert Nozick "Hakkaniyet Olarak Adalet" Eleştirisinden "Yetkisel Adalet" Eleştirisine, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11 (1-2), 181.
- Stiglitz, J.E. (2000). *Economics of The Public Sectar*. New York: W.W. Norton & Company.

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

Sugin, L. (2003). Theories of Distributive Justice and Limitations on Taxation: What Rawls Demands from Tax Systems Symposium - *Rawls and the Law: Panel VI: Property, Taxation, and Distributive Justice*. http://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/59, erişim: 15.04.2021.

Svoboda, V. (2016). Libertarianism, Slavery, and Just Taxation, *Humanomics: The International Journal of Systems and Ethics*, 32 (1), 69-79.

Tarhan, B. (2020). John Rawls ve Robert Nozic'in Adalet Teorilerinde "Hak Ediş": Çılgın Dünya Filmi Aracılığıyla Bölüşüm Problemine Bir Bakış. *Sinefilozofi Dergisi*, 5 (10).

Uslu, C. (2007). Robert Nozick: Anarko-Kapitalizme Karşı Minarkizm. *Liberal Düşünce Dergisi*, 48.

COVID'19 SÜRECİNİN DERİNLEŞTİRDİĞİ İKTİSADİ EŞİTSİZLİKLERİN SOSYAL BÜTÜNLEŞME AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yavuz ÇAMLI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Orcid No: 0000-0002-0746-9755

Küresel boyutta yaşanan Covid'19 salgını aynı zamanda küresel çaplı bir ekonomik durgunluğa sebep olmaktadır. Bu süreçte ekonomik problemler daha önce görülmemiş boyutta tüm dünya toplumlarını etkilemektedir. Diğer yandan yapılan araştırmalara göre bu süreçte küresel servetin dezavantajlı kesmin aleyhine olacak şekilde dağıldığı görülür. Dünyanın en zenginleri zenginliklerini artırırken yoksul kesimler daha da yoksullaşır ve salgının tetiklemeyle alt gelir grubundaki insanların sayıları yükselmektedir. Ortaya çıkan sorunların toplumda dayanışma ve paylaşmayı sağlaması ve artırması amaçlanırken zengin-fakir arasındaki uçurumun daha fazla derinleşmesi iktisadi adalet/sizlik tartışmalarını gündemde tutar. Bu bağlamda çalışmada salgın sürecinde derinleşen eşitsizliklerin bir ideal olan sosyal bütünleşmeye olan etkisi tartışılacaktır. Sosyal bütünleşme, sosyokültürel sistemin etkinliğini yitirmesiyle uzun zaman önce büyük darbe almıştır. 21. yüzyılda farklı disiplinlerde olduğu gibi ekonomi ve politik alanda atılan adımlarla sosyal bütünleşme idealinin gerçekleşme umudu artmıştır. Örneğin Avrupa konsülü sosyal bütünleşme projesi Batı toplumlarında insanın haysiyetine yakışır bir şekilde değer görmesi açısından ciddi bir adımdır. Ancak bu olumlu adımların ne derece pratik hayata yansıtıldığı önemlidir. Covid'19 salgınının ortaya çıkardığı tablo; sosyal bütünleşme (sosyal entegrasyon) bir yana, Habermas'ın vurguladığı sistemik entegrasyonun daha fazla derinleştiğini gözler önüne serer. Buna göre iktisadi adaletin sağlanabilmesi veya daha geniş boyutta sosyal bütünleşmenin gerçekleşebilmesi için insanın araç olmaktan çıkarılıp amaç olarak bir özne konumuna yükseltilmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bütünleşme, Ekonomik Eşitsizlikler, İktisadi Adalet

EVALUATION OF ECONOMIC INEQUALITIES DEEPENED BY COVID'19 PROCESS IN TERMS OF SOCIAL INTEGRATION

The global Covid'19 outbreak causes a global economic recession. In this process, economic problems affect all world societies at an unprecedented scale. On the other hand, according to the researches, it is seen that the global wealth is distributed to the disadvantage of the disadvantaged in this process. While the richest people in the world increase their wealth, the poor become poorer and the numbers of people in the low income group increase with the triggering of

the epidemic. While the problems that arise are aimed to ensure and increase the solidarity and sharing in the society, the deepening of the gap between the rich and the poor keeps the discussions on economic injustice/incompleteness on the agenda. In this context, the effect of inequalities that deepened during the epidemic process on social integration, which is an ideal, will be discussed. Social integration has long been hit hard by the loss of effectiveness of the socio-cultural system. In the 21st century, as in different disciplines, the hope of realization of the ideal of social integration has increased with the steps taken in the field of economy and politics. For example, the European council social integration project is a serious step in Western societies to be valued in a way that is worthy of human dignity. However, it is important to what extent these positive steps are reflected in practical life. The picture revealed by the Covid'19 outbreak, apart from social integration (social integration), it reveals that the systemic integration emphasized by Habermas is getting deeper. Accordingly, to achieve economic justice or to realize social integration in a wider scale, human should be raised to the position of a subject as a goal instead of being a tool.

Keywords: Social Integration, Economic Inequalities, Economic Justice.

GİRİŞ

2020 yılı ve akabinde 2021 yılı, ekonomi açısından eşitsizliklerin en çok gündeme geldiği zaman dilimleri olarak ileri sürülebilir. Gerek Türk toplumunda gerekse diğer toplumlarda eşitsizliklerin giderek derinleştiğine şahit olunur. Ekonomik hayattaki kutuplaşmaların sadece ekonomik çerçevede kalması beklenemez. Bu problemin ekonomik boyutu olduğu kadar sosyal, kültürel, siyasi veya psikolojik boyutları da bulunur. Bu doğrultuda çalışmada genel olarak günümüzde çokça dile getirilen sosyal bütünleşme ideali açısından bu problemin etkileri tartışılacaktır. Aşağıda öncelikle Covid'19 dönemindeki ekonomik eşitsizliğe ilişkin verilerden bahsedilecek, bunu takiben sosyal bütünleşme kavramına değinilecek, ardından Habermas'ta kavram kısaca açıklanacak, sonrasında Türk toplumunda sosyal bütünleşmenin günümüzdeki durumu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Son bahiste ise Türk toplumunun sosyal bütünleşme formu değerlendirilecektir.

1. COVID'19 SÜRECİNDE EKONOMİK EŞİTSİZLİKLERE İLİŞKİN VERİLER

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından 2021 yılında yayınlanan raporda (The Global Risks Report) dünya ekonomisini dijitalleşme ve eşitsizliklerin yönlendireceği savunulur (World Economic Forum, 2021). Uluslararası yardım kuruluşu Oxfam'ın verileri Dünya Ekonomik Forumu'nun sunduğu Rapor'u destekler niteliktedir. Oxfam'a göre salgının başladığı 2020 yılında ekonomik eşitsizlik, yaklaşık bir asırdır tüm dünya toplumlarında aynı anda görülür. Oxfam'ın son raporu bu çalışmada ele alınan konu açısından çarpıcı veriler ve ifadelerle doludur. Oxfam uzun süredir devam eden ve giderek büyüyen ekonomik eşitsizliklerin 2020 yılında daha da derinleştiğini ve bu durumun 2021 yılına da olumsuz yansiyebileceğini belirtir. Rapor'da, salgına bağlı ortaya çıkan küresel ekonomik krizle gündeme gelen eşitsizliklerden "Eşitsizlik Virüsü" (The Inequality

Virus) olarak bahsedilir. Buna göre dünyanın en zengin 1000 kişisi, Covid'19 nedeniyle uğradıkları zararı dokuz ay içinde telafi edebilir. Diğer yandan en düşük gelirli kişilerin ekonomik güçlerini artırabilmeleri için on yılı aşkın süre gerekebilir. Bununla birlikte Mart 2020-Aralık 2020 arası dokuz aylık sürede dünyanın en zenginlerinin serveti 3 trilyon 900 milyar dolar artar. Bu kişilerin toplam serveti 11 trilyon 950 milyar dolara yükselir. En zengin 10 kişinin serveti ise bu dönemde 540 milyar dolar artış gösterir (Oxfam, 2021).

Birleşmiş Milletler'in 2021'de yayınladığı "Dünya Ekonomik Durumu ve Beklentiler Raporu" (World Economic Situation and Prospects-WESP) çoğunluğu kadın ve çocuklardan olmak üzere düşük gelir grubuna 131 milyon insanın daha katılacağını ve bu kişilerin de yoksullukla mücadele etmeleri gerektiğini belirtir. Rapor'a göre gelişmiş (gelir düzeyi yüksek) ülkelerde kişi başına düşen teşvik harcamaları, en az gelişmiş ülkelerden yaklaşık 580 kat daha çokken gelişmiş ülkelerin kişi başına düşen ortalama geliri en az gelişmiş ülkelerden 30 kat daha yüksektir (United Nations, 2021). Birleşmiş Milletler'in cinsiyet eşitsizliğini vurgulayan görüşüyle Moody's'in öne sürdüğü görüşler birbirine paraleldir. Uluslararası kredi derecelendirme kuruluşu Moody's, ABD kapsamında yayınladığı "US Racial Wealth and Income Inequality Raises Sovereign-Related Social Risks" adlı raporda Covid'19 nedeniyle ortaya çıkan ekonomik durgunluğun ekonomik eşitsizlikler bir yana cinsiyet eşitsizliğini de artırdığını vurgular (Moody's, 2021).

Forbes dergisine göre Covid'19 salgını zenginlerin servetlerini artırmalarında bir engel teşkil etmez. Üstelik, 2021 yılında yayımlanan Milyarderler Listesi bir önceki yıla göre daha da kalabalıklaşır. Bu süreçte 660 kişi yeni Milyarderler Listesi'nde yerini alır. Dergi'ye göre dünyanın en zenginlerinin oluşturduğu toplam servet 5 trilyon dolar artarak 13,1 trilyon dolar seviyesine ulaşır (Forbes, 2021). Bu durum 2020 yılında da benzer şekildedir. Örneğin Bloomberg Milyarderler Endeksi'ne göre dünyadaki en zengin 500 kişinin toplam serveti, 2020 yılında 1,8 trilyon dolar artarak 7,6 trilyon dolara yükselir. Hatta tüm dünyanın salgınla ve ekonomik krizle mücadele ettiği bir yılda, 500 en zengin kişinin (8 yıldır) servetlerini nispeten en hızlı şekilde artırdığı göze çarpar (Bloomberg, 2021).

Yukarıda belirtildiği üzere ekonomik hayatta görülen bu eşitsizliklerin ciddi boyutlara ulaşması doğal olarak 'doğrudan' toplumsal alana da etki eder. Toplumsal alanda ortaya çıkan problemler doğrudan sosyal entegrasyonu gündeme getirir. Covid'19 sürecinde akademik ve politik tartışmalarda doğrudan ve dolaylı olarak sosyal entegrasyona dikkat çekilmeye çalışıldığı görülür.

2. SOSYAL BÜTÜNLEŞME OLGUSU

Sosyal bütünleşme çeşitli tanımlarla açıklanan bir kavramdır. Bu kavram en genel ifadeyle bireylerin içinde bulunduğu toplumda farklı ve karşıt davranış ve düşüncelere uyum göstermesi ile kolektif bir bilinç düzeyine ulaşılması durumudur. Sosyal bütünleşme, bireylerin kişisel çıkarlarını bir kenara koyarak, bütünü bir parçası olarak ortak amaçlar doğrultusunda hareket edebilmeleridir (TDK, 2021). Bu tanıma göre toplumun üyeleri birbirlerinden bağımsız hareket etse de birbirlerinin çıkarlarına hizmet ederler (Sanay, 1985: 215). Toplumunu oluşturan bireyler doğal olarak farklı

inançlara, görüşlere, hayat tarzlarına sahiplerdir. Sosyal bütünleşme olgusu bu farklılığın en düşük seviyede kalmasını sağlar. Mevcut karşıtıkların çatışma çıkaracak düzeye gelmemesini engeller (Giddens, 1984: 376). Dolayısıyla sosyal bütünleşme, ayrılabilme veya çatışabilme potansiyeline sahip unsurların bir potada birlik oluşturmalarıdır. Bu terim farklılıkların tamamen yok edilmesi üzerine inşa edilmez. Toplum, bireyler ve bu bireylerin oluşturduğu topluluklardan meydana gelir. Farklı düşüncelerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu düşünceleri tamamen homojenleştirmeye çalışmak akıl dışı bir tutum olur. Bunun yerine çatışma içine girebilecek unsurların birbirleri ile aynı amaç veya ortak çıkar doğrultusunda hareket etmelerini sağlamak kavramın esas özünü teşkil eder (Türkkahraman ve Tutar, 2009: 14).

Sosyal bütünleşme konusunun birçok düşünür tarafından ele alındığı görülür. Bu düşünürlerden konuyu derinlemesine ve farklı boyutlarıyla ele alanlar arasında Alman filozof Habermas da gösterilebilir. Habermas'a göre modern öncesi dönemde sosyal organizasyonu ve bütünleşmeyi sağlayan unsur sosyo-kültürel sistemdir. Bu aşamada kurumsal kimlik aile ve akrabalık gibi ilişkilerle refere edilir. Böylelikle sosyal ve sistemik bütünleşme başarılı bir şekilde tamamlanır. Toplumsal sistem, ahlak, değerler, inanç sistemi ve felsefe düzeyi; toplumsal bir arada yaşamının imkânını oluşturur. İnsanların birlikte bir toplum olarak yaşayabilmesi cebren (devlet zoruyla) değil, insanların özgür iradeleriyle yerine getirilir (Rasmussen, 1996: 24).

Sistemik bütünleşme ise sosyal bütünleşmeden farklı olarak, çoğunlukla piyasanın sağladığı avantajlarla ve parasal motivasyonlar yoluyla gerçekleşir. Ekonomik sistem insanlara iş, refah, kariyer ve sosyal güvence imkânı sunar. Bu tarz avantajlar insanlara tanındığı sürece toplumsal anlamda beraber yaşama garanti altına alınır. Bu süreçte bahsedilen unsurlardaki ortaya çıkan problemler bütünleşmeyi zedeler ve toplum hızlı bir şekilde parçalanma sürecine girer (Habermas, 1987: 117ff; Mouzelis, 1997: 118)

Habermas'a göre geleneksel (vahşi) kapitalizmin özünü politik sınıfın egemenliği oluşturulur. Bu aşamada bürokratik sınıfın otoritesinin artmasıyla kontrol merkezi, akrabalık sisteminden burjuva sınıfının eline geçer. Bu süreç sosyal servetin üretimi ve dağılımının ailenin elinden çıkıp üretim araçları mülkiyetine sahip olanların eline geçmesine işaret eder. Toplum burjuva ve proletarya sınıflarına ayrılır. Böyle bir ortamda aile (geleneksel değerler) ekonomik ve sosyalleştirici bazı özelliklerini yitirerek fonksiyonel otonomlaşıma ve ayrışmalar öne çıkar (Edwards, 2004: 115).

Habermas bu gelişmeler neticesinde gerek sosyal bütünleşmeyi gerek sistemik bütünleşmeyi sağlayan alt şubelerin veya sistemlerin ortaya çıktığını savunur. Geleneksel kapitalizm aşamasında henüz gelenek ve kültürel değerler kapitalist bürokratik güç ve para tarafından tümüyle tahrip edilmediğinden kalan değerler sosyal bütünleşmeyi sağlamaya çalışır. Ancak para ve bürokrasi hayatı ve kültürü ciddi bir şekilde kuşattığından bütünleşme süreci, sosyal bütünleşmeden ziyade sistemik bütünleşmeye doğru evrilir.

Ortaya çıkan yeni organizasyon formu, sistem otonomisinin giderek güç kazanmasını sağlar. Bu aşama, ekonomi, siyaset, hukuk gibi toplumsal alt-sistemlerin fonksiyonel farklılaşması, para ve güç gibi genelleştirilmiş araçların ortaya çıkması ve pozitif hukuk gibi mekanizmaların gelişmesine imkan verir. Fakat yönetim kapasitesindeki gelişmeyi teşvik eden bu durum, aynı zamanda

istikrarsız sınıf yapılarının ortaya çıkmasına yol açar. Üretim araçlarının özel mülkiyeti ile sınıflı toplumda güç ilişkileri kurumsallaşır ve bu, uzun dönemde sosyal bütünleşmenin pasifleşmesine neden olur. Sınıf ilişkilerinde zıt çıkarların çatışması, kendi içinde çelişki potansiyeli taşır. Sınıf yapılı bir toplumda sosyal emek, yani üretim güçleri sömürü oranının artırılması yoluyla güçlendirilebilir. Bu süreçte sosyal olarak üretilen artı değer artar ve bu sınıf önceliğine göre tahsis edilir (Edgar, 2006: 33).

Netice olarak sınıf çatışması sosyal bütünleşmeyi tehdit eder ve politik sistemin yozlaşmasına sebebiyet verir. Bu aşama ya köklü bir devrime ya da muhalefetin çeşitli yollarla bastırılması ve asimile edilmesine yol açar.

Bahsi geçen toplumsal problemlerin sonuçları Max Weber'in de öne sürdüğü gibi ağır olur. Habermas ekonomik krizlerin yanında meşruiyet krizi ve motivasyon krizinden de bahseder. Bu olumsuzluklara rağmen ilerleyen süreçte Habermas'a göre devlet "sosyal" bir şemsiye açıp sistemik bütünleşmenin verdiği zararları hafifletme çabasına girişir (Habermas, 2002: 54). Wallerstein bu girişimi kapitalizmin özündeki eşitsizliğin bir realite olarak kabul edilmesi olarak belirtir. Önemli olan bu eşitsizliklerin bireyler arasında nasıl bir denge tesis edeceğidir (Wallerstein, 2003: 650). Habermas bu noktada çıkış yolu olarak "İletişimsel Eylem Teorisi"ni üretir (Habermas, 1984: 8-22). Onun moderniteyi revize etmeye çalışan teorisinde temel amaç insanın bir özne olarak ele alınması, kurulan iletişimlerin geri planında çıkara dayalı olmayan ve karşındakini anlamaya çalışan bir yapının olması gerektiğidir (Habermas, 2010: 152).

Habermas'ın görüşlerine kısaca değindikten sonra aşağıda Türk toplumunda sosyal bütünleşme olgusuna göz atılacaktır.

3. TÜRK TOPLUMU AÇISINDAN SOSYAL BÜTÜNLEŞMENİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Her toplumun kendine ait toplumsal kodları bulunur. Bu kodlarda meydana gelen deformelerin şiddetine göre toplumsal düzen ve denge etkilenir. Tüm dünyada olduğu gibi Türk toplumunda da ekonomik eşitsizlikler mevcuttur. Yine tüm dünyada olduğu gibi salgın süreci Türk toplumundaki eşitsizlikleri artırmış ve derinleştirmiştir. Ancak bu eşitsizlikler sosyal bütünleşme açısından ele alındığında Türk toplumunda toplumsal, siyasi veya ideolojik kutuplaşmaların daha çok ön plana çıktığı görülür. Bunların nedeni elbette ekonomik hayattaki eşitsizlikler olarak gösterilemez. Ama sosyal bütünleşmeden bahsediliyorsa ve Türk toplumu değerlendiriliyorsa doğrudan ele alınması gereken hususlardan biri bu kutuplaşmalardır.

Sosyo-kültürel sistemin deforme edilmesi Türk toplumunda ciddi bir polarizasyona sebep olmuştur. Türk toplumu bu süreçte üç boyutlu sosyal entegrasyonsuzluğa yani polarizasyona mahrum

bırakılmıştır. Bunlar seküler kesim-dini kesim ayrımı, Sünni kesim-Alevi kesim ayrımı ve Türk-Kürt ayrımıdır (Kiriş, 2010: 196).

Sivil ve askeri bürokrasi uzun yıllar seküler politikalar üretip bunları yürürlüğe koymuştur. Toplum seküler ve dini kesim olarak ayrıştırılmıştır. Bu gruplar agresif bir soyutlanmaya tabi tutulmuş ve bunlara kendisi gibi olmayana kabullenmeme üzerine bir anlayış dikte edilmiştir. Kesimler arasındaki çelişki ve çatışmalar üstü kapatılamaz şekilde açığa vurulmuş ve Türkiye’de seküler ve dindar kesim arasında sonu gelmez bir diyalogsuzluk ve çatışmanın başlamasına neden olmuştur (Güney, 2019).

Türkiye’de sosyal bütünleşme sürecinde deformasyonunu ifade eden diğer bir boyut Sünni ve Alevi kesimler arasındadır. Ortaya çıkan tahribat çoğunlukla sekülerleşmiş Alevi kesimlerle dindarlaştırmış Sünni kesimler arasındadır. Bunun nedeni de iki kesim arasında ön yargıların olduğu savunulur. Mevcut ön yargıları hafifletecek veya açıklığa kavuşturacak akademik ve politik tartışma ortamlarının olmamasıdır (Özbudun, 2000: 141). Peki bu demokratik barışçıl ortamlar nasıl kurulabilir? Bilindiği üzere bir toplumun kurumsal kimliği tarihsel süreçte ortaya konulan bilimsel, felsefi, ahlaki, sanatsal veya teolojik unsurlarla oluşturulur. Tüm bu eserler belirli bir inanç, mantık ve üsluba göre meydana getirilir. Bu iki kesim sosyal bütünleşme açısından ortak bir amaç doğrultusunda hareket etmelidir. Kendi inanç, mantık ve üslupları doğrultusunda demokratik bir tartışmada argümanlarını ortaya koymalı ve birbirlerini anlama amacıyla dinlemelidir.

Türk ve Kürt ayrımı Türkiye’de diğer polarizasyon problemini teşkil eder. Bu daha çok Türklerle Kürtler arasındaki duygusal parçalanmadan kaynaklanır. Tarihsel süreçte yaşanan birliktelik nedeniyle bu parçalanmanın derin boyutlarda seyretmediği düşünülür. Sosyal bütünleşmeye verilen zararı hafifletici bir diğer faktör Sünni Kürtlerle Sünni Türkler arasındaki kolektif şuurudur. Dahası büyük Sünni Kürt kitleleri politik tercihlerini Sünni kitlelere uygun yapmaktadır. En önemlisi bu iki kesim evlenme yoluyla entegre olmuş, birbirinden ayrılmaz duruma girmişlerdir. Sünni Kürtlerden yükselen öfkenin Sünni kesimlerden kendisi soyutlanmış ve bu gruba duygusal aidiyetini yitirmiş Sünni burjuvaziye yönelik olduğu görülür (Torun, 2020).

Peki yukarıda bahsedilen sosyal bütünleşmedeki deformelerin ekonomik eşitsizlikler ile bağlantısı nasıl kurulabilir? Yapılan araştırmalara göre bir toplumda ekonomik eşitsizlikler ne kadar derin ise, zengin ve fakir arasındaki uçurum ne kadar derin ise, sosyal geçişler ne kadar katı ise o toplumdaki bireylerin veya grupların birbirlerine tahammülü, hoşgörüsü, yaklaşımı o derece düşük düzeyde olmaktadır (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2020; Wilkinson ve Pickett, 2011: 10-39; Alt ve Lassen, 2006: 541; Testa, 2012: 1104; Estaban ve Ray, 2011: 1345; Akdede (2012); Grechyna (2016); Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009). Hatta siyaset filozofu Sandel, bu durumu günümüz Amerikan toplumunun temel sorunlarından biri olarak ileri sürer. O, Amerikan toplumunun localaşması ifadesiyle bu problemi ifade eder (Sandel, 2012: 255).

Sonuç

Günümüz toplumlarında sosyo-kültürel sistem fonksiyonelliğini yitirdiğinden ekonomi, siyaset, hukuk gibi tüm alanlar kendi içsel mantıklarına göre işlemektedir. Ekonomi alanında para, siyasi alanda güç tüm unsurları domine eden başat dinamik niteliğindedir. Para ve gücün bu derece baskın ve organizatör konumlandırılması doğal olarak bireylerde anlam ve aidiyet kaybı gibi problemlere yol açmaktadır. Bu sorunun topluma yansması bütünleşme idealinden uzaklaşılması anlamına gelir. Böyle bir süreçte Covid'19 salgınının derinleştirdiği ekonomik eşitsizlikler mevcut problemleri tırmandırmakta ve sosyal bütünleşmenin sağlanmasını çok daha zorlaştırmaktadır. Peki kendi toplumumuz açısından bu süreç nasıl değerlendirilebilir?

Türk toplumunda zengin-fakir arasındaki gelir farkının artması, ekonomik hayatta ortaya çıkan sorunların ciddi boyutlara ulaşması, eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin çoğalması ile bireylerin birbirlerine olan tahammül düzeylerinin aşağıya çekildiği söylenebilir. Artan eşitsizlikler, insanların birbirlerini ötekileştirmelerine neden olur. Dezavantajlı kesim, diğerlerini kutuplaşmalar ekseninde değerlendirmeye başlar ve önyargılı bir toplumsal iletişim ortaya çıkar. Dolayısıyla ekonomik eşitsizliklerin artması ile Türk toplumunda toplumsal, siyasi ve ideolojik ayrışmaların ön plana çıktığı öne sürülebilir.

Diğer taraftan Türk toplumunun kendine özgü bir yapısı ve düşünce dünyası vardır. İnanç sistemi, kültürü, tarihsel arka planı veya gelenekleri doğrultusunda Türk toplumundaki ekonomik eşitsizlikler gerek bireysel bazda gerekse devlet eliyle azaltılmaya çalışılır. Tüm olumsuzluklara rağmen paylaşma, yardımlaşma ve dayanışma ruhunun hala canlı olduğu bir toplumda, ekonomik adalete ve daha genel anlamda sosyal bütünleşme idealine ulaşabilmenin diğer toplumlara nispeten daha umut verici olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- Akdede, S. H. (2012). Income Inequality and Political Polarization and Fracturalization: An Empirical Investigation of Some European Countries. *Bulletin of Economic Research*, 64 (1), 20-30.
- Alt, J. E. & Lassen, D. D. (2006). Transparency Political Polarization and Political Budget Cycles in OECD Countries. *American Journal of Political Science*, 50 (3), 530-550.
- Bloomberg. (2021). *Bloomberg Billionaire Index (January 10)*. <https://www.bloomberg.com/billionaires/> (E.T. 01.05.2021).
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2009). Türkiye'de Toplumsal Eşitsizlik 2009. <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200328-23033949.pdf>. (E.T. 01.05.2021).
- Edgar, A. (2006). *Habermas: The Key Concepts*. New York: Routledge.
- Edwards G. (2004). Habermas and Social Movements: What's 'New'? *The Sociological Review*, 52 (1),113-130.
- Esteban, J. & Ray, D. (2011). Linking Conflict to Inequality and Polarization. *American Economic Review*, 101 (4), 1345-1374.
- Forbes. (2021). The World's Real Time Billionaires. <https://www.forbes.com/real-time-billionaires/#68749ae53d78>. (E.T. 01.05.2021).
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Grechyna, D. (2016). On the Determinants of Political Polarization. *Economics Letters*, 144 (C), 10-14.
- Güney, Ç. (2019). Ayrışmadan Kutuplaşmaya, Kutuplaşmadan Çatışmaya. https://21yyte.org/tr/ozel-raporlar/download/106_732196272a78b67b93ea17faf6335f63. (E.T. 01.05.2021).
- Habermas, J. (2010). *Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı*. Çev. M. Doğan. Çokkültürcülük ve Tanınma Politikası, Ed. A. Gutman, İstanbul: Yapı Kredi Y.
- Habermas, J. (2002). *Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak Siyaset Kuramı Yazıları*. Çev. İ. Aka, İstanbul: Yapı Kredi Y.
- Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action*, Vol. 2. London: Polity Press.
- İstanbul Bilgi Üniversitesi. (2020). Türkiye'de Kutuplaşmanın Boyutları 2020. <https://bit.ly/37ItYT6>. (E.T. 01.05.2021).
- Kiriş H. M. (2010). *Türk Parti Sisteminde 1980 Sonrası Kutuplaşma ve Dinamikleri*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

- Moody's (2021). US racial wealth and income inequality raises sovereign-related social risks. http://www.moodys.com/researchdocumentcontentpage.aspx?docid=PBM_1236663. (E.T. 01.05.2021).
- Mouzelis N. (1997). Social and System Integration: Lockwood, Habermas, Giddens. *Sociology*, 31 (1), 111-119.
- Oxfam. (2021). The Inequality Virus: Bringing Together a World Torn Apart by. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621149/bp-the-inequality-virus-250121-en.pdf>. (E.T. 01.05.2021).
- Özbudun, E. (2000). Contemporary Turkish Politics Challenges to Democratic Consolidation. UK, London: Lynne Reinner Publishers.
- Perşembe, E. (2009). Almanya'da Çokkültürlü Yapının Ayrıştırılan Unsuru Olarak Müslümanlar ve Entegrasyon Deneyimleri. *Milel ve Nihal*, 6 (2), 233-263.
- Rasmussen, D. (1996). How is valid law possible? In Habermas, Modernity and Law, Deflem, M. ed. (pp. 21-44). UK: Sage Publications.
- Sandel, M. J. (2012). Justice: What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets. London: Allen Lane.
- Testa, C. (2012). Is Polarization Bad?. *European Economic Review*, 56 (6), 1104-1118.
- Torun, İ. (2020). Türkiye'nin Siyasallaşmış Sosyal Sorunları. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- United Nations. (2021). World Economic Situation and Prospects 2021. https://www.un.org/development/desa/dpad/wpcontent/uploads/sites/45/WESP2021_FullReport.pdf. (E.T. 01.05.2021).
- Wallerstein, I. (2003). Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen. *Comparative Studies in Society and History*, 45, 650-679.
- Wilkinson, R. & Pickett, K. (2011). The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger, UK, London: Penguin Book.
- World Economic Forum (2021). The Global Risks Report 2021. http://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf. (E.T. 01.05.2021).

MINORITY INTEGRATION WITHIN GROWING ECONOMIC SECTORS IN MIXED REGIONS

Dr. Ronen Harel
Prof. Dr. Dafna Schwartz

Abstract

This study attempts to identify the conditions necessary to promote the integration of low socioeconomically minorities in mixed regions into technological entrepreneurship and high-tech activities, and how the smart specialization model can be adapted to these situations.

This experimental research was conducted in Israel as case study and focused on the mixed region of Beersheva-Rahat and the surrounding Bedouin dispersion, where the minority population is ranked extremely low on the socioeconomic scale.

The findings indicate that in mixed regions with a minority population that is ranked very low on the socioeconomic scale and has low level of readiness, a pre-preliminary-phase is needed in order for smart specialization to work - a phase in which educational and training infrastructures are improved and the population gains awareness of its own potential for future integration in the high-tech sector. This phase constitutes an addition to the smart specialization model.

The study findings also point to the important role of the local and regional entrepreneurial initiatives in improving the minority population readiness to take part in that technological entrepreneurship and high-tech activities.

The study employs qualitative methodology using in-depth interviews.

The study findings have a theoretical and practical contribution by expanding the smart specialization model for implementation in mixed majority-minority regions with a population that ranks very low on the socioeconomic scale, while showing the need for preliminary phases and for governmental policy tools that promote these pre-phases.

Keywords: Smart specialization, mixed regions, integration, minorities, entrepreneurial knowledge, high-tech, policy.

ALİŞ VERİŞ MERKEZLERİNDEKİ MAĞAZALARA SATIŞ ELEMANI SEÇİMİNDE CRITIC ve MAIRCA YÖNTEMLERİNİN KULLANILMASI

Şaban ALTIN

Yozgat Bozok Üniversitesi
ORCID:ID/0000-0002-0850-8808

Küreselleşmenin etkisiyle ortaya çıkan yoğun rekabet, perakendeci işletmelerin fiziksel ortamda nihai tüketicilere ulaşmalarını zorlaştırmaktadır. Sosyal medya ve online alışverişin giderek yaygın hale gelmesi tüketicilerin satın alma davranışlarını da değiştirmektedir. Alışveriş için fiziksel mağazaları tercih eden tüketicilerin ilk karşılaştığı kişi olan, ürün ve hizmet sunumuyla tüketicileri ikna eden nitelikli satış elemanlarının varlığı bu anlamda mağaza yöneticileri için hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle alışveriş merkezlerindeki mağazalarda çalışacak nitelikli satış personelinin seçimi ve istihdamı çok fazla önem arz etmektedir. Tüketici istek ve ihtiyaçlarını karşılayacak en iyi ürün ve hizmet sunumu gerçekleştirecek, işletmenin dışı açılan yüzü konumda olacak, en iyi temsil yeteneğine sahip, satış elemanının seçimi mağaza yöneticileri için verilmesi gereken en önemli kararlardan biridir. Satış elemanının seçimi aynı anda birden çok kriterin birlikte değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Yapılan bu araştırmada amaç, perakende sektöründe faaliyet gösteren mağazaların ihtiyaç duyduğu nitelikli satış elemanının seçim kararında en uygun kriterlerin ve satış elemanlarının belirlenmesidir. Literatür taraması sonucunda elde edilen karar kriterleri, Yozgat il merkezinde faaliyet gösteren alışveriş merkezi 50 mağaza yöneticisine kriterler hakkında görüşleri sorulmuştur. Elde edilen veriler, CRITIC ve MAIRCA yöntemleri kullanılarak test edilmiştir. CRITIC yöntemiyle satış elemanı seçim kriterlerinin ağırlıklı değerleri hesaplanmıştır. En yüksek puana sahip kriterlerin sırasıyla ikna yeteği, empati kurması, güler yüzlü olması, kişisel bakımına dikkat etmesi, iş tecrübesi ve iletişim yeteneği olduğu görülmüştür. MAIRCA yöntemiyle başvurular arasından altı personel alternatifi oluşturulmuş, A1 alternatifinin en iyi satış elemanı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Alışveriş Merkezleri, Satış Gücü Yönetimi, Çok Kriterli Karar Verme, CRITIC ve MAIRCA,

ƏMƏK BAZARINDA QEYRİ-RƏSMİ MƏŞĞULLUĞUN TƏHLİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Həsənova Sevda Əli

Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı
Elmi rəhbər: i.e.d. professor Məmmədov E.Y.

Xülasə

Məşğul əhalinin sayı hər bir ölkənin iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Məlumdur ki, ölkəmizdə işsizlərin sayının azalmasına baxmayaraq qeyri-rəsmi sektorda hələ də çalışanların mövcud olması dövlətin yürütdüyü məşğulluq siyasətinin effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Məqalədə Azərbaycan və Gəncə-Qazax regionu üzrə əmək bazarının strukturunun qeyri-rəsmi məşğulluq meyllərinin aşkar edilməsi çərçivəsində təhlili təqdim olunmuşdur. Məşğulluq sferasında Azərbaycanda və regionlarda baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi əmək bazarının ehtiyatlarını aşkarlamağa, qeyri-rəsmi məşğulluğun yaranma səbəblərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Təhlildən əldə olunan nəticələr öz əksini tapmış, ölkədə sosial-əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin işlənilməsi istiqamətlərini təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: qeyri-formal məşğulluq, gizli iqtisadiyyat, əmək bazarı, məşğulluq göstəriciləri, sosial-iqtisadi göstəricilər, işsizliyin səviyyəsi.

GİRİŞ

Hər bir dövlətin makroiqtisadi siyasətinin əsas məqsədlərindən biri məşğulluğun yüksək səviyyəsinə nail olmaqdır. Qeyri-formal məşğulluğun mövcudluğu ölkənin sosial-iqtisadi strukturuna mənfi təsir göstərir. O, əmək sferasında qeyri-formal iqtisadiyyatı əks etdirir. Aktual probleminə çevrilmiş qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınması onun formalaşmasına səbəb olan sosial və iqtisadi amillərdən asılıdır. Bu səbəbdən də qeyri-rəsmi məşğulluğa səbəb olan amillərin təhlili mövcud problemlə mübarizədə uğur qazanmağa kömək edə bilər. Qeyri-formal məşğulluğa səbəb olan makro amillər üç aspektdən qiymətləndirilir:

- sosial amillər;
- iqtisadi amillər;
- inzibati və maliyyə amilləri.

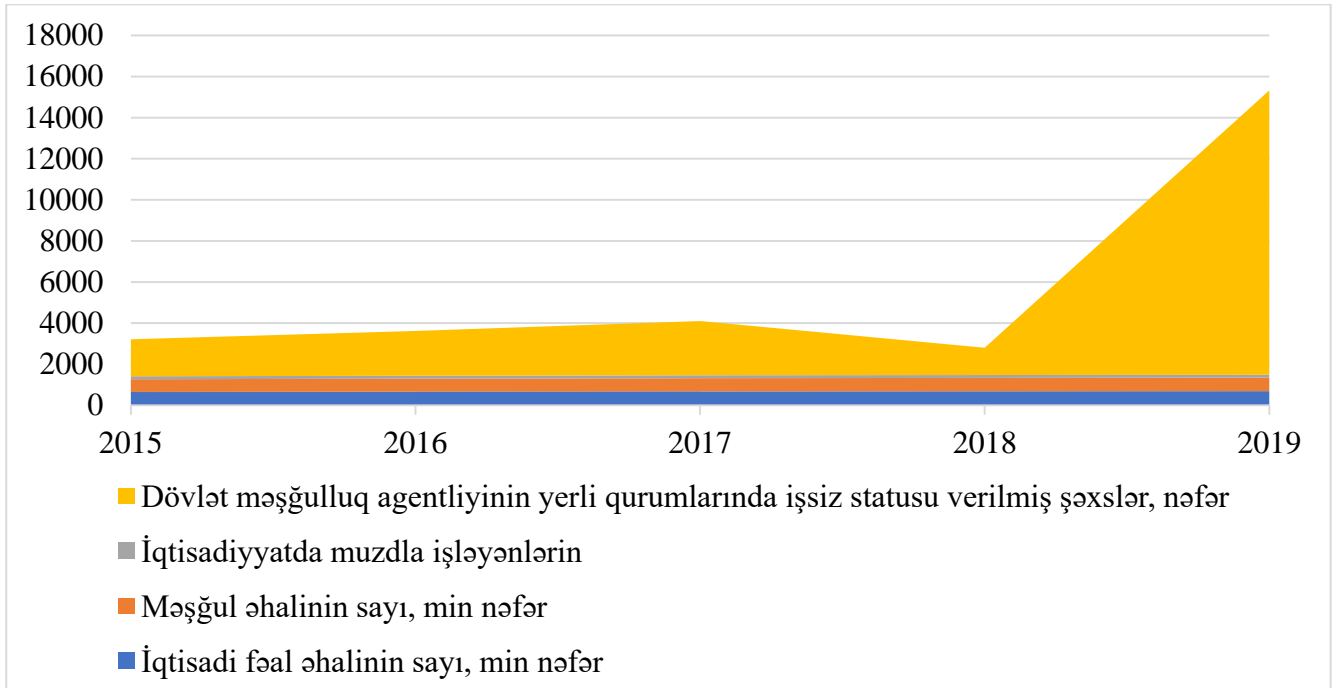
Sosial amil olaraq əhalinin artımı, işsizliyin səviyyəsi, miqrasiya, urbanizasiya və aşağı təqaüd alanların məşğulluğu göstərilir. İqtisadi amillər dedikdə iqtisadi böhranlar, inflyasiya, rəqabətqabiliyyətlik, gəlirlərin bölüşdürülməsi və s. nəzərdə tutulur. Maliyyə və inzibati amillərə isə vergi sistemi, nəzarətsizlik, vergi yükü və siyasi struktur aid edilir. Formal və qeyri-formal məşğulluğun mövcudluğu inkişaf etməkdə olan ölkələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. 2013-cü ildə 17-ci Beynəlxalq əmək statistikaları konfransında qəbul edilmiş qərara əsasən, kiçik və ya qeydiyyatdan keçməmiş müəssisələrdə məşğulluq, habelə qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrdə bəyan edilməyən məşğulluq qeyri-formal xarakter daşıyır [3, s.138-139]. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə uyğun olaraq əmək müqaviləsi olmadan, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq mülki hüquqi müqavilə bağlanılmadan hər hansı bir fəaliyyətin yerinə yetirilməsi qeyri formal məşğulluq hesab edilir. Mahiyyət etibarilə qeyri-

formal məşğulluq həm iqtisadiyyat, həm də qeyri-formal məşğulluğa cəlb olunmuş şəxslər üçün ciddi təhlükələr törədir. Ölkələr üçün kölgə iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olur. Qeyri-formal məşğulluq dövlət büdcəsinə vergi və digər məcburi ödəmələr üzrə yığımların azalmasına yol açır. Ölkə iqtisadiyyatının sabit və rəqabətli şəkildə inkişafına mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən isə qeyri-formal məşğulluğa cəlb olunmuş şəxslər əmək və sosial hüquqlarından məhrum olmuş olurlar. İnsanlar sosial risklərlə qarşılaşdıqda dövlətin pensiya, sosial sığorta və s. sosial sahədə müdafiə mexanizlərindən kənar qalmış olurlar. Qeyri-formal məşğulluq gizli iqtisadiyyata gedən birbaşa yoldur. Əsasən qeyri-dövlət sektorunda, tikintidə, xidmət sahələrində, kənd təsərrüfatına yararlı olan torpaqlardan rəsmiləşdirilmədən istifadə edilməsi və digər sahələrdə geniş vüsət almışdır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda qeyri-formal məşğulluğun təhlilini apararkən regionda 2015-2019-cu illər üzrə əmək bazarının sosial-iqtisadi göstəricilərini nəzərdən keçirək (Diaqram 1).

Diaqram 1. Əmək bazarının sosial-iqtisadi göstəriciləri

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

2015-ci ildə iqtisadi fəal əhali 652.4 min nəfər təşkil etmişdir ki, onlardan 619.1 min nəfəri məşğul əhali, 143.9 min nəfəri iqtisadiyyatda muddla işləyənlər, 1799 nəfər isə Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilmiş şəxslər olmuşdur. 2016-cı ildə isə iqtisadi fəal əhali 665.4 min nəfər təşkil etmişdir ki, onlardan 630.9 min nəfəri məşğul əhali, 142.5 min nəfəri iqtisadiyyatda muddla işləyənlər, 2181 nəfər isə Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilmiş şəxslər olmuşdur. 2017-ci ildə 677.4 min nəfər iqtisadi fəal əhalidən 644.3 min nəfəri məşğul əhali, 141.0 min nəfəri iqtisadiyyatda muddla işləyənlər, 2640 nəfər isə işsiz statusu verilmiş şəxslər təşkil etmişdir. 2018-ci ildə 684.2 min nəfər iqtisadi fəal əhali, 650.8 min nəfər məşğul əhali, 140.5 min nəfər muddla işləyənlər, 1326 nəfər isə işsiz statusu verilmiş şəxslərdir. Nəhayət 2019-cu ilə nəzər salanda aydın olur ki, 689.6 min nəfər iqtisadi fəal əhalidən 656.0 min nəfəri məşğul əhali, 140.9 min nəfəri muddla işləyənlər, 13839 nəfəri isə rəsmi işsiz statusu almış vətəndaşlar olmuşdur. Göründüyü kimi işsizlik statusu alanların sayında yalnız 2018-ci ildə azalma müşahidə olunmuşdur. Digər illər artım dinamikası ilə inkişaf etmişdir. Bunun da

səbəbi işsiz əhalinin gələcəkdə pensiya, işsizlik müavinəti, işsizlikdən sığorta və tibbi sığortadan istifadə hüququ qazanmaq marağının artması olmuşdur [4].

Qeyri-rəsmi məşğulluq ölkədə əmək resursları, əmək bazarı haqqında düzgün məlumatlar əldə etməyə imkan vermir. İqtisadi proqnozların hazırlanıb həyata keçirilməsində, əmək resurslarından səmərəli istifadənin təşkilində böyük maneələr yaradır. Əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməməsi nəticəsində əməkhaqqı ilə bağlı göstəricilər lazımi uçotdan kənar qalır. Nəticə olaraq makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi olduğundan xeyli aşağı düşmüş olur. Əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməməsi səbəbindən yaradılan milli gəlir də dəqiq qeydə alınmır. Digər tərəfdən isə biznes müəyyən üstünlüklərə nail olaraq qeyri-rəsmi əmək bazarının iştirakçısına çevrilmiş olur. Belə ki, vergi, sosial sığorta, işsizliyə görə sığorta və digər fiskal öhdəliklərin yaratdığı xərclərdən azad olmaq üçün əməyin ödənişi xərcləri aşağı salınır. İşgötürən qarşısında müəyyən edilmiş minimum əmək haqqı, maksimum iş saati, təhlükəsizlik standartlarının tətbiqi kimi tələblər pozularaq əmək qanunvericiliyinə əsasən müəyyən olunmuş normalardan uzaqlaşmış olur. Xərcləri azaltmaqla maya dəyərini aşağı salaraq rəqabət gücünü qorumağa nail olur. Və nəhayət tənzimləyici qurumların yoxlama-nəzarət tədbirlərindən yayınaraq rəsmi prosedurlardan, statistik qeydlərdən kənar qalır [2, s.9]. Dünya İqtisadi Birliyi müasir dünyada qeyri-rəsmi məşğulluq problemlərindən narahatdır. Problemin aktuallığı təkcə az inkişaf etmiş ölkələrin deyil, həm də sosial-iqtisadi göstəricilərə görə lider ölkələrin iqtisadiyyatlarında qeyri-formal məşğulluğun olması ilə bağlıdır. Onun xırda təzahürlərindən əmək günü rejiminə əməl edilməməsi, rəsmi əmək münasibətlərinin olmaması ilə səciyyələnən iri təzahürlərə qədər əmək bazarında əhəmiyyətli pay təşkil edir. Qeyri-formal məşğulluğun təhlili qeyri-rəsmi təzahürləri aşkar etməyə, müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarında mənşə və davamlı olma səbəblərini müəyyən etməyə şərait yaradır. Bu təhlil tədqiqatçılar tərəfindən işsizliklə, innovasiyalılıqla, korrupsiya ilə, iqtisadi artımla əlaqəli nəzərdən keçirilir. Qeyri-formal məşğulluq problemlərinin əmək bazarı institutlarının fəaliyyətindən asılılığı, o cümlədən minimum əmək haqqı, pensiya sistemi və vergitutma ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilib. Tədqiqatçılar qeyri-formal məşğulluğun səbəblərini həm qazanc bərabərsizliyində, həm də sektorlar arasında sosial bərabərsizlikdə, eyni zamanda ailələrin rifahına təsirinin qiymətləndirilməsində görürlər. Azərbaycan Respublikası ərazisində məşğulluğun qeyri-rəsmi sektordan formal sektora köçürülməsinə yönəlmiş müxtəlif dəstək tədbirləri həyata keçirilir. Belə tədbirlərə vergi güzəştləri, xüsusi vergi rejimləri, məşğulluq xidmətləri proqramları, subsidiyaların, güzəştli kreditlərin verilməsi, qrantlar və s. daxildir. Lakin bu tədbirlərin heç biri kölgə məşğulluğunun qanuniləşdirilməsinə dair istənilən effekti vermir. Səbəb olaraq tədqiqatçılar ilk növbədə, yalnız qeyri-formal məşğulluğa deyil, həm də iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinə dair fundamental tədqiqatların aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirlər. Bu, ölkənin rifahının müxtəlif aspektlərinə yönəlmiş dövlətin siyasətinin strateji istiqamətidir. Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluğa qarşı ən qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, sistemli tədbirlər görülmüşdür. Ölkəmizdə nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilmiş və əmək münasibətlərində əmək hüquqlarının və təminatlarının effektiv müdafiəsinin təminatı və kordinasiya olunmuş siyasətin həyata keçirilməsi işləri aparılmışdır. 2017-ci il 17 mart tarixində Əmək Münasibətlərinin Tənzimlənməsi və Koordinasiyası Komissiyası yaradılmış, komissiya ölkədə qeyri-formal məşğulluğa qarşı nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi, əmək bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanda qeyri-formal məşğulluqdan formal məşğulluğa keçidi stimullaşdıran mexanizmlər formalaşdırılmışdır. Ölkədə minimum əmək haqqının artırılması qeyri-formal məşğulluğun azaldılması, əmək haqlarının rəsmiləşdirilməsi və əmək müqavilələrinin bağlanması istiqamətində insanlarda marağın yaranmasına səbəb olmuşdur. Ölkə ərazisində 2019-cu ilin 1 yanvar tarixindən sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi 2 faiz müəyyənləşdirilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək və özünüməşğul əhali kateqoriyasından olan digər şəxslərin formal məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə həmin şəxslərin vergi prosedurları sadələşdirilmişdir və aylıq sabit məbləğdə vergi öhdəliyi formalaşdırılmışdır [6]. 2019-cu ilə

kimi Azərbaycanda sosial sığorta haqları 22% təşkil etmişdi. Sosial sığorta haqlarının çox yüksək olması qeyri-formal məşğulluğun xüsusi çəkisinin yüksək olmasına şərait yaradan ciddi faktorlardan idi. Ölkəmizdə "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişiklik edildi. Qanun Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2018-ci il 30 noyabrda təsdiq edildi [5]. Əsas məqsəd qeyri-formal məşğulluğun azaldılması idi. Qəbul olunmuş qanuna əsasən sosial sığorta haqlarında müəyyən dəyişikliklər aparıldı. Belə ki, 2019-cu il 1 yanvar tarixindən məcburi dövlət sosial sığorta haqlarına güzəştlər nəzərdə tutuldu. Həmçinin 2019-cu ildə minimum əmək haqqı 2 dəfə artırılmış, 130 manatdan 250 manata çatdırılmışdır [1, s.10]. Ölkə üzrə 2020-ci ildə əmək müqavilələrinin sayıda 150 mindən çox artım müşahidə olmuşdur. Nəticədə ölkədə qeyri-formal məşğulluğun zəifləməsi ilə yanaşı əhalinin sosial durumunun yaxşılaşdırılması prosesi həyata keçirilmişdir.

NƏTİCƏ

Fikrimizcə problemin həllinə kompleks yanaşma müsbət nəticə əldə olunmasına səbəb ola bilər. Vergi və digər stimullaşdırıcı tədbirlərin birgə tətbiqi, əmək qanunvericiliyinin çevikliyinin artırılması problemin həllinə əsaslı təsir göstərir. Qeyri-formal məşğulluğun yaranmasına korrupsiyanın yüksək səviyyəsinə görə dövlətə etimadın aşağı səviyyədə olması, cəmiyyətin yüksək təbəqələşmə əmsalı, iqtisadi məsələlərdə əhalinin savad səviyyəsinin aşağı olması, qanunvericilik normalarının tənzimlənmənin yüksək dərəcəsi ilə yerinə yetirilməsinə nəzarətin aşağı səviyyədə olması faktorları təkan verir. Fikrimizcə, formal fəaliyyətə mane olan maneələr kimi yüksək vergi yükünü, bürokratiyanı, korrupsiyanı, inzibati maneələri, fəaliyyətə başlamaq üçün maliyyə vəsaitləri və resursların olmamasını, informasiyanın az olmasını, biliklərin çatışmazlığını əsas göstərmək doğru olardı. Görülən tədbirlərlə yanaşı cəmiyyətin marifləndirməsi vacib məsələlərdəndir. İnsanlar qeyri-formal məşğulluğun nəticəsi olaraq sosial təminat hüquqlarını itirmək təhlükəsi ilə üzləşəcəklərini bilməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin 2019-cu il üzrə hesabatı, s.10, 27s.
2. "Pensiya təminatı sistemi: qeyri-rəsmi məşğulluqla mübarizənin sosial-iqtisadi əsası kimi", 2018, 44s.
3. Hüseyn Fidan, Sami Genç "Kayıtdışı İstihdam ve Kayıtdışı İstihdama Etki Eden Mikro Faktörlerin Analizi: Türkiye Özel Sektör Örneği, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2013, say 9.
4. <https://www.stat.gov.az>
5. <https://www.e-qanun.az>
6. <https://vergiler.az>

**STATISTICAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN
POPULATION FERTILITY AND
THE FACTORS AFFECTING IT
REPUBLIC OF IRAQ / MINISTRY OF HIGHER EDUCATION AND
SCIENTIFIC RESEARCH**

Prof. Dr. Naji Sahem Reson

Assist. Prof. Dalia Abdul-Jabbar

College of Education for
Human Science University of /Wasit
ORCID: 0000-0002-8585-5109
College of Education / University of Maysan

Abstract: This research deals with the statistical analysis of the relationship between population fertility and the factors affecting it.

The research concluded that there is a simple correlation coefficient between the general fertility rate of each administrative unit and the related variables separately, and between them as well, with determining their degree and direction. It showed the existence of negative inverse relationships between the general fertility rate and each of the average age of the mother upon marriage in the first place, and the percentage of working mothers in the second degree. And whenever these variables decrease, the general fertility rate rises and vice versa. As for the positive relations, they were recorded between the general fertility rate and each of the percentage of breastfeeding mothers in the first place, the percentage of influence by customs and traditions in the second degree, and the percentage of influence. Of the gender of the newborn.

The strongest relationship was recorded between the two variables of the baby's gender and the rate of influence by customs and traditions by (0.959), and a strong relationship was recorded between the two variables of the percentage of mothers with a preparatory certificate or higher and the percentage of working mothers by (0.935), as well as Between the two variables, the average age of the mother at marriage and the percentage of breastfeeding mothers by (- 0.927), as well as between the proportion of the urban population, the percentage of breastfeeding mothers by (- 0.890). While the weakest correlation was between fertility rate and the percentage of mothers who use contraception with a correlation of (-1.171). According to the t-test, which showed significance levels at (0.05) and (0.01).

**FOLKLORISTS FROM THE ROMANIAN REGION OF OLTENIA AS
CULTURAL ELITES OF THE ROMANIAN SOCIETY AT THE BEGINNING
OF THE XXTH CENTURY**

Dr. Gabriela Boangiu

ICSU Craiova, Of the Romanian Academy

Abstract

The cultural space of Oltenia is well known for its personalities who brought a special contribution to the Romanian folklore and to Romanian identity as well. The Oltenian folklorists played an important role by opening specific fields of research, by opening collaboration chains with other ethnographic regions and also by creating specialised reviews in the scientific field. From this perspective, it is important to mention: Gheorghe N. Dumitrescu-Bistri'a who published „Izvorasul/ Review of Ethnography and Folkore”; Tony Brill with her wellknown studies regarding the legends; Ioan G. Bibicescu – who built the Collection of Folklore dedicated to the League for cultural unity of Romanians; Nădejde Iosif – with his well known collection of stories „Păcală's Prodigies”; Monica Brătulescu – with her ample studies regarding the folcloric poetics and also her researches regarding the clasification of winter carrols and folklore editions.

All these studies are inscribed with honour in the Romanian spirituality, highlightening the importance on the creation of bridges between folcloric regions with a rich cultural patrimony but also between specialists that come from different fields of research and can bring important interdisciplinary contributions.

Keywords: cultural space, methology, folcloric categories, Romanian folklore.

COLLECTORS OF THE ROMANIAN FOLK COSTUME AS CONTRIBUTORS TO THE PROMOTION OF THE NATIONAL CULTURAL HERITAGE

Dr. Gabriela Boangiu

ICSU Craiova, of the Romanian Academy

Abstract

The Romanian popular costume represents the symbol of the social identity of the nation; it integrates the social values of the Romanians during the centuries. It will always represent the beauty of the Romanian civilization and will speak with dignity on the particularities of the Romanian nation.

The formation of Romania as an independent state - the Great Union of 1918, was a moment of awareness of a unique cultural heritage in Europe. The parade of traditional Romanian costumes, of traditional identity elements, gathered from all areas of the country, particularly impressed Queen Maria of Romania: "An endless show of wonderful folk costumes, specific to each district, because Romania, like Yugoslavia, was a land of folk costumes. (...) the costumes or headdresses of some of the women were surprisingly reminiscent of the times of the Middle Ages, of the hairstyles, brooches and hats of their ancestors" (Diana Mandache - coordinator, „Late chapters of my life. Rediscovered Memoirs”, vol. IV Regina Maria - “The Story of My Life”, translated by Valentin Mandache, Bucharest, Allfa Publishing House

[*Capitole târzii din viața mea. Memorii redescoperite*, vol. IV Regina Maria - “Povestea vieții mele”, traducere de Valentin Mandache, București, Editura Allfa], 2007, page 98). Queen Maria of Romania has the courage to promote an original style of wearing and not only, she has the courage to get closer to what Romanianness means, why it is beautiful and worth saving by revaluation. The Romanian folk costume thus acquires a place of honor, talking about the mastery of the women who made it, who tried to keep the specific features of the ethnofolkloric areas to which they belonged, but also to be able to make an original work to stand out.

Today we are witnessing a revival of folk costume, with the revitalization of some elements of popular culture in socio-cultural movements, such as Romanian Day (June 24) initiated by a group of folk costume lovers, entitled "La Blouse Roumaine", a community on Facebook. The holiday was initiated in 2013 by the "La Blouse Roumaine" community, which wanted the traditional Romanian blouse together with our tradition inherited from time immemorial, to become a true country brand, recognized worldwide. The very name of the community is actually the title of a painting by the French painter Henri Matisse who made an immortalization of the Romanian painting - "La blouse roumaine", 1940 - the creation being exhibited at the National Museum of Modern Art in Paris.

So, there are many collectors of folk costumes today, the peculiarities of how to collect, varying from one collector to another. Thus, the variety of costumes, the combination of pieces

from identified ethnographic regions, is a private heritage worth investigating. I will describe below some collections and collectors, whose passion is worth remembering.

Keywords:art collectors, Romanian popular costume, symbolical representations, Romanian popular motives and ornaments.

TOLERANTLIQ VƏ DÖZÜMSÜZLÜK: CƏMIYYƏTDƏKI MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİ VƏ SÜLHYARATMA PROSESİNDƏ TOLERANTLIĞIN ROLU

Səfər Səfərli

İxtisas: Bakı Avrasiya Universiteti, Regionşünaslıq və Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya ixtisası

XÜLASƏ

Bu məqalədə tolerantlığın xüsusiyyətləri, göstəriciləri, tolerantlığın əhəmiyyəti, eyni zamanda dözümsüzlüyün xüsusiyyətləri, fəsadları, göstəriciləri, dözümsüzlüklə mübarizə, cəmiyyətdəki münaqişələrin yaranmasında dözümsüzlüyün rolu, eləcə də münaqişələrin həllində tolerantlığın rolundan bəhs edilir.

Mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun yaradılması münaqişələrin həllində əvəzəlməz yoldur. Bu baxımdan cəmiyyətlər ilk öncə tolerantlıq prinsiplərinə yiyələnmalı və bundan sonra qlobal səviyyədə bunun həyata keçirilməsi mümkün olmalıdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, tolerant cəmiyyət çoxluqla azlığın bərabər imkan və hüquqlara malik olduğu cəmiyyətdir. Əslində bununla razılaşmaq olar. Bərabər sayda insanların bir-birinə güzəştə getməsi və ya azlığın çoxluğa qarşı itaət etməsi tolerantlıq deyildir. Tolerantlıq könüllü şəkildə həyata keçirilməli və mahiyyət etibarilə sülhə xidmət etməlidir. Bir sözlə “yad” və “özgə” anlayışları tolerantlıqdan kənardır. Məqalədə bu və digər müvafiq məsələlər haqqında məlumat verilir.

SUMMARY

This article discusses the characteristics and indicators of tolerance, the importance of tolerance, as well as the characteristics, consequences, indicators of intolerance, the fight against intolerance, the role of intolerance in conflicts in society, as well as the role of tolerance in conflict resolution.

Creating intercultural and interreligious dialogue is an indispensable way to resolve conflicts. In this regard, societies should first adopt the principles of tolerance, and then it might be possible to implement it at the global level. According to some researchers, a tolerant society is one in which the majorities' and the minorities' have equal opportunities and rights. In fact, we can agree with that. It is not the concept of tolerance that an equal number of people compromise with each other or minorities obey the majority. Tolerance must be voluntary and, in essence, serve to peace. In short, the concepts of "foreigners" and "others" are out of the concept of tolerance. The article provides information on these and other relevant issues.

GİRİŞ

XX əsrdə elm və texnikanın inkişafı nəticəsində əslində müharibələrin azalmasına və silahlı mübarizəyə ehtiyac qalmayacağına ümid edilirdi. Əksəriyyət münaqişələrin qarşısının alınması və dünyada sülhün bərqərar olunmasını elmi-texniki tərəqqidə görürdü. Lakin, getdikcə bunun əksi baş verməyə başladı.

Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların da yaranmasının əsl məqsədi ədalət və sülhün bərqərar etmək olsa da, lakin bir çox hallarda müharibələrə, yüz minlərlə günahsızın məhv edilməsinə və milyonlarla insanın qaçqın düşməsinə seyirçi gözlə baxmışlar.

Hər gün dünyanın müxtəlif nöqtələrindəki silahlı münaqişələrdə minlərlə insan həyatını itirir və milyonlarla insan aclıqdan, susuzluqda əziyyət çəkir. Amma hər il müharibələrə, insanları məhv etmək üçün silahların hazırlanmasına və alınmasına milyardlarla vəsait xərclənir.

Hazırda dünyada qloballaşma prosesi getdikcə sürətlənir, lakin müharibələrin, xüsusilə etnik və dini zəmində münaqişələrin sayı azalmır, əksinə artır. Ən əsası isə bu münaqişələrin bütün qitələrdə baş verməsidir, bir sözlə dünyanı bürüməsidir. Qloballaşmanın münaqişələrin qarşısını alacağı ideyaları öz təsdiqini tapmadı. Müxtəlif irqi, milli, dini, cinsi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına yardım edə bilmədi.

İnternet və texnologiyanın inkişafı, inteqrasiya proseslərinin artması, məlumat və informasiya bazasının çoxalması özü ilə bərabər bir sıra münaqişələrin yaranmasına da gətirib çıxartdı. Bir tərəfdən müsbət tendensiya kimi qəbul edilən qloballaşma və inteqrasiya, digər tərəfdən xüsusilə dini və etnik zəmində münaqişələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xalqlar, xüsusilə etnik qruplar mədəni və mənəvi dəyərlərini itirir və ya onları qlobal dəyərlərlə əvəzləyir. Minilliklərin sınağından çıxmış adət-ənənələr sürətlə əriyir. Belə olan halda xalqlar adətən bütün olmasa da, əsas və ən önəmli olan dəyərlərini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmağa çalışır. Lakin hər bir millətin, xalqın, cəmiyyətin ortaq qorumalı olduğu ümumi bir tolerantlıq dəyəri vardır. Təəssüf ki, qloballaşma prosesinin sürətlənməsi tolerantlıq prinsiplərinin zəifləməsinə səbəb olur ki, buna görə də XXI əsrdə dini və etnik zəmində münaqişələrin sayı orta əsrlər dövründəkinə bərabərləşib.

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dünyada milli təəssübkeşlik zəifləyir və millətçilik nisbətən arxa plana keçir, lakin eyni zamanda dini təəssübkeşlik artmağa başlayır. Belə olan halda tolerantlıq prinsiplərinin gücləndirilməsi labüddür.

Tolerantlıq hazırki dünyamızda ən çox müzakirə edilən mövzulardandır. Bəşəriyyətin gələcəyi tolerantlıq prinsiplərinin necə və hansı səviyyədə bərqərar olmasından asılıdır. Dünyada mövcud olan müxtəlif məzhəblər, millətlər, mədəniyyətlər bir arada yaşamağa məcburdur. Belə olan halda bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün uyğun bir mexanizm gərəkli olur. Qanunların tətbiqi bu münasibətlərin normal olmasına kifayət etmir. Buna görə də cəmiyyət mədəniyyət və sülh prinsiplərindən qaynaqlanan tolerantlıq xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır. Bu gün qloballaşan dünyanın tolerantlığa daha çox ehtiyacı vardır. Mədəniyyətin mühüm elementi olan tolerantlıq bu gün ictimai vəhdətləşmənin zəruri şərti kimi qəbul olunur.

İslam dinində də tolerantlıq prinsiplərinə mühüm önəm verilir. Belə ki, Allah Qurani-Kərimdə Peyğəmbərinə belə buyurur: “Biz səni onların üzərində gözətçi qoymamışıq və sən onların vəkili də deyilsən! Sənin vəzifən ancaq təbliğ etməkdir” (“Ənam” surəsi, 107; “Ali-İmran” surəsi, 20), “Hər kəsin qazandığı günah ancaq özünə aiddir. Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz” (“Ənam” surəsi, 164). Bu ayələrdən də göründüyü kimi, uca Allah insanları bir-birinə qarşı qəzəbli, dözümsüz olmaqdan çəkindirir.

İslama görə tolerantlıq müxtəlif inanclı insanlar arasında bir körpüdür. Allah belə buyurur: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadınlardan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq...” (“Hucurat” surəsi, 13). İnsanların bir-birini tanıması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası tolerantlıqdan keçir. Tolerantlıq həm də vətəndaş cəmiyyətinin əsas əxlaq prinsipidir.

MÜHARİBƏ VƏ MÜNAQIŞƏ MƏDƏNİYYƏTİNDƏN SÜLH VƏ TOLERANTLIQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ

Münaqişələrin yaranma səbəbi adətən iqtisadi və siyasi müstəvidə, müxtəlif maraq qrupları arasında təsir uğrunda mübarizədən qaynaqlanır. Böhran dövründə münaqişənin əsasını üzde görünən amillər təşkil edir, lakin buna baxmayaraq bu, əsas səbəb deyildir. Bu, təkanverici amil ola bilər: alçaldılmış ləyaqət, tarixi inciklik, ədaləti bərpa etmək istəyi, günahkarı tapmaq, xarizmatik liderin çağırışı və hətta adi gündəlik qarşıdurma və s. bu amillərdəndir.

Münaqişə, hərəkətlərin və ya hədəflərin uyğunsuzluğudur. Münaqişələri fərdlər, qruplar və millətlər arasındakı qarşıdurma olaraq fərqləndirə bilərik. Qarşıdurmaların kökündə adətən ideologiya və iqtisadi amillər dayanır. Münaqişəni ziddiyyətli fikirlər toplusu kimi də başa düşmək olar. Hər bir ziddiyyətli qrup özünü əxlaqlı və sülhsevər, digərini isə təcavüzkar və ya pis kimi görə bilər. Buna “güzgü” effekti də deyilir.

Zaman keçdikcə insanlar qruplardan ibarət qədim birgəyaşayış yerləri yaratmağa başlamışdır. Biz yalnız son 3 min il barəsində daha çox məlumatlıyıq. Maraqlıdır ki, günümüzdə qədər gəlib çatmış yazılı tarixi qeydlərə əsaslanan hesablamalar, bu üç min ildən yalnız iki yüz əlli ilin sülh şəraitində mövcud olduğunu ortaya qoyur. Başqa sözlə, sivilizasiya tarixi daha çox firavanlıq, sülh və inkişaf deyil, davamlı müharibə, münaqişə və zorakılıqla bağlı olmuşdur.

İyirminci əsr zorakılıq və zülmün miqyasına görə əvvəlki bütün əsrləri üstələmişdir. Beləliklə, iyirmi birinci əsr bəşəriyyəti çıxılmaz vəziyyətə gətirmişdir. Bu əsr ya sülh və tolerantlıq mədəniyyəti əsri olmalı, ya da sivilizasiyanın sonu olmalı idi, yəni başqa bir alternativ mümkün deyildir. Keçən əsrdə müharibə və dözümsüzlük bütün sferalarda insanlıq üçün ən böyük təhlükə və ziyanlardan birinə çevrildi. İkinci Dünya Müharibəsi dövründə 200-dən çox genişmiqyaslı müharibə və silahlı qarşıdurma, totalitar və antidemokratik rejimlərin zülmü, hakimiyyət uğrunda mübarizələr və soyqırım 300 milyona qədər insanın ölümünə səbəb olmuşdur. Kütləvi qırğın silahlarının yaradılması, təkmilləşdirilməsi və yayılması bu silahların istifadəsi riskinin artdığını göstəricisidir.

İrqiçilik, soyqırım və müharibə, daxili siyasi çəkişmələr və sosial təlatümlər olan qeyri-tolerant ölkələrdə sülh və tolerantlıq ideyalarının yayılmasının və belə bir mədəniyyətin formalaşmasının hər bir insanın, ailənin və təşkilatın həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. İnsanın həqiqi azadlığı sülh və tolerantlıq mədəniyyətinin qurulmasındadır. Müharibə və dözümsüzlük mədəniyyəti bəşəriyyəti ortaq bir məzara aparır.

Sivilizasiya tarixini bu baxımdan araşdırdıqda aşağıdakı qəti nəticəyə gəlirik: bəşəriyyət müharibə və zorakılıq mədəniyyətindən sülh və harmoniya mədəniyyətinə keçməlidir. Bu keçid nəticəsində hər bir fərdin və bütün cəmiyyətin mənəvi zənginləşməsi prosesi kimi sülh mədəniyyəti inkişaf etdirilməlidir. Nəticədə mövcud sülh ideyaları hər bir fərdin şəxsi əxlaqi və mənəvi dəyərlərinə çevriləcək, fikir və düşüncə tərzini formalaşdıracaq, yaradıcı güc və bacarıqlarına və bütün digər fəaliyyətlərinə rəhbərlik edəcəkdir. Yalnız bu mədəniyyət sayəsində sivilizasiyanın məhv olmasının, qaranlığın və xaosun qarşısını almaq, sülh və sabitliyi təmin etmək, bəşəriyyətin inkişafı üçün şərait yaratmaq mümkün olacaqdır.

Həm indiki, həm də gələcək nəsillərin sülh şəraitində yaşamaq hüququ vardır. Gələcək nəsillərə sülh və tolerantlıq mədəniyyətini çatdırmaq mənəvi borcumuzdur. UNESCO-nun “İndiki Nəsillərin Yeni Nəsillər qarşısında Məsuliyyətinə dair Bəyannaməsin”də deyildiyi kimi, “indiki nəsil həm indiki, həm də gələcək nəsillərin birlikdə sülh, təhlükəsizlik, beynəlxalq hüquqa, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətlə birlikdə yaşamağı öyrənmələrini təmin etməlidir. “İndiki nəsil gələcək nəsilləri müharibə bəlasından qorumalıdır. Bu məqsədlə gələcək nəsillərə humanitar

prinsiplərə zidd olaraq silahlı qarşıdurmanın zərərli nəticələrinə, hücum və silah istifadəsinin bütün digər formalarına məruz qalmaqdan çəkinməlidirlər." Əslində nəzəri olaraq doğru səsələnən bu fikirlərin praktiki olaraq necə həyata keçirildiyi və sözügedən təşkilatların bunu necə təmin etdiyi ayrıca bir müzakirə mövzüsüdür.

Dünyada 3000-7000 arası müxtəlif etnik və milli qrupların olduğu təxmin edilir. Bu qrupların əksəriyyəti bir növ muxtariyyət və ya müstəqil bir dövlət kimi tanınmağa can atırlar. Bu istəklər qarşıdurmaların, kütləvi köçlərin və müharibələrin yaranmasına səbəb olur. Fərdlər, icmalar və dövlətlər arasındakı gərginlik əksərən qərəz və dözümsüzlükdən qaynaqlanır. Dözümsüzlük sabitlik və sülh üçün təhlükədir. Modernləşmə, iqtisadi məhrumiyyətlər və zəif siyasi qurumlar yanaşı istifadə olunan anlayışlardır, belə ki, narahatlığın əsasında birinin digərinə "yadplanetli" kimi baxması dayanır.

Dinin tez-tez manipulyasiya edildiyi və ya sui-istifadə edildiyi bir çox münaqişə vəziyyətində kimlik məsələsi düşmənçilik və zorakılığa haqq qazandırmaq üçün həddindən artıq şişirdilir və istifadə olunur.

Etnik və milli azlıqlar, eləcə də milli və mədəni kimliklərlə bağlı problemlər təkcə II Dünya Müharibəsindən sonra yaranmadı. Əslində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid əvvəllər dinc şəkildə birgə yaşayan düşmən etnik qruplar arasında toqquşmalara və yeni mübarizəyə yol açdı. Dünyanın Qərb-Şərq və Şimal-Cənub ayrı-seçkiliyi Avropa və dünya təhlükəsizliyi üçün ən böyük təhdiddir. Hərbi müdaxilələr və ya beynəlxalq təşkilatların qərarları həmişə qənaətbəxş nəticə vermir. Fərdi və ictimai düşüncəsi çox önəmli faktordur.

Bir çoxları kimlik anlayışının sonsuza qədər dəyişməz qalacağına inanırlar. Lakin həm qrup, həm də fərdi kimlik dəyişilməz deyil. Qatı kimlik anlayışının formalaşmasının şovinizm, dogmatizm, totalitarizm gətirib çıxara biləcəyi həqiqətinin fərqində deyilik. Əsl insani kimliyimizin fərqində olmağımız bizi müxtəlif qorxulardan, narahatlıqlardan, məyusluqlardan və itirmək hisslərindən azad edə bilər.

İnsan cəmiyyətləri özlərini başqalarından fərqləndirərək kimliyini müəyyənləşdirməyə meyllidirlər. Bu, müsbət nəticələrə səbəb ola biləcək təbii bir meyldir. İkincisi, bir qrup özünü digərindən üstün hesab etdikdə olur, yəni onlar Allah, tarix və ya tale tərəfindən seçildiyini iddia edir. Tarix göstərir ki, heç bir qrupun, dinin, ideologiyanın və ya mədəniyyətin həqiqət, gözəllik və yaxşılıq üzərində inhisarı yoxdur.. Müxtəlif millətlər və etnik qruplar vardır və hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Daha yaxından nəzər saldıqda, bir çox dinlərin və mədəniyyətlərin çox sayda ortaq dəyər və qaydaları olduğunu görürük.

Etnik və mədəni baxımdan "qatı" fərdlər yetişdirmək fanatizm, nifrət, zorakılıq və müharibəyə səbəb ola bilər.

Müasir dünyada etnik, dini və sosial müxtəliflik hər yerdə mövcuddur. Bir tərəfdən dövlətləri və millətləri birləşdirməyə və transmilli qurumlar yaratmağa meyl görürük, digər tərəfdən isə millətlərin ayrılma meylləri müşahidə edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 200-dən çox dövlətin yalnız 10% -i monoetnikdir. Etnik plüralizm azadlıq verir, lakin inteqrasiyanı təşviq etmir. Çoxmədəniyyətli və ya mədəniyyətlərarası cəmiyyət modellərində mövcud olan müxtəlifliyə münasibətdə sivil inteqrasiya ən çox arzu olunan təcrübə kimi görünür.

Beynəlxalq birlik Soyuq Müharibənin onilliklərindən çıxdıqda, dünya birliyinin üfüqündə dərin bir nikbinlik və yeni ümidlər meydana gəldi. Çoxları bu mübarizənin sonunun yeni bir dövrün başlanğıcı olduğuna inanırdı. Münaqişənin dağıdıcı nəticələrinin və qlobal iqtisadi bərabərsizliklərin tətbiq etdiyi dərin parçalanmaların gələcək nəsillərin xeyrinə birdəfəlik həll ediləcəyi ümid edilirdi.

Lakin bu ümidlər regional münaqişələrin püskürməsi və xalqları parçalayan və dünyanın siyasi xəritəsini təxminən yarım əsrdə olduğu kimi kəskin şəkildə dəyişdirən insanlar arasındakı düşmənçiliklə müşahidə edildi, bütün dünyada qruplararası gərginlik, dini düşmənçiliklər və etnik qarşıdurmalar alovlandı. Əvvəllər nəzərdən qaçırılan bir çox uzun müddət davam edən münaqişələr yenidən diqqət mərkəzinə qayıtdı. Ayırı-ayrı etnik qrupların sülh və əməkdaşlıq içərisində birlikdə yaşamalarına icazə verən, əvvəllər barışıq yolu ilə dondurulmuş nifrət yenidən ictimai davranışlarda və siyasi hərəkətlərdə ortaya çıxdı.

Bu qarşıdurmalar yoxsulluq problemləri ilə birlikdə miqrasiya proseslərinin sayını sürətləndirdi, sığınacaq axtaran qaçqınların və əvvəllər tək mədəniyyətli olan ölkələrdə və icmalarda iş axtaran miqrantların sayını artırdı. Belə olan halda multikulturalizm və tolerantlıq gözlənilməz və təsirli bir sosial vəziyyət və ya zərurət olaraq ortaya çıxdı.

TOLERANTLIQ

“Dözümlülük” anlayışı bir sıra mənalarda, eləcə də fəlsəfi mənada istifadə olunur. Dözümlülük müxtəlif münasibətləri, inancları, baxışları və digər xüsusiyyətləri ilə ictimai münasibətlərin bütün iştirakçılarının dinc yanaşı yaşamasının bir düsturudur. Bu anlayış sosial həyatın bütün müxtəlifliyi ilə harmonik, sabit, etibarlı və davamlı xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməyə başladı. Əvvəla, tolerantlıq bütün fərdlərin, eləcə də qrupların bərabər hüquqlara malik olması deməkdir. İkincisi, hər bir fərd və qrup digər tərəfin fərqli fikir, düşüncə, iradə və davranış sahibi olma hüququnu tanıyır və qəbul edir. Dözümlülük bilik, açıqlıq, ünsiyyət, düşüncə, vicdan və inam azadlığı ilə inkişaf etdirilir. Dözümlülük fərqlilikdəki harmoniyadır. Yalnız mənəvi bir vəzifə deyil, həm də siyasi və qanuni bir tələbdir. Dözümlülük sülhü mümkün edən, müharibə mədəniyyətinin sülh mədəniyyəti ilə əvəz olunmasına kömək edən anlayışdır.

Bu tərif fərqli etnik, dini, siyasi ideoloji və iqtisadi statusa sahib qruplar arasındakı qarşılıqlı anlaşmanın və iş birliyinin yalnız qlobal sabitlik üçün deyil, eyni zamanda cəmiyyətlərin yaşaması üçün də vacib olduğunu açıq şəkildə göstərir. Dözümlülük sülhün və mədəniyyətin inkişafının ilk mərhələsidir. Zorakılığı və məcburiyyəti ortadan qaldıran sosial münasibətlərin minimum şərtidir. Dözümlülük olmadan sülhün təmin olunması mümkün deyil. Dözümlülük eyni zamanda pozitiv insan və sosial imkanlar anlayışını özü ilə bərabər gətirir.

- Dözümlülük, dünya mədəniyyətinin zəngin müxtəlifliyinə, ifadə formalarına və humanizm prinsiplərinə hörmət, qəbul və qiymətləndirmə olaraq təyin olunur.
- Dözümlülüynün mahiyyəti, bu inancla razılaşmayan başqaları olsa belə, insanların inanclarına uyğun davranmaq hüququdur.
- Tolerantlıq güzəşt, bağışlama və mənfi davranışın təşviqi deyildir. Dözümlülük, mahiyyət etibarilə, qurulmuş universal insan hüquq və azadlıqlarının tanınması əsasında aktiv bir münasibətdir.
- Dözümlü olmaq, kiməsə inancı, fikirləri, yanaşmaları ilə bağlı hər hansı bir təzyiq göstərməmək deməkdir.
- Dözümlülük geniş şəkildə fərdlərin hər kəsin fərqli olmaq hüququnu qəbul etmək istəyi kimi şərh olunur. Bu, mühakimə etmədən başqalarının fikirlərinə hörmət etmək deməkdir.
- Tolerantlıq insan hüquqları, plüralizm (mədəni plüralizm daxil olmaqla), demokratiya və qanunun aliliyinin qurulmasına kömək edən bir məsuliyyətli davranışdır. Tolerantlıq anlayışı mütləqiliyi qəbul etmir və beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində təsbit edilmiş standartları təsdiqləyir.
- İnsan hüquqlarına hörmətlə və tolerant yanaşma sosial ədalətsizliyə dözmək, öz fikirlərini rədd etmək və ya başqalarının fikirlərinə tabe olmaq demək deyil. Dözümlülük (tolerantlıq) o deməkdir

ki, hər bir insan öz inancına sahib olmaqda və israr etməkdə sərbəstdir və başqalarının eyni hüquqa sahib olduğunu qəbul edir.

• Dözümlülük, insanların görünüşü, duruşu, danışıqı, davranışı və dəyərləri baxımından təbii olaraq fərqli olduqlarını və sülh içində yaşamaq, eləcə də kimliyini qorumaq hüququna sahib olduqlarını ifadə edir. Bu həm də bir insanın fikirlərinin digər insanlara məcbur edilməməsi deməkdir.

Dözümlülüğü, bütün inanclara və mədəniyyətlərə qarşı tamamilə neytral və ya lehinə olan “açıq fikirli” anlayışı ilə qarışdırmaq olmaz. Bu cür açıq fikirli olmaq hər insanın sahib olduğu inancının və ya mədəniyyətinin digərləri qədər yaxşı olduğuna inandığı üçün ortaya çıxa bilər. Bəzən bu anlayışlara yanlış yanaşma cəmiyyətdə təhlükəli tendensiyalara yol açır və ya istənilən proseslərin (müsbət və ya mənfi) cəmiyyətdə qabarıq və ya ifrat şəkildə və maneəsiz şəkildə baş verməsinə gətirib çıxara bilər.

Bəzi insanlar tolerant olmağın insandan zəif inanc və ya icazə verilən bir münasibət tələb etməsini, hər hansı bir dəyər sistemində bağlı olmamağı tələb etdiyini düşünür. Bu isə özlüyündə qəribə bir yanaşmadır.

Hər bir cəmiyyət və bəşəriyyət üçün ən vacib problemlərdən biri tolerantlıq anlayışını reallığa çevirməkdir. Tolerantlığın Əsaslarına dair Bəyannamədə tolerantlığı həyata keçirməyin hər bir insanın, qrupun və dövlətin mənəvi borcu və qanuni tələbi olduğu bildirilir. Lakin bu tələbi təkcə ifadə etmək onun anlayışını gücləndirmək üçün kifayət deyil. Bu, tolerantlığı düşüncə tərzinə, mənəvi dəyərlərə, bütün fərdlərin və sosial qrupların rəhbər dəyərinə çevirmək üçün təhsil və tərbiyədən istifadə etmək, yəni tolerantlıq mədəniyyətini mənimsəmiş bir şəxsiyyət formalaşdırmaq kimi müxtəlif müzakirələrə yol açır.

Qərarlar qəbul edərkən dözümlülük mədəniyyətini mənimsəmiş fərdlər və sosial qruplar həmişə “toplum” prinsipini rəhbər tuturlar. Dözümlülük mədəniyyəti, qüsuruz dözümlü davranışı ehtiva edən mənəvi qabiliyyət sistemidir. Bu cür davranış xarici amillərlə (məsələn, qaradərili bir insanı incitdiyinə görə mühakimə olunma qorxusu ilə) deyil, daxili mənəvi motivlərlə müəyyən edilir. Əxlaqlı bir şəxs bəzi əxlaq normalarını pozmaqdan (məsələn, yalan danışmaq, camaat içində çılpaq çıxmaqdan) utandığı kimi, tolerantlıq mədəniyyətini mənimsəmiş bir insan dözümsüz, təcavüzkar və zorakı olmaqdan da utanır. Belə bir insan üçün dözümlülük onun (və dolayısıyla qrup) şüuruna və fəaliyyətinə rəhbərlik edən sevgi və dostluq kimi bir dəyər (obyektiv) halına gəlir.

Bir söz kimi dözümlülük və ya tolerantlıq qədim dövrlərdə mövcud idi, lakin XVI əsrdə dini müharibələrin artması fonunda əsas fenomenə çevrildi. O dövrdə tolerantlıq çağırışı dini inanclara və tətbiqlərə zülm etməmək demək idi. Dözümlü bir siyasi sistem dini icmalara müdaxilə etməyən bir sistemdir. Sonradan din azadlığı haqqında qanunlar qəbul edildi, lakin tolerantlıq sadəcə qanunlarla tətbiq olunmur, eyni zamanda cəmiyyətdəki fikir, düşüncə, hiss və davranışlarla müşayiət olunur. Dözümlülüğün mahiyyəti insanların xoşuna gəlməsə də inanclarına görə davranmaq hüququdur. Tolerant olmaq kiməsə inanclarını dəyişdirməsi üçün təzyiq göstərməmək, ziddiyyətli fikirlərə hörmət etmək və qərəzdən uzaq olmaq deməkdir.

Dözümlülük geniş şəkildə fərdlərin hər kəsin fərqli olmaq hüququnu qəbul etmək istəyi kimi şərh olunur. Bu dəyər dövlətdən çox fərdlərdən irəli gəlir. Tolerantlığın sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına kömək etdiyini nəzərə alsaq, dövlət bütün insanlara hörmət göstərmək və tolerant münasibətləri təşviq etmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirməlidir.

Daha tolerant olmaq yeni düşüncə, hiss və davranış tərzlərini öyrənmək deməkdir. Bu çətin və həssas bir fərdi prosesdir. Qərəzli münasibət və davranışlar, özünə inamsızlıq və qəzəb zaman-zaman hamımızın bölüşdüyümüz hisslərdən qaynaqlanır. Duyğularımızı tanıdığımızda rəşionalizasiyalarımızdan xəbərdar ola və daha sonra tolerant vərdisləri inkişaf etdirə bilərik.

Filosoflar, ilahiyyatçılar, hüquqşünaslar, sosioloqlar və psixoloqlar tolerantlığı müxtəlif yollarla müəyyənləşdirirlər. Müxtəlifliklə qarşılaşanda hər dəfə tolerantlığı da görmüş oluruq. Biz qısaca olaraq tolerantlığı başqalarının müxtəlifliyini qəbul etmək və məsuliyyətli davranış kimi qəbul edə bilirik. Başqalarının qəbulu, məsələn, başqalarının aqressiv, ayrı-seçkilik münasibətlərinin tamamilə qəbul edilməsi, nifrət nitqinin və ya zorakılıqın qəbul edilməsi demək deyil. Bu, hər bir insan, ailə və ya dövlət üçün həyati bir problemdir və hazırda bir çox mübahisələrə səbəb olur. Ancaq burada tolerantlığın niyə tətbiq olunduğunu və ya tətbiq olunmadığını anlamaq üçün insanlararası səviyyəyə diqqət yetiririk. Niyə zərərli olmadıqları halda, başqalarını qəbul etmək bu qədər çətindir? Çünki onlar əksər hallarda bizim özümüzə sevmədiyimiz və istəmədiyimiz xüsusiyyətlərimizi əks etdirirlər.

Niyə öz fikirlərimiz, hisslərimiz və davranışlarımız üçün məsuliyyət daşımaq bu qədər vacibdir? Çünki, yalnız öz mənfi stereotiplərimiz və qərəzlərimizlə qarşılaşdığımızda başqaları ilə münasibətlərimizi daha yaxşı başa düşə bilirik. Öz hisslərimizin və davranışlarımızın mənbəyinə baxmaq çətin olduğundan, qıcıqlanma, narahatlıq və ya zorakılığın səbəbi kimi başqalarını günahlandırmağa meyli oluruq. Günahı başqasında axtarmamaq, öz qəzəbimizə görə məsuliyyət daşımaq dözümlü olmaqdır. "Məni əsəbiləşdirdi" əvəzinə "mən özüm əsəbləşdim" anlayışı tolerantlığa xidmət edən prinsiplərdəndir. Gündəlik praktikada bu asan görünə də, əslində çətinliklə əməl olunan bir prosesdir.

TOLERANTLIĞIN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bəzi göstəricilər həm qiymətləndirmə vasitələri, həm də tolerantlığı öyrənmək üçün hədəflərin əsası kimi istifadə edilə bilər. Təhsil proqramları bu göstəriciləri birləşdirməyə yönəldilməlidir:

- Dil göstəricisi: Bəzi hadisələr və ya insanlar haqqında məlumat verərkən media qərəzli, təhqiramiz və alçaldıcı münasibət göstərən söz və ya ifadələrdən istifadə etməkdən çəkinir. Əgər həmin ölkədə milli azlıqlar varsa, azlıqların dillərinin qorunması və inkişafı təşviq olunur.
- Hüquqi bərabərlik göstəricisi: tolerant cəmiyyətdə cəmiyyətin bütün üzvləri arasında hüquqi bərabərlik mövcuddur. Cəmiyyətin hər bir üzvü cinsiyyətindən, irqindən, milliyyətindən, dinindən, sosial təbəqəsindən və s. asılı olmayaraq ictimai müavinətlərdən istifadə etməklə yanaşı, hökumətdə və ya ictimai fəaliyyətlərdə iştirak etmək imkanına malikdir, eləcə də cəmiyyətin digər üzvləri bərabər hüquq və azadlıqlara malikdir. Dözümlülüyün göstəricisi olaraq, hüquqi bərabərlik, eyni zamanda rəngi, dili və s. kimi fərqlərdən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün qanun qarşısında bərabər dərəcədə məsuliyyət deməkdir.
- Sosial Göstərici: Tolerant cəmiyyətdə sosial münasibətlər ictimai razılığa, köməyə və insan ləyaqətinə qarşılıqlı hörmətə əsaslanır. Tolerant cəmiyyətdə hər hansı bir sosial-mülkiyyət qütbləşməsinin qarşısını almaq üçün bütün üzvlərin minimal sosial tələbləri yerinə yetirilməlidir. Şəxsin mənzili yoxdursa və ya acdırsa, ondan dözümlülük tələb etmək çox çətindir. Belə bir insanın ümumbəşəri və müqəddəs dəyərlərdən daha çox həyatda qalma instinktinə meyli daha yüksək olacaqdır.
- Siyasi göstərici: Tolerant cəmiyyətdə siyasi ideologiyalar zorakılığı müdafiə etmir, siyasi proseslər daima konstruktiv və demokratik xarakter daşıyır. Qərarlar qəbul edərkən siyasi çoxluq azlığın rəyini nəzərə alır. Bu məqsədlə demokratik ölkələrdəki qanun siyasi azlıqların hüquqlarını ifadə edir.
- Milli Azlıqların Status Göstəricisi: Tolerant cəmiyyətdə milli azlıqların mədəni bütövlüyünün və dillərinin qorunmasını təmin etmək üçün şərait yaradılır. Milli ləyaqət və hüquqlara hörmət mühiti

mövcuddür. Güclü və tolerant bir dominant millət kiçik xalqların dil və mədəniyyətlərini qorumalarına kömək edən millətdir. Tolerantlıq mədəniyyətində müxtəlif xalqların etnik, dil və mədəni xüsusiyyətləri, eləcə də dərəcələrinin rəngi qarşıdurmanın və ya münaqişənin mənbəyi ola bilməz.

• Dini Göstərici: Dözümsüzlük ən çox dini zəmində inkişaf edir. Səbəbi bəzi dinlərin və inancların digər dinlərin nümayəndələrinə qarşı barışmaz münasibətidir. Tolerant cəmiyyətdə dinə münasibətindən asılı olmayaraq bütün insanlar bərabər hüquqlara malikdirlər. Vətəndaşların hüquqlarının dini zorakılıq və nifrət zəminində hər hansı bir şəkildə pozulması qadağandır. Tolerant cəmiyyətdə dini və ya ateist təşkilatlar dövlətdən ayrılır. Yalnız dövlət deyil, dövlət təhsil sistemləri də dünyəvi xarakter daşıyır. Tolerant cəmiyyətlərdə bütün dinlərin və dini təşkilatların qanun qarşısında bərabər olması təmin edilir, zorakılığı, dözümsüzlüyü və digər qeyri-insani dəyərləri müdafiə edən bütün dinlərin fəaliyyəti isə qadağandır.

• Dialoq göstəricisi: Bütün sosial problemlər cəmiyyətin bütün üzvlərinin- sosial, mədəni, dini və siyasi qrupların iştirakı və dialoqu əsasında həll edildiyi zaman cəmiyyət tolerant hesab olunur. Dözümlü bir cəmiyyət mövcud bütün baxışları nəzərə alaraq hər vəziyyət üçün ortaq bir strategiya hazırlayır. Konstruktiv bir dünyagörüşü olan tolerantlıq, müxtəlif qruplara yalnız onları fərqləndirən şərtləri və amilləri deyil, onları birləşdirən ümumi maraqları da görmək imkanı verir. Məsələn, müasir dünyada tamamilə fərqli mədəniyyətlər və mədəni ənənələr bir-biri ilə təmasdadır. Bəşəriyyət mədəni dialoq qurmağı öyrənməlidir. Heç kim onun mədəniyyətinin mütləq üstün olduğunu düşünməməlidir. Bütün insanlar mədəni tolerantlıq və müxtəlif mədəniyyətlərə hörmət ruhunda böyüməli və yaşamaladırlar.

DÖZÜMSÜZLÜK

Dözümlü olmaq hər şeyə dözmək və qəbul etmək demək deyil. Hər şeyə prinsipial olmayan dözümlü cəmiyyətlərin təməlinin korroziyasına səbəb ola bilər. Məsələn, bir dövlət qəsdən adam öldürənlərə və ya terror törədənlərə qarşı dözümlü olmamalıdır. Digər tərəfdən, dözümsüzlük korroziya və anti-sosial rol oynayır, çünki cəmiyyətdəki mənəvi və psixoloji mühitin pisləşməsinə gətirib çıxarır ki, bu da zorakılığa və faciələrə səbəb olur. Məsələn, dözümsüzlüyün təzahürlərindən biri kimi irqçi ideologiyanın yayılması irqi zorakılıq və qətlərin artmasına təkan verir. Buna görə dözümsüzlük bəzən yanlış insani dəyərlər üzərində qurula bilər. İnsan cəmiyyətinin varlığını təhdid edən dözümsüzlükdür. Dözümsüzlüyün bəzi ağır formaları cinsiyyətçilik, irqçilik, təcavüzkar millətçilik, ksenofobiya, İslomofobiya, istismar, dini fanatizm və siyasi repressiyadır. Bütün bunlar münaqişəyə başlamaq üçün səbəb olur. Dözümsüzlük hücumlara və qarşıdurmalara, müharibələrə və zorakılığa zəmin üçün ilk şərtidir.

Ən ümumi şəkildə dözümsüzlük insan və insan qruplarına mənfi, inkarçı bir mövqe olaraq başa düşülə bilər. Dözümsüzlük insanın aid olduğu qrupun digərlərindən üstünlüyünə inamından qaynaqlanır. Müxtəlif mədəniyyətlərə aqressiya və ya başqalarına məhəl qoymamaq, aparteid sistem bir sıra ağır nəticələrə səbəb ola bilər. Nəticə etibarilə, dözümsüzlüyün əksi olan tolerantlıq tərbiyəsinin əsas məqsədi hər kəsin insan ləyaqətinə və dürüstlüyünə hörmətdir. Bütün insan hüquqları nəzəriyyəsinin və beynəlxalq standartların əsas dəyəri budur. Bu, sülhə nail olmaq səylərinin arxasındakı əsas motivasiya və demokratik idarəetmə forması üçün ilham mənbəyidir; bu dözümsüzlüyün antitezisidir. Səməvi dinlərin hamısı ləyaqət konsepsiyasını dəstəkləyir və müdafiə edir.

Dözümsüzlük, həyatı təhlükəsi olan bir sosial xəstəlik - zorakılıq potensialını daşıyan bir əlamətdir. Siyasətçilər, müəllimlər, bütün vətəndaşlar dözümsüzlüyün simptomlarını və ya

göstəricilərini tanımalı və müvafiq tədbirlər görməlidirlər. Profilaktik siyasət və tədbirlər simptomlar görünəndə dərhal hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Zorakılıqdan yayınmaq üçün dözümsüzlüklə mübarizə aparmaq lazımdır.

Dözümsüzlük əksər hallarda insanların hakim mədəniyyət anlayışından kənarlaşmağı qəbul etmək istəməməsi kimi təsvir olunur. Bu başqalarına hörmətsizlikdən qaynaqlanır. Cəmiyyətdə münaqişə bir insanın digərinə qarşı irq, cins və ya din baxımından mənfi və aqressiv münasibəti ilə başlayır. Dözümsüzlüyün səbəbləri arasında qərəz, üstünlük və təqsirləndirmə faktorları da vardır.

Qlobal sülh üçün əvvəlcə içimizdə sülh yaratmaq, öz qərəzlərimizi kənara qoymaq və daha sonra ədalət, müxtəlif insanlara daha dərin hörmət və ətrafımızdan kənarda olanlara qarşı mərhəmət yaratmaq vacibdir.

Müharibənin bir elementi olan və sülh mədəniyyətini inkar edən dözümsüzlük bir insana və ya bir qrup insana məhəl qoymamaq və onlar haqqında son dərəcə xoşagəlməz bir fikir formalaşdırmaqda özünü göstərir. Hər dəfə kimisə bəyənmədiyimizi söyləyəndə dözümsüzlüyümüzü göstəririk. Başqa sözlə, dözümsüz insan adətən digər insanlara mənfi qiymət verməyə (sözlərlə və ya başqa bir şəkildə), hər hansı bir əsasla onlara qarşı düşmənçilik göstərməyə hazır olan adamdır.

Psixoloji baxımdan (üstünlüyə inam) çoxmillətli, çox dini və çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə dözümsüzlük bir sıra mənfi nəticələrə səbəb ola bilər: sivilisasiyanın tənəzzülü, digər insanlara qarşı nifrət və düşmənçilik, insan haqlarının pozulması, zorakılıq və silahlı toqquşmalar. Dözümsüzlüyün siyasət və hökumət sahəsinə nüfuz etməsi geniş zorakılıq, irqi ayrışdırıcılıq və soyqırım ilə nəticələnmə biləcək dəhşətli bir hadisədir. Yuxarıda göstərilən bütün hallarda fərdin subyektiv və müstəqil fikirləri cəmiyyətdə inkar olunur.

Zorakılıq dözümsüzlüyün səbəb olduğu sosial bir xəstəlikdir. Cəmiyyəti və sosial rifahı bu "xəstəlikdən" qorumaq üçün birgə səylər tələb olunur. Bu halda sülh, insan hüquqları və demokratiya bu fenomenlə mübarizənin ən səmərəli yoludur. Bundan başqa dözümsüzlüyün erkən "əlamətlərini" tanımaq üçün hər cür səy göstərmək və müvafiq tədbirlər görmək lazımdır.

DÖZÜMSÜZLÜYÜN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Dözümlülük üçün profilaktik siyasət və tədbirlərin planlaşdırılmasında sözügedən mühitdə mövcud ola biləcək dözümsüzlük dərəcəsi və növü müəyyənləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir. Aşağıdakılar dözümsüzlük göstəriciləri kimi qəbul edilə bilər:

Dil: mədəni, irqi, milli və ya cinsi qruplara məxsus insanları dəyərdən salan, alçaldan ifadələr.

Stereotipləşdirmə: Bir qrupun bütün üzvlərini mənfi təsvir etmək.

Qərəz: həqiqi faktlara deyil, mənfi ümumiləşdirmə və stereotiplərə əsaslanan fikir və ya qərar.

Təqsirləndirmə: Qarşısındakı hər hansı qrupu bilərəkdən günahlandırmaq.

Ayrı-seçkilik: Qərəzli şəkildə sosial, iqtisadi, siyasi və s. fəaliyyətlərdən kənarlaşdırılma.

Ostrakizm: İctimai həyatda iştirakdan məhrum edilməsi.

Təqib: Başqalarını qorxutmaq və alçaltmaq üçün qəsdən törədilən davranış, əksər hallarda onları icma, təşkilat və ya qrupdan çıxarmaq üçün bir vasitə kimi nəzərdə tutulur.

Zorakılıq: Başqalarını alçaltmaq üçün üstün fiziki qabiliyyətdən və ya say üstünlüyündən istifadə etmək, onları statusdan məhrum etmək və ya xüsusi hərəkətlərə məcbur etmək.

Sürgün: Zorla bir yerdən digər yerə (şəhərə, ucqar kəndə, ölkəyə və s) qovulmaq.

İstisna yanaşma: cəmiyyətin fəaliyyət sahələrində tam iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdırmaq.

Repressiya: İnsan hüquqlarından istifadənin zorla qarşısının alınması.

Bu göstəricilər müxtəlif irqi, milli və mədəni qruplara məxsus və ya xüsusi bir dəyəri olan mədəni və dini simvolların və strukturların təhqir edilməsini və ya məhv edilməsini də əhatə edir. Bu qruplara mənsub olan insanları zorla əmlaklarından məhrum etmək, onları xüsusi hərəkətlərə vadar etmək, cəmiyyətdə iştirak etmək hüququnu məhdudlaşdırmaq, onları cəmiyyətdən qovmaq və ya təcrid etmək, bu qruplara mənsub olan şəxslərin ümumi hüquqlarını məhdudlaşdırmaq və ya inkar etmək, onları zorakılığa məruz qoymaq və s. göstəricilər cəmiyyətdə gərginliyin artmasına səbəb olur.

Dözümsüzlük tətbiq olunan sosial subyektlərin təbiətinə və xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kateqoriyalara bölünə bilər:

- Şəxslərarası: yəni iki məktəbli arasında dözümsüz davranış;
  - İnsanla sosial qrup arasında. Məsələn: sinifdə bir nəfər sinifin qalan hissəsinə qarşı olduqda və əksinə;
  - Qruplararası, yəni fərqli sosial qruplar arasında. Sosial qruplar böyük və ya kiçik ola bilər, məsələn məktəb sinifləri, siyasi partiyalar, həmçinin varlı və kasıb qrupları (sosial və maliyyə təbəqələri), qadınlar və kişilər, etnik qruplar (millətlər və xalqlar), irqlər, sivilizasiyalar və s. fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, mütləq bir arada yaşamaq olurlar. Müasir dünyada, hər hansı bir sivilizasiyanın digərlərindən üstün və güclü olduğu düşüncəsinin qarşısını almaq lazımdır. Dünyada heç bir sivilizasiya digərindən üstün deyil.
  - Fərdi ölkələr arasında və ya iki fərqli ölkə qrupu arasında dözümsüzlük mühiti olduqda.
- Bir insanın fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq, dözümsüzlük bir ailədə, gündəlik həyatda, iş münasibətlərində, eləcə də siyasi, mədəni, dini və digər bir çox sahələrdə müşahidə edilə bilər.

DÖZÜMSÜZLÜYÜN NƏTİCƏLƏRİ

Bir qayda olaraq, dözümsüzlük bir sıra nəticələrə səbəb olur:

- Ayrı-seçkilik- irqinə, milliyətinə, cinsinə, vətəndaşlığına, habelə mülkiyyət vəziyyətinə, siyasi və dini mənsubiyyətlərinə görə müəyyən şəxslərə, təşkilatlara və ya dövlətlərə aid hüquqların azaldılması və ya inkar edilməsidir. Bu səbəbdən, siyasi ayrı-seçkiliyin yayılmış formalarından biri də səs hüququnun inkar edilməsidir.
- İrqi ayrı-seçkilik- irqə görə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması və ya inkar edilməsidir. İrqi ayrı-seçkiliyin formaları arasında aparteid, ayrı-seçkilik və s. vardır. İrqi ayrı-seçkilik daha çox yayılmışdır.
- Aparteid- [irqi](#) ayrı-seçkiliyin ən kəskin formasıdır. Bir [qrup əhalinin](#) yaşamaq üçün zəruri olan hər şeydən məhrum edilməsidir. Aparteid genosidi xatırladır və onun bir [növidir](#).
- İzolyasiya- irqi ayrı-seçkiliyin həddindən artıq kəskin formalarından biridir. Zəncilər və ağlar üçün ayrı qurumlar və ya bölmələr yaradılır və fərqlər qoyulur. Məsələn, bir kafe və ya restoran yalnız ağlar üçün fəaliyyət göstərir. Yaşayış yeri ilə bağlı məhdudiyyətlər qoyulur.
- Cinsi ayrı-seçkilik özünü qadınların kişilərlə müqayisədə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasında, qadınların ictimai həyatda və hökumətdə iştirakının qadağan edilməsində və ya məhdudlaşdırılmasında göstərir.
- Təcavüzkar millətçilik- müəyyən millətlərin digərlərindən üstünlüyünü və hökmranlığını əhatə edir.
- Zorla assimilyasiya- hər hansı bir etnik qrupu assimilyasiya etmək üçün hakim millət tərəfindən həyata keçirilən xüsusi bir siyasətdir. Nəticədə, sonuncusu mövcudluğunu dayandırır və ya milli xüsusiyyətlərini itirir. Zorla bir [xalqın](#) digər xalqla öz dilini, mədəniyyətini və s. itirmək yolu ilə qarışmasıdır.

- Soyqırım- hər hansı bir milli, irqi, etnik və ya dini qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsi (bu qrupların üzvlərinin öldürülməsi, bu şəxslərə ciddi bədən və ya ruhi zərər verilməsi, doğuşun qarşısının alınması və s. olan hərəkətlərdən ibarətdir.)
İslamofobiya- həm islam qorxusu, həm də bu qorxudan doğan və bütün müsəlmanlara qarşı olan nifrət hissi nəzərdə tutulur.
- Antisemitizm- yəhudilərə qarşı düşmənçiliyin ifadəsidir.
- Ksenofobiya əcnəbilərə (yadlara) nifrət və qorxu deməkdir. Bir çox etnik qrupda “yadlara” nifrət uşaqlıqdan aşılır. Ksenofobiyaya məruz qalanlar təbii hüquqlarından məhrumdurlar və onlara heç bir əxlaqi və ya qanuni tələb tətbiq olunmur.
- Marginalizasiya -bir şəxsin və ya müəyyən bir qrupun və ya bir etnik qrupun ənənəvi etnik, milli, dini, əxlaqi və siyasi dəyərlərindən zorla ayrılması və özgəninkiləşdirilməsi. Marginalizasiya həmin insanlarda və ya sosial qrupda özgəninkiləşmə hissi və artan aqressivlik ilə nəticələnir ki, bu da cəmiyyət üçün potensial olaraq çox təhlükəlidir.
- Faşizm, demokratik azadlıqların rədd edilməsi, plüralizmin və müxtəlifliyin inkar edilməsi, eləcə də fərqlər üzərində ümumi nəzarət institutu kimi müəyyən edilir.
- Dini fanatizm- cəmiyyətin bütün üzvlərini onlara qatılmağa məcbur etmək, dini ayrışdırılışın qurulması və s. Kimi bir dinin və əlaqədar ayinlərin tətbiq edilməsidir. Orta əsrlərdə dini dözümsüzlük üzündən çoxsaylı müharibələr baş vermişdir. Bu gün bəzi dinlər və ya dini təriqətlər hələ də digər inanclara və məzhəblərə qarşı döyüşən bir münasibət bəsləyirlər.
- Siyasi zorakılıq-siyasi fikirlərin açıq və sərbəst müzakirəsi və yayılmasının qadağan edilməsini, azad və ədalətli seçkilərin mümkünsüzlüyünü, söz azadlığının məhdudlaşdırılmasını, siyasi müxalifətə görə mühakimə olunmanı əhatə edir.
- İstismar- işlə bağlı haqsız kompensasiya, habelə təbii sərvətlərin əsassız, amansız istehlakı və s. deməkdir.
- İmperializm, bir və ya bir neçə xalqın asılı və ya müstəmləkə edilmiş xalqın və ya xalqın sərvətinə və təbii sərvətlərinə nəzarət etmək məqsədi ilə imperialist güclərə tabe edilməsini əhatə edir. İqtisadi hökmranlıq imperialist güclərin siyasi, ideoloji, informasiya və ictimai həyatın digər sahələrindəki tam gücü ilə müşayiət olunur. İmperialist dövlətlərin iqtisadi və güc inhisarları ölkələrin bərabərliyi prinsipinin pozulması və hakim güclərin başqalarının hesabına yaşaması üçün şərait yaradılması ilə nəticələnir.

DÖZÜMSÜZLÜKLƏ MÜBARİZƏ

- Dözümsüzlüklə mübarizə qanunlar tələb edir: Hər bir hökumət azlıqlara qarşı nifrət zəminində cinayətlərin və ayrı-seçkiliyin qadağan olunmasına və cəzalandırılmasına cavabdehdir.
- Dözümsüzlüklə mübarizə təhsil tələb edir: Qanunlar zəruridir, lakin fərdi münasibətlərdə dözümsüzlüklə mübarizədə kifayət deyil. Dözümsüzlük çox vaxt cahillik və qorxudan qaynaqlanır. Dözümsüzlük həm fərdi , həm də dini olaraq şişirdilmiş bir özünə dəyər və qürur hissi ilə sıx bağlıdır. Bu anlayışlar isə erkən yaşda öyrədilir və ya öyrənilir. Buna görə təhsilə daha çox diqqət yetirilməlidir. Uşaqlara tolerantlıq və insan hüquqları, digər həyat tərzləri haqqında öyrətmək üçün daha çox səy göstərilməlidir. Uşaqlar evdə və məktəbdə buna təşviq edilməlidir. Təhsil ömürlük bir təcrübədir və təhsil yolu ilə dözümlülük inkişaf etdirmək səyləri zaman, məkan, yaş amilləri olmadan hər kəsə aşılanmalıdır.
- Dözümsüzlüklə mübarizə məlumatlı olmağı tələb edir: Dözümsüzlük bir şəxsin və ya bir qrup şəxsin siyasi və ərazi ambisiyalarını yerinə yetirmək üçün istifadə edildikdə daha çox təhlükəli olur.

- Dözümsüzlüklə mübarizə fərdi məlumatlılığı tələb edir: Dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparmaq üçün fərdlər cəmiyyətdəki mövcud zorakı proseslər barədə məlumatlı olmalıdırlar. Hər birimiz özümü sual etməliyik: mən tolerant insanam? Məndən fərqli olanları rədd edirəmmi? Problemlərimin günahını 'başqalarında' axtarıram?
- Dözümsüzlüklə mübarizə yerli həll yolları tələb edir: Bir çox insan sabahkı problemlərin getdikcə qlobal olacağını bilir, lakin az adam qlobal problemlərin həllinin əsasən yerli, hətta fərdi şəkildə həyata keçirilməli olduğunu dərk edir. Ətrafımızda dözümsüzlüyün artması ilə qarşılaşdıqda, hökumət və qurumların təkbaşına hərəkət etməsini gözləməməliyik. Hamımız həll yolunun bir hissəsiyik.

SÜLH MƏDƏNİYYƏTİ

- Sülh mədəniyyəti, bütün insan haqlarını dəstəkləyən və ikili standartları ortadan qaldıran bir azadlıq və ya ortaq hörmət mədəniyyətidir.
- Sülh mədəniyyəti, həmrəylik öhdəliyini qəbul edir, bu zaman bu məsuliyyət bütün dünya birliyinin üzünə düşür. Sülh mədəniyyətində insanlar nə istismar olunur, nə də xərclənir, əksinə, həssas insanların ləyaqətini və rifahını təmin edir.
- Qlobal qarşılıqlı asılılıq, ümumi insan ehtiyacları və gələcəyə dair ümumi öhdəliklər əsasında bir sülh mədəniyyəti qurulmalıdır. Sülh mədəniyyətində insana cinsiyyət və ya insan şəxsiyyətinin digər cəhətləri ilə məhdudlaşmayan bütün insan qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı verilir.
- Sülh mədəniyyətində insanlar həmrəyliyə, qarşılıqlı münasibətə və ədalətə dəyər verəcək şəkildə təhsil alacaq və sosial və ya fərdi məqsədlərə çatmaq üçün zorakı vasitələrdən imtina edəcəkdir.
- qarşıdurmaların zorakılıqla deyil, qarşılıqlı əlaqə ruhunda həll edilməsini dəstəkləyir və mübahisələr cəmiyyətdə barışıq və güclənməyə xidmət edən yollarla həll edilir.
- həm müdriklik, həm də yeni biliklər üçün bir yol açılır.
- qarşılıqlı şəkildə emosiya və hissləri bölüşmək üçün yol açılır.
- bərabər insan haqlarına, hər kəsin ləyaqətinə və həyat tərzinə hörmətə əsaslanan bir sosial nizam mövcud olur.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DIALOQ

Mədəniyyətlərarası dialoq, qarşılıqlı anlaşma və hörmətə əsaslanan fərqli etnik, mədəni, dini və dil mənşəli insanlar və qruplar arasında proses olaraq başa düşülür. Bunun üçün sərbəstlik və özünü ifadə etmək bacarığı, həmçinin başqalarının fikirlərini dinləmək istəyi və bacarığı lazımdır. Mədəniyyətlərarası dialoq siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi inteqrasiyanı və mədəni cəhətdən müxtəlif cəmiyyətlərin birliyini təşviq edir. Bərabərliyi, insan ləyaqətini və ümumi və ya ortaq bir hədəfi anlamağa təşviq edir. Müxtəlif dünyagörüşlərini daha dərinədən başa düşməyi, əməkdaşlığı (və ya seçim azadlığını) genişləndirməyi və başqalarına qarşı tolerantlığı və hörməti təşviq etməyi hədəfləyir.

Mədəniyyətlərarası dialoq, insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyinə tam hörmət edilməsini təşviq etmək məqsədi ilə bir neçə istiqamətdə xidmət edə bilər. Bu, insanları marginallaşdırmayan və ya özgəninkiləşdirməyən inklüziv cəmiyyətlərin vacib bir xüsusiyyətidir. Bu vasitəçilik və barışıq üçün güclü bir vasitədir: tənqidi və konstruktiv əlaqələr sayəsində inteqrasiya və sosial birliyi təşviq etməklə birlikdə sosial parçalanma və etibarsızlıq qorxularını aradan qaldırır. Seçim azadlığı, ifadə azadlığı, bərabərlik, tolerantlıq və insan ləyaqətinə qarşılıqlı hörmət bu kontekstdə rəhbər prinsiplərdən biridir. Müvəffəqiyyətli mədəniyyətlərarası dialoq açıq

fikirlik, başqalarının fikirlərini ifadə etməsinə imkan vermək, münaqişələri sülh yolu ilə həll etmək bacarığı və başqalarının əsaslandırılmış arqumentlərini qəbul etmək daxil olmaqla demokratik bir mədəniyyət tərəfindən dəstəklənən bir çox mövqeyi tələb edir. Demokratik sabitliyi və ictimai həyatda və ya siyasi danışıqdakı qərəzli və stereotiplərlə mübarizəni təşviq edir və müxtəlif mədəni və dini vəhdətin qurulmasına təşviq edir.

Beləliklə, bunlar münaqişələrin artmasının qarşısını almağa və ya azaltmağa kömək edə bilər.

Mədəniyyətlərarası dialoq bütün münaqişə və problemlərin həlli və bütün suallara cavab deyil, müəyyən baxımdan dar imkanlarının olduğu da qəbul edilməlidir. Dialoqdan imtina edənlərlə dialoqun mümkün olmadığı tez-tez haqlı olaraq vurğulanır, lakin bu, açıq və demokratik cəmiyyətləri daima dialoq təşviqi öhdəliklərindən azad etmir. Digər tərəfdən, dialoqda iştirak etməyə hazır olan, ancaq "öz" dəyərlərini paylaşmayan və ya tam paylaşmayanlarla dialoq bu sahədə daha uzun bir proses üçün başlanğıc nöqtəsidir.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DIALOQA MANE OLAN AMİLLƏRLƏ MÜBARİZƏ

Mədəniyyətlərarası dialoq üçün bir çox maneələr var. Bunlardan bəziləri bir neçə dildə ünsiyyət qurmağın çətinliyinin nəticəsidir. Digərləri isə güc və siyasətlə əlaqədardır: ayrı-seçkilik, yoxsulluq və istismar - əlil və marginal qruplara mənsub insanlarla davranış - dialoqun struktur maneələridir.

Bir çox cəmiyyətlərdə irqçilik, ksenofobiya, İslomofobiya, dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün digər formaları dialoq ideyasının reallaşmasının qarşısını alır.

TOLERANTLIQ VƏ MULTIKULTURALİZMƏ AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Azərbaycanda dövlət siyasəti səviyyəsində multikulturalizm və tolerantlığın inkişafı ölkənin qədim dövlətçilik tarixinə və bu ənənələrin inkişafına əsaslanır. Tarixi ənənələrə nəzər salsaq görərik ki, hələ Səfəvilər dövləti dövründə və XIX-XX əsrlərin maarifçilik dövründə və Demokratik Cümhuriyyət dövründə azərbaycanlılarla yanaşı, digər etnik və dini qrupların nümayəndələri də sülh şəraitində yaşamışdır.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsasları öz əksini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası maddələrinin müvafiq bəndlərində, hüquqi aktlarında, fərman və sərəncamlarında tapmışdır.

Azərbaycan zəngin mədəni və mənəvi irsin və tolerantlıq ənənələrinin ölkəsidir. Bu gün bu həqiqət beynəlxalq aləmdə də tanınır.

Azərbaycanda mövcud olan milli mədəni müxtəliflik, etnik və dini tolerantlıq atmosferi sayəsində Vətənimiz çoxmillətli və çox dinli ölkə, qlobal mədəniyyətlərarası dialoq məkanı kimi tanınır. Bu gün Azərbaycan Respublikasında bu mədəni, dil və etnik müxtəlifliyin qorunub saxlanması istiqamətində uğurla davam etdirilən dövlət siyasəti xüsusi qayğı və multikulturalizm sahəsindəki tarixi təcrübənin zənginləşdirilməsi, əldə edilmiş misilsiz uğurun təbliğinin gücləndirilməsi mühitini tələb edir.

Bu gün iki fərqli sivilizasiya arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan həm Şərq, həm də Qərbdə öz nüfuzunu artırır.

Azərbaycanda tolerantlıq mühiti hər zaman ən yüksək səviyyədədir. Buna görə də tez-tez burada beynəlxalq səviyyəli bir çox tədbir, multikulturalizm, beynəlxalq və dinlərarası münasibətlər və dialoq məsələlərinə həsr olunmuş elmi konfranslar keçirilir. 2010-cu ilin aprelində Bakıda

“Qloballaşma, Din, Ənənəvi Dəyərlər” adlı dini liderlərin zirvə toplantısı keçirilmiş, burada dünyanın müxtəlif ölkələrindən ənənəvi dünya dinlərini təmsil edən 200-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir. Bu fakt həm də Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu tərəfindən tanınmasını, tolerantlıq mühitinin genişlənməsini və inkişafını nümayiş etdirir. 2011-ci ildən etibarən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə iki ildə bir dəfə Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilir. Bənzər forumlar UNESCO, BM Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, ISESCO və BMT Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) ilə ortaq şəkildə keçirilir.

NƏTİCƏ

“Tolerantlıq” sözünün əsl mənasının qarşındakı insana dəyər vermək, hörmətlə yanaşmaq və müxtəlif fikirləri normal qəbul etmək olduğunu başa düşmək hamımız üçün çox vacibdir. Parlaq və sabit gələcək bizim gündəlik hərəkətlərimiz və jestlərimizdən asılıdır.

Beynəlxalq hüquq və insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyinin təşviqi beynəlxalq miqyasda mədəniyyətlərarası dialoqa, tolerantlıq prinsiplərinin güclənməsinə təkan verir və qarşılıqlı anlaşmanın mövcudluğu bu prosesi sürətləndirir.

Mövcud geosiyasi vəziyyət bəzən bir-birilə nisbi iqtisadi və siyasi üstünlüklər əldə etmək üçün mübarizə aparan mədəniyyətlərin fəaliyyəti kimi xarakterizə olunur. Mədəniyyətlərarası dialoq konsepsiyası belə bir dünyagörüşündən yarana biləcək steril qarşılıqlı münasibətləri və stereotipləri aşmağa kömək edə bilər. Qlobal bir mühitdə artan qarşılıqlı asılılıq, beynəlxalq media və internet kimi texnologiyaların inkişafı bu prosesi daha da sürətləndirə bilər. Beynəlxalq münasibətləri mədəniyyətlərarası dialoq ruhu ilə qurmaq yeni çağırışlara cavabdır. Mədəniyyətlərarası dialoq bu şəkildə münaqişələrin qarşısının alınmasına və münaqişələrin həllinə kömək edə bilər və sülhə, sosial inamın bərpasına dəstək ola bilər.

Gəlin, məktəblərimizdə, evlərimizdə, iş yerlərimizdə və hər şeydən əvvəl ürəyimizdə və düşüncəmizdə tolerantlıq tərbiyə edək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həsən M. Dialoq mədəniyyəti və metodologiyası.- B., 2011.
2. Aslanova R. “Qloballaşma və mədəni müxtəliflik”. Bakı: "Elm", 2004. - 264 s
3. Əhədova Sevda Ağamirzə qızı. "Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər". Bakı, Elm—2014,348 səh.
4. ASLAN, Ömer, Hoşgörü ve Tolerans Kavramlarına Etimolojik Açından Analitik bir Yaklaşım, <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/325.pdf> (10.01.2008).
5. YÜRÜŞEN Melih, Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
6. Altemeyer, B. (1998). The other —authoritarian personality. | Advances in Experimental Social Psychology 30: 47-92.
7. Altemeyer, R.A. (1996). The authoritarian specter. Cambridge, MA: Harvard University
8. Barber, B. (2003). Fear's Empire: War Terrorism and Democracy. New York: Norton.
9. Batson, C. D., S. J. Naifeh, and S. Pate (1978). _Social desirability, religious orientation, and racial prejudice._ Journal for the Scientific Study of Religion 17:31-41.
10. Bobo, Lawrence, and Frederick C. Licari. (1989). _Education and Political Tolerance: Testing the Effects of Cognitive Sophistication and Target Group Affect._ The Public Opinion Quarterly 53: 285-308.
11. Forst, R. (2007). _—To tolerate Means to Insult, Toleration, Recognition, and Emancipation_, in Recognition and Power: Axel Honneth and the Tradition of Critical Social Theory, B. Van den Brink and D. Owen (eds.) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 215-237.

12. Fotion, N. and Elfstrom, G. (1992). *Toleration*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
13. Gibson, J. L. (1992). 'The political consequences of intolerance: Cultural conformity and political freedom.' *American Political Science Review* 86(2):338–56.
14. Raphael, D. D. (1988). 'The Intolerable', in *Justifying Toleration*, S. Mendus (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 137-153.
15. Dr. Ambrosewicz J. "Towards a culture of tolerance and peace". (2003).
https://www.ibcr.org/wp-content/uploads/2016/06/Towards-a-culture-of-tolerance-and-peace-1.pdf?fbclid=IwAR20cjmDFsKt_0eCzf2iXuSnrJ5wErj5FaSEK7EHDjbxXRKwG2t-Hoh6I
16. Council of Europe. "Living Together As Equals in Dignity". Strasbourg, 7 May 2008.
https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf?fbclid=Iwar15lzoofzqr5hwosnbwpxnn6wbczizvh4-akbtztcqnr80kqwx2-8
17. Ratzmann, N. "Intercultural dialogue: a review of conceptual and empirical issues relating to social transformation". 2019
<https://www.annalindhoundation.org/sites/default/files/2020-03/intercultural%20dialogue%20a%20review%20of%20conceptual%20and%20empirical%20issues%20relating%20to%20social%20transformation.pdf?fbclid=Iwar30hrpe1mkkzsidkaloxwmuffdvx6mxetyf49mqqsxjlqg1rczph77lsle>
18. Saillant F. "Diversity, dialogue and sharing". UNESCO.2017
https://en.unesco.org/interculturaldialogue/sites/default/files/inline-files/EN_Diversity_Dialogue_and_Sharing.pdf?fbclid=IwAR3Sj8cIgyML9loMasLe7v2lfbktUKWvhIUeo2k4ZfnGsOvLICbWSpZCB8
19. Гриншпун И.Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении) // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). М.: МПСИ; Воронеж: НПО «Модек», 2003.
20. Джерелиевская М.А. Установки коммуникативного поведения. М.: Смысл, 2000.
21. Лузаков А.А., Сухих Е.С. Стиль оценивания как фактор толерантности личности // Личность и бытие: личность и социальная реальность: Матер. Всерос. науч.-практ. конф. Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2003.

AZƏRBAYCANDA “LOBBİ HAQQINDA QANUNUN” QƏBULU PERSPEKTİVLƏRİ

Prof. Dr. Gülzar İbrahimova

Vüqar Əliyev

Modern zamanlarda küreselleşmə, entegrasyon süreçləri, bilgi alışverişinin genişləməsi, liberal ekonomik ilişkiler, demokratikleşmə və digər faktörler dönmün özellikləri, gelişiminin ana yönlerini belirleyen unsurlardır. Bu faktörler, insan faktörünü toplumun her kesiminde önemli bir faktör haline getirmekte ve tüm süreçleri insan faktörünün hizmetine yönlendirmektedir. Bu, siyasi olanlar dahil yeni kurumları hayata geçiriyor. Kuşkusuz bu siyasi kurumlardan biri lobcılık. Bu alandaki yasal düzenleme ayrıca lobcılık alanıyla ilgili olan ve şu anda gayri resmi bir biçimde yürütülen eylemlerin yasallaşmasına yol açarak "gölge ekonomi" den fiilen bir tür dışlanmaya yol açar. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı yeni ilişkiler kurdu ve bu ilişkilerin hukuki açıdan değerlendirilmesi ihtiyacını doğurdu. Yeni faaliyet alanları esas olarak hukuki araçların ithalatı ile ilgilidir. Yeni ilişkilerin düzenlenmesindeki yasal boşlukları kapatmaya hizmet eden lobcılıktır. Serbest piyasa ekonomisinin seçimi, demokratikleşme süreci, sivil toplumun oluşumu, kitlelerin karar alma sürecine katılma fırsatı ve digər faktörler lobcılığın temelini oluşturan faktörlerdir.

Azerbaycan'da lobcılığın ilk temelini oluşturan çeşitli yasama işlemleri ve digər normatif yasal düzenlemeler vardır. Dolayısıyla, vatandaşların devletle doğrudan etkileşimi ve lobcılık faaliyetlerinin olası yasal düzenlemesi için birincil yasal kaynak olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasasının "Bilgi Edinme Özgürlüğü" başlıklı 50. Maddesi, "Kamu yönetimine katılım" Maddesi 55, "Başvuru hakkı" başlıklı, "Temyiz hakkı" başlıklı 57. Madde, "Dernek kurma hakkı" başlıklı 58. ve "Serbest teşebbüs hakkı" başlıklı 59. Maddeyi yapabiliriz.

In modern times, globalization, integration processes, expansion of information exchange, liberal economic relations, democratization and other factors are the characteristics of the period and the main aspects of its development. These factors make the human factor an important factor in every part of society and direct all processes to the service of the human factor. This brings new institutions, including political ones, to life. Undoubtedly, one of these political institutions is lobbying. Legislation in this area also leads to a de facto exclusion from the "shadow economy" by leading to the legalization of actions currently carried out unofficially in the field of lobbying. The independence of the Azerbaijan Republic established new relations and created the need for legal evaluation of these relations. The new fields of activity are mainly related to the importation of legal instruments. It is lobbying that serves to close the legal gaps in the regulation of new relationships. The choice of the free market economy, the democratization process, the formation of civil society, the opportunity to participate in the decision-making process of the masses and other factors are the underlying factors of lobbying.

There are various legislative acts and other normative legal regulations that form the first basis of lobbying in Azerbaijan. Therefore, as the primary legal source for the direct interaction of citizens with the state and the possible legal regulation of lobbying activities, Article 50 of the Constitution of the Azerbaijan Republic entitled "Freedom of Information", Article 55

"Participation in public administration", entitled "Right to appeal". We can do Article 57, Article 58 titled "Right of association" and Article 59 "Right to free enterprise".

Azərbaycanda “Lobbi haqqında qanunun” qəbulu perspektivləri

Müasir dövrdə qloballaşma, inteqrasiya prosesləri, informasiya mübadiləsinin genişlənməsi, liberal iqtisadi münasibətlər, demokratikləşmə və digər faktorlar dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti, onun əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən amillərdir. Bu amillər insan faktorunu cəmiyyətin bütün seqmentlərində başlıca faktora çevirir və bütün prosesləri insan amilinin xidmətinə istiqamətləndirir. Bu isə yeni-yeni institutları, o cümlədən siyasi institutları aktuallaşdırır. Bu siyasi institutlardan biri də şübhəsiz lobbizmdir. Bu sahənin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi eyni zamanda lobbi fəaliyyətinin həyata keçirilmə arealına aid olan və hal-hazırda qeyri-rəsmi formada həyata keçirilən hərəkətlərin qanuniləşdirilməsinə, bir növ faktiki mövcud olan bu sahənin “kölgə iqtisadiyyatından” çıxarılmasına gətirib çıxara bilərdi. Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olması yeni münasibətlər formalaşdırmış və bu münasibətlərin hüquqi müstəvidə dəyərləndirilməsi zərurətini yaratmışdır. Yeni fəaliyyət istiqamətləri əsasən hüquqi alətlərin də idxalı ilə bağlıdır. Məhz lobbi fəaliyyəti formalaşmış yeni münasibətlərin tənzimlənməsində hüquqi boşluqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Azad bazar iqtisadiyyatının seçilməsi, demokratikləşmə prosesi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, qərar qəbulu prosesində xalq kütlələrinin iştirak etməsi imkanının yaranması və digər faktorlar lobbi fəaliyyəti üçün zəmin yaradan amillərdir.

Azərbaycanda lobbizmin latent xarakter daşması labüddür, onun hüquqi tənzimlənməsi zərurəti yaranmaqdadır. Son dövrlərdə tez-tez Azərbaycan Respublikasında da lobbi fəaliyyətinin normativləşdirilməsi, aşkarlığının təmin olunması istiqamətində fikirlərə rast gəlirik. Bunun bir sıra hüquqi-sosial əsasları da vardır. Belə ki, ölkədə sürətlənən hüquqi dövlət quruculuğu, demokratikləşmə, korrupsiya və inhisarçılığa qarşı mübarizə, qeyri-neft sektorunun, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, bürokratik əngəlliklərin aradan qaldırılması, “vahid pəncərə” sistemlərinin tətbiqi və digər amillər “Lobbi fəaliyyəti haqqında qanunun” qəbulu kimi ictimai sifarişi formalaşdırır.

Demokratikləşmə, insan hüquqları və əsas azadlıqların təmin olunması istiqamətində atılan addımlar hakimiyyət və xalq arasında əlaqələri artırır, mövcud maneələrin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır, münasibətlərdə yeni müstəvilər yaradır. Lobbi institutu da bu yeni münasibətlərdən yararlanmaqla xalq kütlələrinin hakimiyyət orqanlarında qərar qəbuluna təsir imkanlarını artırır.

Azərbaycanda bir neçə qanunvericilik aktları və digər normativ hüquqi aktlar mövcuddur ki, orada lobbi fəaliyyətinin ilkin zəminlərini görmək olar. Belə ki, vətəndaşların dövlətlə birbaşa qarşılıqlı əlaqəsi və lobbiçilik fəaliyyətinin qanuni səviyyədə mümkün tənzimlənməsində ilkin hüquqi mənbə kimi AR Konstitusiyanın “Məlumat azadlığı” adlanan 50-ci, “Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ” adlanan 55-ci, “Müraciət etmək hüququ” adlanan 57-ci, “Birləşmək hüququ” adlanan 58-ci və “Azad sahibkarlıq hüququ” adlanan 59-cu maddələrini göstərə bilərik.

Konstitusiyanın 50-ci maddəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan “hər kəsin qanuni yolla istədiyi məlumatı axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı” [1, 12] olması təsbit edilmişdir. Bu maddə ilə kütləvi xarakterli informasiyanın azadlığı təminatının olması göstərilmişdir. Eləcə də KİV-lərdə, eləcə də “mətbuatda dövlət senzurasının qadağan olması, hər kəsin kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən və onun hüquqlarını pozan və ya mənafeələrinə xələl gətirən məlumatı təkzib etmək və ya ona cavab vermək” [1, 12] hüququnun olması təminatı verilmişdir.

Konstitusiyanın 55-ci maddəsinə əsasən vətəndaşlara həm bilavasitə, həm də öz nümayəndələri vasitəsi ilə dövlət işlərinin idarə edilməsində iştirak hüququ verilir. Bu hüquq əsas siyasi hüquqlardan biridir və xalq hakimiyyətinin demokratik ideyasının əsasını təşkil edir, vətəndaşlara birbaşa və dolaylı demokratiya metodların istifadəsinə zəmanət verir (lobbicilik birbaşa demokratiya üsullarından biri hesab edilə bilər-Ə.V.).

Konstitusiyanın 57-ci maddəsində isə ölkə vətəndaşlarının dövlət orqanlarına birbaşa müraciət etmək, o cümlədən “fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək” [1, 14] hüquqlarının olması təsbit edilmişdir. Hər bir vətəndaşın müraciətinə qanunla təyin olunmuş qaydada və vaxtlarda yazılı cavab verilməli olduğu, “hər bir vətəndaşın dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətini və ya işini tənqid etmək hüququna malik olması” göstərilmişdir [1, 14]. Bununla da, dövlət orqanları hər bir şəxsə hüquq və azadlıqlarına aid sənəd və materiallarla tanış olmaq imkanı verilməsini öhdəsinə götürür. Bu hüquq bir növ insan və vətəndaşın bütün digər konstitusiya hüquqlarının, azadlıqlarının və mənafeələrinin ictimai yönümlüyünü açıq ifadə edən təminatıdır. Müraciət etmək hüququ, dövlətin cəmiyyəti idarəetmə sistemində ictimai münasibətlərə təsirinin nəticəsini görməyə imkan verən əks əlaqə formasıdır.

Konstitusiya qanununun 57-ci maddəsi təsbit edildiyi kimi, bir sıra səlahiyyətlərə malikdir. Birincisi bu, şəxsin şifahi şəkildə müvafiq orqanın diqqətinə bəyanat, iddia, şikayət, təklif təqdim

etməsi üçün bir imkandır. İkincisi, yazılı ərizə və petisiyaların həm fərdi, həm də kollektiv olaraq dövlət orqanlarına göndərilməsi imkanını təmin edir. Müraciətlər hüquqi şəxslər tərəfindən də göndərilə bilər, onların dövlət orqanlarına müraciət etmək hüququ Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında təsdiqlənir. Üçüncüsü, bu maddə müraciətə dövlət orqanını təmsil edən səlahiyyətli şəxs tərəfindən məqbul müddətdə baxılmasını tələb edilməsini, habelə ondan əsaslandırılmış cavab alınmasını təmin edir.

Konstitusiyanın “birləşmək hüququ” adlanan 58-ci maddəsində təsbit edilir ki, bu hüquqa sahib olan vətəndaşlar öz hüquqlarını təmsil etmək və qorumaq üçün sərbəst fəaliyyətinə təminat verilən “istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna” malikdirlər[1, 15]. Onlar hüquq və azadlıqlarını qorumaq üçün qanunla qadağan edilməmiş istənilən üsullardan istifadə etmək hüququna sahibdirlər. Bu hüquq, vətəndaşlara dövlət səviyyəsində qəbul edilmiş qərarlar barədə qanun çərçivəsində təsir göstərməklə öz hüquq və azadlıqlarını qorumaq imkanı verir.

Müasir dövrdə hakimiyyət və sahibkarlığın maraqlarının qarşılıqlı təsiri yeni vasitəçilik institutunun yaradılmasını zəruri edir. İri biznesin maraqları hakimiyyətin müvafiq strukturlarına asanlıqla çata bilməsi, kiçik biznesin bundan yararlanma bilməməsini təzahür etdirir. Beləcə, lobbi institutunun bu balansını təmin etməkdə rolu ortaya çıxır. Lobbi institutunun eyni zamanda həm hökumətə, həm də sahibkarların qanunsuz fəaliyyətinə ictimai nəzarət funksiyasını da həyata keçirə bilməsi beynəlxalq təcrübədə özünü göstərməkdədir.

“Azad sahibkarlıq hüququ” Konstitusiyanın 59-cu maddəsində öz əksini tapır: “Hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər” [1,14]

Qeyd olunduğu kimi, Konstitusiyanın bu maddələri lobbi fəaliyyətinin ilkin hüquqi əsaslarını formalaşdırır. Lobbi fəaliyyəti göstərmək üçün zəruri şərtlər olan hər bir vətəndaşın informasiyanı əldə etməsi, axtarmaq imkanı, onu ötürə, hazırlaya və yayma bilməsi azadlığı vardır. Bundan ötrü hər bir vətəndaşın və ya lobbi fəaliyyəti subyektinin kütləvi informasiya vasitələrindən senzurasız, lakin təhqirə müraciət etmədən istifadə edə bilməsi onun konstitusiya hüququ kimi tanınır. Həmçinin, hər bir vətəndaşın müxtəlif formada dövlət orqanına müraciət edə bilmək imkanı da lobbi fəaliyyəti göstərmək üçün ilkin hüquqi əsaslar verir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 2009-cu ilin 18 martında edilmiş yeni dəyişikliklərdən sonra 96-cı maddəsinə əlavələr edilmişdir. Bu dəyişikliklərə əsasən, qanunvericilik təşəbbüsünün seçki hüququ olan qırx min ölkə vətəndaşına da mənsubluğunun göstərilməsi, onların təşəbbüsü ilə qanun və qərar layihələri hazırlanaraq Milli Məclisə müzakirə olunmaq və səsə qoyulmaq üçün təqdim oluna, qanun və qanun layihələrinə dəyişiklik və əlavələr edə bilməsi hüququ təsbit edilmişdir. Bu isə qərbdə geniş yayılmış “grassroots lobbying” lobbi fəaliyyəti texnologiyasının geniş yayılması üçün əlverişli hüquqi, sosial-siyasi zəmin yaradır.

Geniş lobbiçilik ənənəsi olan Qərb dövlətlərində ticarət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə forması olaraq lobbiçilik çoxdan dövlətin obyektiv reallığının bir hissəsi olmuş, leqal lobbi fəaliyyəti təşkilatlararası birliklərin, assosiasiyaların yaradılmasını zəruri etmişdir. Sovetlər dönəmində cəmiyyət və dövlətin lobbiçiliyin mahiyyətini və məqsədlərini anlamaq üçün vahid bir yanaşma formalaşdırması mümkün deyildi. 90-cı illərdə müstəqilliyin əldə edilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçidlə Azərbaycanda kooperativlər, maliyyə və sənaye qrupları müxtəlif dövlət proqramlarının və onlar üçün əhəmiyyətli olan qərarların hazırlanmasında iştirak etmək üçün real imkan əldə etdilər, öz maraqlarını müdafiə etməyə başladılar. 7 fevral 1996-cı ildə qəbul edilən “Kooperasiya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” AR-da “kooperativ cəmiyyətlərinin, onların assosiasiyalarının yaradılmasının və fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsaslarını” müəyyən edir.[6,1]

Kooperasiya haqqında qanunla istehsal, istehlak kooperativləri və yaxud qarışıq növü [istehsal-istehlak] kooperativləri şəklində sahibkarlıq fəaliyyəti leqallaşdırıldı [m . 4] . K kooperativlərə qanunla qadağan olunmayan hər hansı bir fəaliyyət növü ilə məşğul olmağa icazə, eləcə də öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün muzzla işçilər tutmaq hüququ [m.27] verildi. Qanun dövlət və kooperativlərin qarşılıqlı fəaliyyətini 6-cı maddə ilə tənzimləyir: *“Dövlət, kooperativlərin yaradılmasını və fəaliyyətini güzəştli kreditlər ayırmaqla və digər vasitələrlə stimullaşdırır, hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Kooperativlərin təsərrüfat, maliyyə və digər növ fəaliyyətinə, idarəetmə və nəzarət orqanlarının seçilməsinə, vəzifəli şəxslərin təyin olunmasına və onların vəzifədən azad edilməsinə dövlət və bələdiyyə orqanlarının müdaxiləsinə yol verilmir”*[6,1].

“Maliyyə-sənaye qrupları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” ilə maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması qanuniləşdi. Qanuna görə maliyyə-sənaye *“qrupu istehsalın rəqabət qabiliyyətini və səmərəliliyini yüksəltmək, əlverişli texnoloji və kooperasiya əlaqələri yaratmaq,*

ixracat potensialını artırmaq, elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmək, investisiya layihələri və proqramlarını birgə həyata keçirmək məqsədi” [9, 2] ilə qrup iştirakçılarının maddi və maliyyə ehtiyatlarını müqavilə əsasında birləşdirmək və investisiyalar cəlb etmək üçün yaradıldığı təsbit olundu. Dövlət bu qrupların fəaliyyətinə yardım etmək məqsədilə müxtəlif növ güzəştlər verilməsini planlaşdırırdı [m.6].

Qeyd edək ki, Konstitusiyaya Qanununda olduğu kimi vətəndaşların dövlət işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək hüquqları “Vətəndaşların müraciətləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda” da eyni qaydada müəyyən edilmişdir. Qanun AR vətəndaşlarının müraciət etmək hüququnun gerçəkləşməsi ilə bağlı prosedurları nizamlayır, vəzifəli şəxslərin müraciətlərə baxılması qaydasını müəyyən edir [11,2] .

Qanuna görə AR “*vətəndaşlarının dövlət və bələdiyyə orqanlarına, dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan və ya paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə və ya bələdiyyəyə məxsus olan hüquqi şəxslərə və büdcə təşkilatlarına və ya onların vəzifəli şəxslərinə şəxsən və ya nümayəndə vasitəsilə yazılı və ya şifahi formada, fərdi və ya kollektiv şəkildə müraciət etmək hüququ*” var (m.1).[11,1]

Analoji məqamları biz daha bir neçə normativ-hüquqi aktlarda, o cümlədən 19 iyun 1998-ci ildə qəbul olunmuş “Məlumat azadlığı haqqında” AR Qanunu, 10 iyun 1997-ci ildə qəbul olunmuş “İnformasiya əldə etmək haqqında” AR Qanunu 13 iyun 1998-ci ildə qəbul olunmuş “Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında” AR Qanunu və digər qanunlarda görə bilərik. Bütün bunlar respublikada məhdud da olsa “passiv lobbi fəaliyyəti” üçün hüquqi bazanın mövcud olduğunu göstərir.

Lobbi fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarında da mövcuddur. Məsələn, lobbi fəaliyyəti göstərilməsində maraqlı olan qrupların birbaşa qanun yaradıcılığı prosesində iştirak edə bilməsi bir neçə normativ hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. 17 may 1996-cı ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin” 3-cü maddəsində, 10 iyul 1998-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin komitələri haqqında” Qanunun 5-ci maddəsində Milli Məclisin qanun yaradıcılığı prosesində başqa şəxslərin, o cümlədən “siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqları birliklərinin, ictimai birliklərin nümayəndələri, alimlər, ekspertlər, mütəxəssislər və iştirakı zəruri hesab olunan başqa şəxslərin” iştirakına imkan verilmişdir (2, m.5). Məhz bu zaman maraqlı qruplar olan lobbistlərin öz mövqelərini orada iştirak edən müvafiq icra və qanunvericilik

nümayəndələrinə çatdırma imkanları yaranır. Cəmiyyət və dövlət arasındakı münasibətlərin mövcud tənzimlənməsini təhlil edərkən həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının bu fəaliyyətdəki rolunu ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu təşkilatlar işçilərin, həmkarlar ittifaqları üzvlərinin, o cümlədən dövlət strukturları ilə münasibətlərdə hüquq və mənafehlərini təmsil edir və qoruyur. Həmkarlar ittifaqının lobbi təşkilatları kimi fəaliyyət göstərmələrinə imkan verən bir sıra hüquqları vardır. “Həmkarlar ittifaqları haqqında haqqında” AR Qanunu (II fəsil, maddə 11-11) işçilərin sosial və iqtisadi hüquqlarına dair qanun layihələrinə, habelə normativ hüquqi aktlara həmkarlar ittifaqlarının rəyi nəzərə alınmaqla, dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən baxılmasını tələb edir. Eyni zamanda həmkarlar ittifaqları müvafiq dövlət orqanları tərəfindən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hallarda “əmək və sosial-iqtisadi məsələlər üzrə qanunvericiliyin tətbiq edilməsi qaydalarını nizama salan normativ aktların hazırlanmasında” [4,1] təkliflər vermək, habelə onların baxılmasında iştirak etmək hüququna malikdir.

Məlumdur ki, lobbi fəaliyyəti maraqlı qrupların hakimiyyət strukturlarının qərar qəbulu prosesinə təsir etməsidir. Maraqlara lobbiçilik həm də siyasi partiyaların, yəni məhz onların maliyyələşdirmə yolu ilə həyata keçirilir. Seçki və seçki kampaniyaları dövründə lobbi fəaliyyəti aktivləşir. Azərbaycanda qanun siyasi partiyalara ianələrin müəyyən bir çərçivəsini müəyyənləşdirir. Belə ki, 3 iyun 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Siyasi partiyalar haqqında”AR Qanununa görə siyasi partiyalar ianələri qəbul etmək hüququna malikdirlər (maddə 19). Qanunla müvafiq surətdə seçki kampaniyalarının maliyyələşdirilməsi istisna edilir və siyasi partiyalara ianə verilməsinə icazə verilməyən şəxslər müəyyən edilir (dövlət idarələri, faktik fəaliyyətinin xarakteri baxımından ictimai, xeyriyyə məqsədlərinə və ya dini məqsədlərə xidmət edən təşkilatlar; həmkarlar ittifaqları; kütləvi hərəkatlar). Bundan başqa, partiyalar iqtisadi və ya siyasi mənfəət məqsədi ilə verilən ianəni qəbul edə bilməzlər. Partiyaların fəaliyyətinin xarici dövlətlər, onların hüquqi və fiziki şəxsləri tərəfindən maliyyələşdirilməsi qadağandır (m. 17).

Qanunun 5-ci maddəsi siyasi partiyaların ölkədə qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə, eləcə də siyasi və sosial proqramlar hazırlamaqla dövlətin daxili və xarici siyasətinin formalaşmasına təsir göstərmək hüququnu təsbit edir[4,1].

Azərbaycan Respublikasında bir sıra digər normativ hüquqi aktlar mövcuddur ki, orada lobbi fəaliyyəti ilə bağlı məqamlar vardır. Məsələn, 17 aprel 1998-ci ildə qəbul olunmuş “Qrant haqqında” AR Qanununun 1-ci maddəsində grant məqsədilə verilmiş vəsaitin lobbi fəaliyyətinə

istiqamətləndirilə bilməməsinin göstərilməsi, bu fəaliyyət növünə gələcəkdə hüquqi qiymət verilə bilməsinə, bu fəaliyyətin hüquq pozuntusu olmamasına dəlalət edir.

13 iyun 2000-ci ildə qəbul olunmuş “Qeyri hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” [8] AR Qanununda və digər normativ hüquqi aktlarda dövlət orqanları ilə münasibətlər, əlaqələrin formaları əks etdirilmişdir. Bu da onlara formal olaraq lobbi fəaliyyəti göstərməyə əsas verir.

Vahid informasiya sistemində məcburi yerləşdirmə, dövlət sirri olan məlumatlar istisna olmaqla, satınalma məqsədi, satın alınan obyektlərin siyahısı, satınalma dəyəri və vaxtı daxil olmaqla satınalma planına tabedir. “Dövlət satınalmaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” [3] Azərbaycan Respublikasında “dövlət satınalmalarının iqtisadi, hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir, satınalmalar zamanı dövlət vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, müsabiqə və aşkarlıq əsasında bütün podratçılara bərabər rəqabət mühiti yaradılması prinsipləri və qaydalarını müəyyən edir” [3,2]. Dövlət satınalmalarının açıqlığı vəzifəli şəxslərin öz törəmə şirkətləri ilə dövlət müqavilələrinin bağlanmasına qarşı mübarizəyə kömək edir və digər potensial podratçıların da bu bazarda iştirak etmələrini təmin edir. Bundan əlavə, satınalmalarla bağlı məlumatlar dövlət orqanlarında gələcəkdə lobbi fəaliyyətinə dair bir növ hesabatdır.

Məlumdur ki, korrupsiya birbaşa qanunsuz kölgə lobbiçiliyinin həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Lobbi haqqında qanunun olmaması, qanunvericilikdə kölgə lobbiçiliyinə imkan yaradan mühüm boşluqların olduğu müddətdə, peşə fəaliyyəti olaraq lobbi fəaliyyəti həll olunmamış qalmaqda davam edir. Odur ki, lobbi institutunun tətbiqini cəmiyyətimizdə aktuallaşdıran amillərdən biri də siyasi və iqtisadi arenada korrupsiya və inhisarçılığa qarşı mübarizənin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması, bu istiqamətdə konkret addımların atılmasıdır. AR-nın müxtəlif qanunvericilik aktlarında korrupsiyanın qarşısını almaq üçün dövlət orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığını təmin etməyə yönəlmiş tədbirlər xüsusi yer tutmaqdadır.

Bu vəziyyətdə hüquqi təzyiq obyektini əsasən dövlət qulluqçuları və məmurlar təşkil edir. 2004-cü ildə “Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə haqqında” AR Qanunu qəbul edildi [7]. Qanunla korrupsiya anlayışı hüquqi-siyasi dövriyyəyə daxil edildi. “Korrupsiya - vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməklə qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi, habelə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd

olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır” [7,1]. Dövlət orqanlarında korrupsiyanın qarşısının alınması məqsədilə vəzifəli şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada **gəlirləri**, “şirkətlərin, fondların və sair təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində səhmdar və ya təsisçi kimi iştirakı, bu müəssisələrdə öz mülkiyyət payı” [7, 5.1.4] eləcə də “kredit vergitutma obyektinə olan əmlakı” [m.5.1.2.], “kredit təşkilatlarındakı əmanətləri, qiymətli kağızları və digər maliyyə vəsaitləri” [7, m.5.1.3.], “şərti maliyyə vahidinin beş min misli miqdarından yuxarı olan borcu” [7, m5.1.5], “şərti maliyyə vahidinin min mislindən yuxarı maliyyə və əmlak xarakterli digər öhdəliklər”i barədə [7, m.5.1.6.] məlumat vermək vəzifəsidir [7,1].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, korrupsiya qarşı mübarizədə hüquqi təzyiq obyektini əsasən dövlət qulluqçuları və məmurlar təşkil etdiyindən, hədiyyə almağa qoyulan qadağa dövlət qulluqçularının lobbicilik qabiliyyətinə təsir edən məhdudiyətlər kimi qiymətləndirilə bilər:

1. Belə ki, “vəzifəli şəxs xidməti vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar bir il ərzində hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsdən ümumi məbləği əlli beş manatdan yuxarı olan bir və ya bir neçə hədiyyəni qəbul edə bilməz. Həmin məbləğdən yuxarı olan hədiyyələr şəxsin xidməti vəzifəsini həyata keçirdiyi dövlət orqanına, yerli özünüidarəetmə orqanına və ya quruma məxsus hesab edilir” [7, m.8.1].

2. Dövlət qulluqçusuna sahibkarlıq fəaliyyəti ilə, eləcə də işəgötürənin icazəsi olmadan maliyyələşdirilməsi beynəlxalq təşkilatın, xarici ölkənin, xarici fiziki və hüquqi şəxslər hesabına xidməti fəaliyyətlə məşğul olması da qadağandır. Göründüyü kimi ikinci tələb məmurların öz maraqları üçün lobbicilik etmək istəyən xarici fərdlərlə ünsiyyət qurma imkanlarını da məhdudlaşdırır.

3. Dövlət qulluqçusunun qulluq funksiyalarının yerinə yeritirilməsi zamanı davranışına dair tələblər qoyulur. Bu tələblərdən biri də siyasi partiyaların, ictimai birliklərin və digər təşkilatların qərarlarının rəsmi fəaliyyətlərinə təsirini istisna edən bitərəfliyi qorumaqdır [7, m.131.4.,m.131.5].

4. Dövlət qulluqçusuna həmkarlar ittifaqları istisna olmaqla, dövlət orqanlarında ictimai və siyasi birliklərin, dini təşkilatların struktur bölmələrini yaratmaq və ya belə bölmələrin yaradılmasına yardım etmək, eləcə də, Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinə uyğun olaraq keçirilən seçkilərlə əlaqədar qulluq mövqeyindən və funksiyalarından özünün və ya digər namizədlərin, siyasi partiyaların, siyasi partiya bloklarının xeyrinə istifadə etmək qadağandır.

Dövlət qulluqçularının məhdudiyət və qadağalara əməl etmədikdə, münafişə və qarşdurmanın qarşısı alınmadıqda və ya həll edilmədikdə, korrupsiyaya qarşı mübarizə məqsədilə

müəyyən edilmiş öhdəlikləri yerinə yetirilmədikdə xəbərdarlıq edilməsi, şiddətli töhmət verilməsi; vəzifə maaşının 5 faizdən 30 faizədək azaldılması; 6 ay müddətinə aşağı vəzifəyə keçirilməsi; ixtisas dərəcəsinin bir pillə aşağı salınması (3-cü dərəcə dövlət müşaviri və ondan yuxarı olan ixtisas dərəcələri istisna olmaqla); dövlət qulluğundan azad edilməsi kimi cəzalar tətbiq edilir.

Beləliklə, göründüyü kimi, AR-da lobbiçiliklə bağlı xüsusi qanunvericiliyin olmamasına baxmayaraq, dövlət orqanları və cəmiyyət nümayəndələri arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən, lobbi əməliyyatları üçün hüquqi baza yaradan, aşkarlığı təmin edən və korrupsiyanın qarşısını almağa yönəlmiş bir sıra norma, qayda, tələb və qadağalar mövcuddur.

Lobbi fəaliyyətinin leqallaşdırılması ilə bağlı bir sıra təşəbbüslər göstərilmiş, Milli Məclisdə bu haqda dəfələrlə çıxışlar olmuşdur. Hətta 2004-cü ilin Milli Məclisin payız sessiyasının qanunvericilik işləri üzrə təsdiq olunmuş planına MM-in Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu məsələləri daimi komissiyasına lobbi fəaliyyəti haqqında qanun layihəsinin hazırlanması tapşırılmışdı.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 28 iyul 2007-ci ildə təsdiq edilmiş “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyət planında (2007-2011-ci illər)” lobbi fəaliyyəti üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, milli qanunvericilikdə bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü, “Lobbi fəaliyyəti haqqında qanunun” qəbul olunması imkanlarının araşdırılması vəzifəsi müəyyən edilmişdi.

2014-cü ilin iyunun 1-də qüvvəyə minmiş “İctimai iştirakçılıq haqqında”AR Qanununun qüvvəyə minməsi bu sferada yeni mərhələ, lobbi fəaliyyətinə aydınlıq gətirilməsində yeni vasitə oldu. Qanun Konstitusiyanın 94-cü maddəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müəyyən etdiyi ümumi qaydalara müvafiq olaraq, AR vətəndaşlarının dövlət idarəçiliyinin gerçəkləşməsinə cəlb olunması ilə meydana çıxan münasibətləri nizamlayır. İctimai iştirakçılıqla “dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində dövlət siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, ümumdövlət və yerli səviyyədə qərarların qəbulunda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının (bundan sonra – mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları), yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaşların və vətəndaş cəmiyyət institutlarının bu Qanunla müəyyən edilmiş formalarda iştirakı, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının ictimaiyyətlə məsləhətləşməsi və ictimai rəyin nəzərə alınması” təsbit edilir.[5, m.1.01.]

Qanun yeni anlayış olan “ictimai iştirakçılığı” hüquqi-siyasi dövriyyəyə saldı – “ictimai iştirakçılıq” dedikdə, çeşidli sferaları əhatə edən dövlət siyasətinin hazırlanması və reallaşmasında, dövlət qərarları qəbulunda, icra hakimiyyəti orqanlarının işinin təşkilində ictimai nəzarətin yaradılması ictimaiyyətin və fəaliyyəti siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni sferaları əhatə edən qeyri-dövlət strukturlarının qanuni formada iştirakı, həmçinin dövlət orqanlarının cəmiyyətlə müzakirəsi və ictimai rəyin nəzərə alınmasıdır. “İctimai iştirakçılıq” anlayışının “lobbiçilik” anlayışı ilə üst-üstə düşməsi, fərqlərin əsasən kommersiya maraqları baxımından olması, “ictimai iştirakçılığın” sırf sosial-humanitar çərçivələrlə məhdudlaşması anlamına gətirib çıxarır. Bununla belə bu qanunun qəbul edilməsi lobbi fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində əhəmiyyətli addım hesab etmək olar.

Qanun əsasən sosial-humanitar xarakter kəsb edir və bu onun subyektlərinin tanınmasında da özünü göstərir. Belə ki, qanunla ictimai iştirakçılığın subyekt kimi vətəndaş cəmiyyəti institutları olan qeyri-hökumət təşkilatları, KİV, həmkarlar ittifaqları və digər bu kimi sosial qruplar tanınmışdır. Qanunda həmçinin lobbi fəaliyyəti üçün xarakterik olan anlayışlar, o cümlədən ictimai müzakirə, ictimai dinləmə, ictimai rəyin öyrənilməsi, ictimaiyyətlə yazılı məsləhətləşmələr kimi anlayışlar leqallaşdırılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan qanunvericiliyində lobbi fəaliyyəti göstərilməsinin qadağan olunması, bu fəaliyyətin göstərilməsinə maneə yarada biləcək heç bir hüquqi əsas yoxdur. Hüquqi boşluqlar lobbi fəaliyyətinin göstərilməsinin daha da təşkilatlandırılması, bu fəaliyyət nəticəsində əldə ediləcək gəlirlərin leqallaşdırılması, dövlətlə əlaqə yardacaq lobbi strukturlarının hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və digər istiqamətlərdədir.

Bu qanunun qəbul edilməsindən sahibkarlar daha çox yararlına biləcəklər. Məlumdur ki, müasir dövrdə Azərbaycanda sahibkarların maraqlarını müdafiə edəcək bir sıra strukturlar mövcuddur. Lakin ən böyük təşkilat Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyası olsa da, hətta bu təşkilatın hər-hansı qanunvericilik təşəbbüsü təklifi ilə çıxış etməsi təcrübəsi az olmuşdur. Bu isə ayrı-ayrı sahibkarları fərdi qaydada öz istəklərini dövlət orqanlarına çatdırmaq üçün müxtəlif mümkün vasitələrə müraciət etməsinə, bu isə sahibkarın vaxt və vəsait itirməsi ilə nəticələnir. Həmçinin sahibkarların hüquqlarının müdafiə edilməsi kimi funksiyalara malik daha bir struktur AR Prezidentinin 28 dekabr 2017-ci il tarixli fərmanı ilə yaradılmış “Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi” dir. “Agentlik ölkədə kiçik və orta biznesin inkişafını dəstəkləyən, KOB subyektlərinə bir sıra xidmətlər göstərən, dövlət orqanlarının bu sahədə xidmətlərinin

əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini həyata keçirən və İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət” göstərən effektiv bir strukturdur.

Artıq Azərbaycanda bir sıra sahələrdə sahibkarlıq və digər sahələrin subyektlərinin təşkilatlanması, problemlərin müəyyən edilərək həll edilməsi istiqamətində dövlət orqanlarına çıxışın təmin olunması istiqamətində real işlər görülməkdədir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, onların müvafiq kooperativlərdə və assosiasiyalarda birləşməklə daha səmərəli fəaliyyətinin təşkili məqsədilə 30 yaxın təşkilat yaradılmışdır. Belə ki, təkcə 2019-cu ildə “Azərbaycan Çəltik İstehsalçıları və İxracatçıları Assosiasiyası” İctimai Birliyi, “Azərbaycan Pambıq İstehsalçıları Assosiasiyası” İctimai Birliyi, “Azərbaycan Aqronomlar Assosiasiyası”, “Azərbaycan Gübrə İstehsalçıları və İdxalatçıları Assosiasiyası”, “Azərbaycan Taxıl İstehsalçıları və Emalçıları Assosiasiyası”, “Azərbaycan Zəfəran İstehsalçıları və İxracatçıları Assosiasiyası”, “Azərbaycan Balıq İstehsalçıları və Emalçıları Assosiasiyası” və digər bu kimi təşkilatlar yaradılmışdır. Həmçinin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin təqdim etdiyi təkliflər əsasında elan edilmiş grant müsabiqəsi üzrə 34 layihə və proqramın dəstəklənməsi nəzərdə tutulur ki, bu da həmin layihə və proqramlarda iştirak edəcək kənd təsərrüfatı kooperativləri, həmçinin kənd təsərrüfatı yönümlü müxtəlif sahəvi və regional assosiasiyaların institusional potensiallarının daha da gücləndirilməsi məqsədini daşıyır. Lobbi fəaliyyəti haqqında qanunvericilik normalarının qəbul edilməsi isə bu tip təşkilatların müvafiq qeydiyyat işləri aparılmaqla, daha effektiv fəaliyyətinə zəmin yaratmış olardı.

Bununla belə, bəzi strukturların lobbi fəaliyyəti nəticəsində dövlət orqanlarını güzəştə getməyə inandıra bilməsi halları da vardır. Məsələn, Azərbaycan Quşçular Cəmiyyətinin hökumətin köməyi ilə lobbi fəaliyyəti göstərməsi onların artıq bir neçə dəfə 5 il müddətinə vergilərdən azad olunması ilə nəticələnib. Eyni zamanda 2001-ci ildən, hər beş ildən bir kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçıları olan fiziki və hüquqi şəxslər torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad olunurlar.

Eyni zamanda bir sıra sosial qrupların güzəştlər əldə etməsi təcrübəsi də vardır. Düzdür, bunların əldə olunması həmin sahələrin lobbistlərindən daha çox, bu sahələrin inkişaf etdirilməsində maraqlı olan müvafiq dövlət orqanlarının xidmətləridir. Bu isə ABŞ-da mövcud olan “Prezident lobbizminə” analoqdur.

Daha bir məqam isə lobbizmin Azərbaycan parlamentində latent formada mövcudluğudur. Məlumdur ki, bütün çağırışlarda bu və ya digər millət vəkili konkret təkliflərlə, bu və ya digər

hüquqi və fiziki şəxslərin maraqları çərçivəsində olan məsələlərlə əlaqədar çıxışlar edir, bu və ya digər dövlət orqanlarına sorğular göndərməklə onların maraqlarını təmin edirlər. Bundan ötrü millət vəkillərinin əməyinin dəyərləndirilməsi məsələsi isə gizli qalır. Bunu isə “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” AR Qanununun 9-cu maddəsinə əsasən korrupsiyaya şərait yaradan hüquqpozma kimi dəyərləndirmək olar.

Ümumiyyətlə, millət vəkilərinin hər-hansı lobbi fəaliyyəti göstərməsinə hüquqi qiymət verilməsi mübahisəlidir. Onların geniş mənada xalq kütlələrinin maraqlarını təmsil etməsi onlara böyük azadlıqlar yaradır. Millət vəkillərinin sorğularla müraciət etmələri də onlara heç bir hüquqi öhdəliklər yaratmır. Həmçinin deputatların bu istiqamətdə daha bir hüquqi immunitetə - deputat toxunulmazlığına malik olması da onların imkanlarını artırır.

Lobbi fəaliyyətinin tənzimlənməsi vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarına, konstitusiyaya prinsiplərinə riayət edilməsinə əsaslanmalıdır. Lobbiçilər üçün qadağaların və müvafiq davranış qaydalarının yaradılması vətəndaşların dövlət orqanlarına müraciət etmək, məlumat əldə etmək azadlıqlarına dair konstitusiyaya hüquqlarını məhdudlaşdırmamalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, lobbi fəaliyyətinin tənzimlənməsi peşəkar lobbiçilikdən – başqalarının adından və mənafelelərindən hakimiyyət ilə qarşılıqlı əlaqədən qaynaqlanmalıdır.

Lobbiçilik haqqında məlumatların geniş ictimaiyyətə əlçatan və aşkar olması da lobbi fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas prinsiplərindəndir. Məhz aşkarlıq korrupsiya məqsədləri üçün geniş istifadə olunan kölgə lobbiçiliyinin formalarını aradan qaldırmağa imkan verən təbliğatdır. Bu dövlət və ictimaiyyət tərəfindən lobbiçilik əməliyyatlarına nəzarət etmək üçün bir fürsət təmin edəcəkdir. Təbliğat işləri, lobbiçilərin reyestrinin aparılması, hər hansı bir maraqlı şəxs üçün istənilən vaxt daxil olma, reyestrdəki məlumatların mütəmadi olaraq yenilənməsi və müntəzəm olaraq lobbiçi hesabatların internetdə yerləşdirilməsi kimi qəbul edilməlidir. “Lobbi fəaliyyəti haqqında” qanununun olması bu sahədə maliyyə axınını şəffaf edə bilər və bu problemlərin daha təşkilatlanmış, hüquqi müstəvidə, qarşı tərəfin maraqları hesabına yox, məhz maraqların balanslaşdırılması fonunda həllinə gətirib çıxara bilər. Həmçinin, lobbi fəaliyyətinin əvəzi ödənilən xidmət olmasını nəzərə alaraq, korrupsiya hüquqpozması hallarının subyektlərini azalda bilər.

AR Konstitusiyasında qanunvericilik təşəbbüsünün həm də Ali Məhkəməyə məxsusluğunun göstərilməsi, bu orqanda da lobbi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi imkanlarının araşdırılması zərurətini yaradır. Bu ilk növbədə bu orqanda korrupsiyaya qarşı mübarizə üçün effektiv vasitənin yaradılmasına səbəb ola bilər.

Korrupsiya qanunsuz lobbiçiliyin birbaşa nəticəsidir, qanuni lobbiçilik və korrupsiya müdafiə olunan maraqların qanuniliyi və prosedurun müəyyən edilmiş qaydalara uyğun həyata keçirilməsi ilə fərqlənir. Ölkəmizdə lobbiçiliyin institusional qurulması korrupsiyaya qarşı mübarizənin təsirli mexanizmlərindən, demokratiyanın əsas elementlərindən biri, fiziki və hüquqi şəxslərin maraqlarını qorumaq üçün bir vasitə ola bilər.

Bütün bunlar Azərbaycanda “Lobbi fəaliyyəti haqqında” qanunun qəbulu zərurətinin olduğunu göstərir. Bu qanunun qəbulu, parlamentdə gizli və qeyri-müəyyən əlaqələrin şəffaflığına, sahibkarların maraqlarını qoruyacaq ixtisaslaşmış təşkilatların yaranmasına, hətta ən kiçik sahibkarın maraq və istəyinin qərarqəbul edəcək orqanlara çatdırmaq imkanının yaranmasına gətirib çıxarardı.

Qanunun qəbulu yeni iş yerləri yarada bilər, peşəkar hüquqşünaslar kontingentini formalaşdırar, yeni lobbi fəaliyyəti kimi vasitəçilik xidməti göstərəcək hüquq şirkətlərinin təsis edilməsi ilə nəticələnərdi.

Müasir dövrdə lobbi institutu beynəlxalq aləmdə birmənalı qəbul olunmur, bununla əlaqədar elmi-siyasi dairələrdə çoxsaylı diskussiyalar aparılır. Lakin bu institutun tədqiqi onu göstərir ki, əgər qərb ölkələri üçün lobbizmin əhəmiyyəti onun biznesin yeni segmenti və inzibati-bürokratik problemlərin effektiv həlli metodu olmasındadırsa, bizim üçün bu institutun vacib tərəfləri, onun beynəlxalq təcrübəni öyrənməklə müəyyən nəticələr əldə etmənin mümkün olmasındadır.

Respublikamızda lobbiçiliyin hüquqi institusionalizasiya prosesində təməl əsaslar xarici dövlətlərin təcrübəsi ola bilər. Bu zaman qanundakı lobbi fəaliyyəti ilə əlaqəli əsas anlayışlar təkmilləşməli, lobbi qurumlarının hüquqi statusu möhkəmlənməli, lobbi və qeydiyyatçıların geniş hüquqlara sahib olması üçün könüllü bir sistem tətbiq edilməlidir. Qanunvericilik, qeydə alınmış lobbiçilər tərəfindən kölgə əməliyyatları və lobbiçilik haqqında qanunvericiliyi pozan digər hərəkətlər üçün sanksiyalar nəzərdə tutmalıdır.

Azərbaycanda lobbi fəaliyyətinin leqallaşdırılması, dövlət orqanlarına təsir etmək, informasiya çatdırmaq imkanları olan təşkilatların yaradılması və qanuni fəaliyyətlərinin əsaslarının formalaşdırılması respublikamızın investisiya imkanlarını da genişləndirə bilər. Hal-hazırda xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində əsasən İqtisadiyyat Nazirliyi, AZPROMO kimi dövlət orqanları məşğul olurlar. Məlumdur ki, özəl sektorun inkişafında, xarici investisiyaların cəlb edilməsində təşəbbüskarlıq imkanlarının az olduğu və fəaliyyətlərinin vəzifə öhdəlikləri, aldıkları maaş təminatları ilə məhdudlaşan dövlət məmurlarının işi daha az effektivdir. Həmçinin xarici

investorlar da öz investisiyalarını xarici ölkələrə yatırarkən yerli bazarlardan daha çox məhdud ekspertlərin rəyləri əsasında reyting formalaşdıran beynəlxalq konsaltinq şirkətlərinin hesabatları əsasında dəyərləndirirlər. Əgər həmin bazar yeni formalaşan, zəif inteqrasiya edən və müəyyən dərəcədə qapalı xarakterlidirsə, onda xarici investorların xarici bazarı düzgün dəyərləndirə bilməmək imkanları da çoxalır. Odur ki, yerli bazar haqqında müfəssəl məlumatı olan, dövlət strukturlarına öz mövqeyini çatdırıb bilən, yerli sahibkarlıq subyektləri ilə əlaqəsi ola bilən, fərdi qaydada xarici investoru cəlb etmək üçün təşəbbüskar ola biləcək konsaltinq şirkətlərinin, lobbi təşkilatlarının yaranması “Lobbi haqqında qanunun” qəbul edilməsi ilə daha da asanlaşdı.

Lobbi fəaliyyətinin leqallaşdırılması gizli iqtisadiyyatın həcmində azalmasına, sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətinin artmasına, inhisarçılığın ləğvinə, siyasətçilərlə özəl strukturlar, həmkarlar ittifaqları ilə lobbi qrupları arasında kommersiya əlaqələrinin şəffaf olmasına, son nəticədə iqtisadiyyatın, bütövlükdə isə cəmiyyətin inkişafına gətirib çıxara bilər. Beləliklə, lobbi fəaliyyətinin leqallaşdırılması respublikamızın hüquq və qanun yaradıcılığı prosesinin inkişafına, yeni iş yerlərinin yaranmasına, peşəkar lobbistlərin formalaşmasına, məmur-vətəndaş münasibətləri arasında səddin aradan qaldırılmasına, korrupsiya və inhisarçılığa qarşı effektiv mübarizə sisteminin formalaşmasına və ümumilikdə demokratiyanın yüksəkliyi göstəricisi olan sağlam vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. - Bakı: Qanun, - 2008, - 128 s.
2. Dövlət Qulluğu Məcəlləsi: [Elektron resurs] / Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya. Bakı, - URL: <http://dqm.gov.az/aze/downloads/Qanunvericilik/Word/dovlet-qullugu-mecellesi.pdf>
3. Dövlət satınalmaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / E-qanun. - Bakı, 27 dekabr 2001. - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1029>
4. Həmkarlar İttifaqları haqqında AR Qanunu: [Elektron resurs] / E-qanun. - Bakı şəhəri, 24 fevral 1994. - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/8987> <http://www.e-qanun.az/framework/39263>
5. İctimai iştirakçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. [Elektron resurs] / President.az. - Bakı, 16 yanvar 2014. - URL: <https://president.az/articles/10814>
6. Kooperasiya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / E-qanun. - Bakı, 7 fevral 1996. - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1753>
7. Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə haqqında AR Qanunu: [Elektron resurs] / E-qanun. - Bakı, 13 yanvar 2004. - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5809>

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

8. Qeyri hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / E-qanun. - Bakı, 13 iyun 2000. - URL: <http://e-qanun.gov.az/framework/511>
9. Maliyyə-sənaye qrupları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - Bakı: -Qanun,-1996, 23 s.
10. Siyasi partiyalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / E-qanun. - Bakı, 3 iyun 1992. - URL: http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/7/f_7090.htm
11. Vətəndaşların müraciətləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / E-qanun. - Bakı, 30 sentyabr 2015. - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/31281>

FRANS KAFKANIN YARADICILIĞINDA CƏRƏYANLAR

Gözəl CƏFƏROVA

BAAU-nun magistrantı

Xülasə

Modernizmin görkəmli nümayəndələrindən olan Kafkanın yaradıcılığında modernizmdən başqa digər cərəyanların da təsiri hiss olunur. Kafkanın yaradıcılığında daha çox özgüləşmə, absurdluq, paradoksalıq, qətiyyətsizlik, insan həyatında olan hadisələrin qarışıq şəkildə olması geniş şəkildə əks olunur. Belə ki, onun əsərlərində rast gəlinən üslublarda qeyri-müəyyənlik toxumlarına rast gəlinir və bütün bunlarda danılmaz şəkildə parçalanır və güvənsizliyə çevrilir. Onun əsərlərini araşdırdıqca biz realizmin ünsürlərinə, eksiztensializmə, sürrealizm ideyalarına da rast gəlirik. Yazıçı bəzi əsərlərini isə oxucu mərkəzli qələmə alıb. Buna aydın misal göstərəcəyimiz əsərlərdən biri də “Qəsr” əsəridir. Yazıçı əsəri yarımçıq qoyaraq tamamlamamış, hadisələrin sonluğunu düşünməyi oxucunun öhdəsinə qoymuşdur. Kafkanın bu əsərini qaranlıq və sürrealist üslubda işlənməsi, əsas mövzuları isə yadlaşma, şəxsin ətrafında olan mənasız sistemə qarşı mübarizə və bunun nəticəsində çəkdiyi əzab-əziyyətdir. Kafkanın həm əsərlərində, həm də gündəliklərində bu təfsirlərin hər biri üçün dəlillər var, lakin onun əsərləri bütün bunları bütövlükdə əks etdirirdi. Həm də “Qəsr” romanı eksiztensializmin təəcəssümüdür. Belə ki, əsərdə normal şərti mənada heç bir əhəmiyyətli hadisə, real süjet, zirvə nöqtəsi və hətta qəhrəman belə yoxdur. Əsər müşahidələri, dialoqları və K-nın ehtirasının gizli güclər tərəfindən pozulduğu bir sıra epizodları əks etdirən bir mübarizəyə əsaslanır. İnsanın qaranlıq, birmənalı və diabolik dünyanın dərinliyində özünü tapmasının drammatizasiyasıdır. Kafkanın əsərlərini oxuyan bir oxucu ya da bir tənqidçi son mənaları heç vaxt yuvarlaqlaşdırıla bilməyən “açıq məsələlər” kimi dərk edə bilərlər. Bu isə həm də postmodern romanları üçün səciyyəvidir.

Açar sözlər: Kafka, cərəyan, modernizm, eksiztensializm, absurdlaşma, yadlaşma

ТЕЧЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ФРАНЦУЗСКОЙ КАФКИ

РЕЗЮМЕ

Помимо модернизма, в творчестве Кафки, одного из ярких представителей модернизма, чувствуется влияние других течений. Творчество Кафки отличается разнообразием, абсурдностью, парадоксальностью, нерешительностью и смешением событий человеческой жизни. Таким образом, семена неуверенности находятся в стилях его работ, и во всех из них они, несомненно, фрагментированы и становятся ненадежными.

Изучая его работы, мы сталкиваемся с элементами реализма, экзистенциализма и идеями сюрреализма. Автор писал некоторые свои произведения с ориентацией на читателя. Одно из произведений, которое наглядно покажет это, - «Замок». Писатель не завершил произведение полностью, предоставив читателю подумать о конце событий. Кафка развивает это произведение в мрачном и сюрреалистическом стиле, главными темами которого являются отчуждение, борьба с бессмысленной системой вокруг человека и страдания, которые он испытывает в результате. И сочинения Кафки, и его дневники содержат доказательства каждой из этих интерпретаций, но его писания отражают их все. Роман «Замок» также является воплощением экзистенциализма. Таким образом, в произведении нет значимого события, настоящего сюжета, кульминации или даже героя в обычном, общепринятом смысле этого слова. Работа основана на наблюдениях, диалогах и борьбе, отражающих серию эпизодов, в которых страсть К. нарушается тайными силами. Это инсценировка человека, оказавшегося в глубинах темного, неоднозначного и дьявольского мира. Читатель или критик, читающий произведения Кафки, может воспринять окончательный смысл как «открытые притчи», которые никогда не могут быть округлены. Это тоже типично для постмодернистских романов.

Ключевые слова: Кафка, течение, модернизм, экзистенциализм, абсурд, отчуждение

CURRENTS IN THE CREATIVITY OF FRENCH KAFKA

Abstract

In addition to modernism, the influence of other currents is felt in the work of Kafka, one of the prominent representatives of modernism. Kafka's work is characterized by diversity, absurdity, paradox, indecision, and a mixture of events in human life. Thus, the seeds of uncertainty are found in the styles found in his works, and in all of them they are undeniably fragmented and become insecure. As we study his works, we come across elements of realism, existentialism, and the ideas of surrealism. The author wrote some of his works in a reader-centered manner. One of the works that will give a clear example of this is "Castle". The writer did not complete the work incompletely, leaving it to the reader to think about the end of the events. Kafka's development of this work in a dark and surrealist style, the main themes of which are alienation, the struggle against the meaningless system around the person, and the suffering he suffers as a result. Both Kafka's writings and his diaries contain evidence for each of these interpretations, but his writings reflected them all. The novel "Castle" is also the embodiment of existentialism. Thus, there is no significant event, real plot, climax or even a hero in the work in the normal conventional sense. The work is based on observations, dialogues, and a struggle that reflects a series of episodes in which K's passion is violated by secret forces. It is a dramatization of man's finding himself in the depths of a

dark, ambiguous and diabolical world. A reader or critic who reads Kafka's works may perceive the final meanings as "open parables" that can never be rounded up. This is also typical of postmodern novels.

Keywords: Kafka, current, modernism, existentialism, absurdity, alienation

Giriş:

Kafkanın yaradıcılığı həm janr baxımından, həm də cərəyanlar cəhətdən geniş, zəngin olmuşdur. Kafkanın yaradıcılığını digər yazıçılardan fərqləndirən cəhətlərdən biri onun hər kəs tərəfindən başa düşülməməsi idi. Çoxları bunun səbəbini Kafkanın reallıqdan çox kənara çıxması ilə, bəziləri isə bunu Kafkanın daxili aləmində baş verən təlatümlərlə əlaqələndirmişdir. Bütün bunlar onunla əlaqəli idi ki, onun yazdığı əsərlər dil, hadisələrin təsviri və bir-biri ilə əlaqələnməsi, reallıq və nisbətən daha kiçik həcmə malik olmaları nəticəsində bir tərəfdən daha tez və asan başa düşülürdü, amma digər tərəfdən isə əsas məna dərinliyi aydın görünsə də, əsərlərdəki əsas fikirləri dərinliyinə qədər hiss edib, başa düşmək hər oxucuya nəsib olmurdu. Yazıçı Alber Kamyu Kafkanın əsərləri haqqında belə bir fikir bildirmişdir: “Bu bir taledir və yəqin, həm də onun böyüklüyüdür ki, çox imkanlar açır, amma heç birini təsdiq etmir” (4).

Açar sözlər: Kafka, cərəyan, modernizm, eksiztensializm, absurdlaşma, yadlaşma

Kafkanın əsərlərində paradoksallıq, qətiyyətsizlik, yadlaşma

Kafkanın əsərlərində paradoksallıq mövcuddur. Paradoksallıq isə keçid dövrünün düşüncə tərzidir. Kafkanın yaşayıb-yaratdığı XIX-XX əsrlər isə əsl keçid dövrü hesab olunurdu. Bütün bunlarla yanaşı, Kafkanın paradoksu tamamilə seçilirdi. Şərhiçilər onun əsərlərindəki sözlərin, ifadələrin sətiraltı mənalərini dərk edib, izah etməyə çalışsalar da, onun yaratdığı paradoks prinsipi tamamilə həlledilməz hesab olunurdu. Bu isə Kafkanın əsərlərinə xas olan absurdluğun əsil mənadə təcəssümü idi. “Absurdizm dünya haqqında bütün qanunların yox olduğu, yalnız uzlaşmaların qaldığı təsəvvüdüür. Hər barədə razılığa gəlmək mümkündür, məsələn insanı körpü ilə, körpünü isə insanla eyniləşdirmək olar (“Körpü” pırıçası). Fikir zaman və məkanı nizamlamır. Əgər insan situasiyaya daxil edilməyibsə, fikir zahiri cəhətləri anlamaqda acizdir, əgər daxil edilibsə, onda fikir sadələvhcəsinə düzxətlidir (məsələn, “Çevrilmə” novellasında Qreqor Zamzanın həşərata çevrildikdən sonra yenə də işə getmək cəhdi)” (7, s. 377).

Kafkanın əsərlərinin özəlliklərindən biri də onun yaradıcılığının xüsusi təhkiyə üslubudur. Daha dəqiq desək, Kafkanın üslubu fərdi və ümuminin eyniləşməsi prinsipi ilə müəyyən olunur. Belə ki, yazıçı əsərlərində bütövə bərabər olan əsas ünsürü xatırladır.

Kafkanın hər əsərində hər zaman sözlə başa düşülə biləcək bir şey haqqında ətraflı söhbət açılır. O, bütün bunlarla da kütləni ilk növbədə danışanı sonsuz şərh cəhdinə məcbur edirdi. O, buna görə də bu əsərlərin əsas mətnlərini açan oxucu kütləsinə həll edilmiş bütün məsələləri, problemləri qaldırmağa və bütün bu olanlara yenidən başlamağa təşviq edir. “Kafka mətninin arxetipinin ən gözəl bədii ifadə forması pritçadır. Yazıçı özü istehzasız yazmayıb: “Bu pritçalar yalnız anlaşılmaz olanlar haqqında danışmaq istəyir, bunu isə biz onsuz da bilirdik” (7, s. 379).

Bəlkə də, Kafkanın romanları deyil, məhz novella və pritçaları bu arxetipə gedən yolda başlanğıc nöqtəyə çevrilə bilər. Pritça hər zaman sirrə işarət edir, lakin heç vaxt onu sonadək izah etmir. Kafkanın “Gündəliyi”ndə inanılmaz parlaq obraz mövcuddur: “Mənim başımda meydana gələn hər şey kökündən deyil, haradasa ortadan boy atır”. Kafkanın qəhrəmanları elmin onlara öyrədilən, lakin indi onun haqqında heç bir aydın xatirəyə malik olmadıqları şərh edilmə bacarığını itirən şagirdlərdir. Bu kökdən məhrum ağaclar, kəsilmiş gövdələrdir: “Sanki onlar sadəcə qarın üzərində dayanıblar, yüngülcə itələnsə, onları yerindən tərpətmək olar. Yox, onları tərpətmək olmaz-onlar şaxtadan yerə möhkəm yapışıblar. Lakin bu yalnız belə görünür” (Ağaclar” pritçası)” (7, s. 379).

Kafkanın yaradıcılığında qətiyyətsizlik üstünlük təşkil edirdi. Bu onun yaradıcılığının və fəlsəfəsinin əsasını təşkil edirdi. Kafka onu əhatələyən dünyanın bütün qatlarında xəyalilik hissini onunla bağlayırdı. Belə ki, onun əsərlərində rast gəlinən üslublarda qeyri-müəyyənlik toxumlarına rast gəlinir və bütün bunlarda danılmaz şəkildə parçalanır və güvənsizliyə çevrilir. “Mövcudluq tamamilə qeyri-müəyyənlik kimi görünür, biz hətta bu dünyada yaşadığımızı, yoxsa ondan kənarlaşdırıldığımızı əminliklə deyə bilmərik. Maks Brod bunu çox dəqiq ifadə edib: “Kafka sayəsində insan vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyi müəyyən oldu”(6). Bu fikirlər XX əsr konteksinə absurdun estetikasının yaranmasına və ekzistensializm fəlsəfəsinə son dərəcə yaxındır”(6).

Kafkanın əsərlərində geniş yer alan anlayışlardan biri də yadlaşma idi. Yadlaşma anlayışını isə belə şərh etmək olar ki, Marksın nəzəriyyəsinin əsasında onun ilkin mərhələsində bariz bir prioritetə və əhəmiyyətə malikdir. Marksın yadlaşma anlayışı özünü iki istiqamətdə göstərirdi. Birincisi o idi ki, təbiətdən, ətraf- aləmdən qopma mənasında yadlaşma yəni insan təbiətdən qoparaq təbiətə yadlaşır. İkinci yadlaşma isə şəxsən kapitalist bazarın və kapitalist ictimai sistemin yaratdığı yadlaşmadır. Bütün bunların nəticəsində isə insan öz təbiətinə yadlaşır. Biz ikinci yadlaşma prinsipinin xüsusiyyətlərini Kafkanın bir çox əsərlərində aydın görürük. Kafkanın həm öz şəxsi həyatına, həm də yaradıcılığına qarşı tamamilə yadlaşmışdı. Belə ki, o, əsərlərinin ölümündən sonra dostu Brod tərəfindən yandırılmasını istəməsi buna bariz nümunədir.

Kafkanın yaradıcılığında modernizm, sürrealizm, eksistensializm

Kafkanın əsərlərində rast gəldiyimiz cərəyanlardan biri də modernizm cərəyanıdır. Modernizm XX yüzillikdə texnogen sivilisasiyanın təsiri ilə yaranıb, inkişaf edən yeni düşüncəni,

xüsusiyyətləri, xasiyyətləri, təcrübələri çevrələyən geniş miqyaslı anlayışdır. “Değişim ve ilerleme ile âdeta özdeşleşen modernite, eleştiriyi değişimin aracı olarak kullanır. Dolayısıyla modernizm, her şeyden önce geleneğe veya gelenekçiliğe karşı bir tavır sergiler ve onunla çatışmaya girer. Zira modern olmak, dünden veya eskisinden çok daha farklı bir dünyada yaşamak demektir. Modernite, sosyal hayatın rasyonelleştirilmesini, evrenselliği, homojenliği, açıklığı vadeder. Lâik bir düşünce yapısına sahip olan modernizm, sosyal hayatın eksenine bilimi ve aklı yerleştirirken dine sadece şahsî hayatta bir yer bırakır. Modernizm, hürriyetçi ve özerkçidir” (8, s. 201).

Kafkanın yaradıcılığında tək cə rəyanlara deyil, həm də realizm ünsürlərinə rast gələ bilərik. Realizm isə həyat həqiqətlərinin yazarların yaradıcılığında özünəməxsus təsvir vasitələri ilə əks etdirilməsidir. Kafkanın yaradıcılığında 1912-ci ildə yazmış olduğu, əvvəl “Amerika” romanının birinci hissəsi olan “Ocaqçı” hekayəsini nümunə göstərə bilərik. Sonralar Kafka bu əsərini “İtmiş adam” adlandırsa da, dostu Brod həmin əsəri çap etdirərkən adını dəyişib “Amerika” adlandırmışdır. Onun bu əsərini digər əsərlərindən fərqləndirən əsas cəhət isə əsərin daha yumoristik və realistik üslubda yazılıb, müsbət sonluqla bitən tək əsəri olması idi.

Kafkanın yaradıcılığında realizmin magik realizm adlandırılan formasına da rast gəlirik. “XX əsrin 1930-1960-cı illərində Cənubi Amerikada realizmin növbəti milli forması – şərti olaraq magik realizm adlandırılan hadisə meydana çıxmışdır. Cənubi Amerikada ispanlarla yerli xalqların birləşib qarışmasından ispan dilində yeni bir ədəbi mədəniyyət yaranmış və tarixi tərəqqinin nisbətən aşağı səviyyəsindən müasir sivilizasiyaya qoşulmuş bu xalqların miflərini də realist nəsrə gətirmişdir. Kafkada xalis alman mistikası da vardır, lakin dünyanın fundamental fəlsəfi həqiqətlərini tapmaq və bədii şəkildə göstərmək meylinə o, rus klassikasının təsirindədir”(10, s. 51).

“Realizmin mistik formasının geniş inkişafı kinonun ədəbi zövqlərə və ədəbi axtarışlara təsirinin çox yeni bir hadisəsidir. Bəlkə, kino vasitəsi ilə ədəbi təsir barədə danışmaq daha doğru olar. Bu halda vahid mətn mədəniyyəti ilə kino obrazı mədəniyyətinin qaynayıb qarışması baş verir. Foto və kino texnikasının sürətli tərəqqisi və hər bir insana müyəssər olması bu təsirin daha da artacağından xəbər verir”(10, s. 52)

Kafkanın romanlarında az da olsa, sürrealizm, yəni realizm fəvqü cə rəyanının formalarına rast gəlmək mümkündür. XX əsr Avropa ədəbiyyatının ən sonuncu cə rəyanı hesab olunan sürrealizm simvolizmin, ekspressionizmin və dadaizmin təsiri altında yaranıb, inkişaf etmişdir. Sürrealist üslubda yazanların başlıca xüsusiyyətləri instinktləri, xəstə əhvali-ruhiyyəni, sayıqlama, fantastik yuxuları, dəhşətli və eybəcər qarabasma və rüyaların bədii ədəbiyyatda əsas mənbə prinsipi sayılırdı. “Bilinç/şuur; insanın akıl ve mantık tarafından kontrol edilen tarafıdır. Bilinçaltı/şuuraltı ise; bilincin dinî, ahlâkî ve geleneksel yasaklamaları sebebiyle baskı altında tutulduğu iç güçlerin toplandığı alandır. Bir başka ifadeyle bilinçaltı; gelenek, töre, ahlâk ve dinî

mahiyyətdəki kontrol dəyərləri ilə baskı altında tutulan və gizlənən asıl benliyimizdir. Bilinçaltı âlemi, içgüdülerimiz, gerçək və samimî arzularımızla doludur və onlar tərəfindən idare edilir. Bir anlamda insanın gerçək iç yüzü bilinçaltında gizlidir” (8, s 168).

Kafkanın 1914-cü ildə yazmış olduğu “Qəsr” romanı bu cərəyanın bariz nümunəsidir. Kafkanın bu əsərini qaranlıq və sürrealist üslubda işlənməsi, əsas mövzuları isə yadlaşma, şəxsin ətrafında olan mənasız sistemə qarşı mübarizə və bunun nəticəsində çəkdiyi əzab-əziyyətdir. Kafkanın həm əsərlərində, həm də gündəliklərində bu təfsirlərin hər biri üçün dəlillər var, lakin onun əsərləri bütün bunları bütövlükdə əks etdirirdi. Kafkanın əsərlərini oxuyan bir oxucu ya da bir tənqidçi son mənalara heç vaxt yuvarlaqlaşdırıla bilməyən “açıq məsələlər” kimi dərk edə bilirlər.

Dünya ilə əlaqələrin itirilməsi absurd estetikasının əsasını təşkil edirdi və yalnız Kafka bir neçə onillik bundan əvvəl “dünya ilə ayaqlaşmağın qeyri-mümkünlüyünü” hiss etmişdir. Absurd insanın ona yüzilliklərlə mahiyyət kimi göstərilənlərin belə olmadığını bir anda anlaması eksiztensial təəssüratın axırıncı formasıdır.

“Absurdizm XX əsrin 50-ci illərində ekzistensializm ideyalarının əleyhdarı kimi meydana çıxmış ədəbi cərəyandır. Elmi ədəbiyyatda “antiteatr”, “absurd dram”, “antidram” da adlanır. Absurdizmə görə insan tarix boyu həyatda bir məna axtarmağa çalışıb, ancaq ağıllı bir cavab tapmayıb”(3). Onun əvvəlkilərlə əlaqələrin doğru olmadığına dəqiq əminliyi var, amma yenilərinin necə olmalı olduğuna dair heç bir əminliyi yoxdur. Bu dövrün yaxınlaşmasını sərt şəkildə hiss edənlərdən biri də Frans Kafka olmuşdur. Kafkanın əsərlərində olan alleqorizm haqqında belə deyə bilərik ki, haray, faciə onun absurd dünyasında ünsiyyət qurması üçün tək fürsət idi. Kafkanın roman qəhrəmanları elə bil ki, öz ətrafındakıları görməkdən imtina etdikləri, görməyi sevməkdiləri şeylərə işarə edirdilər. Ancaq bütün bunlar sadəcə faciə deyil, faciənin parçalarıdır. Elə buna görə də, parçalanma və natamamlıq onun əsərlərinin özünəməxsusluğunu, xüsusiyyətlərini təşkil edirdi.

“Müəllifin əsərlərində absurdun qanunları insanlar arasındakı münasibəti xarakterizə edir. Burada insanları bir-birindən uzaq məsafələr ayırır, həyatı əhəmiyyətli məsələlər çardaqda yarıpıçıltı ilə həll olunur və ən münasib anlarda interyer maksimal dərəcədə daim girişdə qoyulan mebellərdən güclə keçməyə, alçaq, hərəkətə mane olan tavanlara görə belini bükməyə məcbur olan personajlardan uzaqlaşdırılır. Məkan daim özündə asılılığı gizlədir. Bütün bunları adətən dəyişilməz olan zülmət dərinləşdirir, predmet və insanlar kölgəyə oxşayır. Lakin gücsüzlük və ümitsizlik Kafkada hər zaman hansısa ikimənalılıq gizlədir, burada zahiri gücsüzlük arxasında daha çox ağılasıgmaz güc gizlədir. Bu mənada Kafkanın gündəliklərində etdiyi qeyd çoxmənalı saslənir: “Gücsüzlüyün dərinliyindən biz yeni güclə qalxırıq”(7, s. 381).

Kafkanın yaradıcılığında olan cərəyanlardan biri eksiztensializm idi. Bu cərəyana görə varlıq həmişə şəxsi və fərdidir, cərəyanın əsas problemi isə mövcudluqdur. Bu nəzəriyyəyə görə insanlar mövcud olduqları, dünyada olduqları və orada yaşamağa davam etdikləri üçün seçilir.

“Egzistansiyalizm, öncelikle insanın varoluş problemi üzerine yoğunlaşan felsefi bir akımdır. Söz konusu akım, İkinci Dünya Savaşı öncesi yıllarından itibaren sanata ve özellikle edebiyata sızmış; geniş kitlelere yayılmasını da bu yolla gerçekleştirmiştir. Akım, daha çok roman ve tiyatro türlerinde ifadesini bulmakla birlikte, sürrealizmle iç içe veya ondan da birtakım nitelikler alarak şiir ve diğer sanat kollarında da yer almış ve işlenmiştir. Varoluşçuluğun çağdaş olan en önemli temsilcisi, Jean Paul Sartre’dir. Simone de Beauvoir, Marleau-Ponty, Rilke, Kafka, Camus, Malraux, Bernanos, Unamuno gibi isimler de yer kendi içinde farklılıklar taşımakla birlikte-varoluşçuluğun önemli temsilcileridir” (8, s. 186).

Kafkanın “Qəsr” romanı əsas eksiztensialist konsepsiyanın, yəni kənarlaşmanın təcəssümüdür. Belə ki, əsərdə normal şərti mənada heç bir əhəmiyyətli hadisə, real süjet, zirvə nöqtəsi və hətta qəhrəman belə yoxdur. Əsər müşahidələri, dialoqları və K-nın ehtirasının gizli güclər tərəfindən pozulduğu bir sıra epizodları əks etdirən bir mübarizəyə əsaslanır. İnsanın qaranlıq, birmənalı və diabolik dünyanın dərinliyində özünü tapmasının dramatisasiyasıdır.

Kafka tərəfindən təsvir edilən bu dünya, qalanın elə məhz özüdür. Qala Kafkanın şüursuz dünyanın kabusu üçün bir alleqoriyadır. Romanın qəhrəmanı K. özünü qapalı bir dairədə tapır. Özünə quru tədqiqatçısı desə də, simvolik bir səviyyədə, daha çox həyat araşdırıcısıdır.

Kafkanın hekayələri və romanları bir çox şərhələrə səbəb olmuşdur. Təbii ki, bu şərhələrdən biri də eksiztensialist yozumlardır. Brod və Kafkanın ilk ingilis tərcüməçiləri Edvin Muir və onun həyat yoldaşı Villa onun romanlarını ilahi lütf alleqoriyası kimi qiymətləndirmişdilər. Eksiztensialistlər Kafkanın günahkarlıq və ümitsizlik mühitini həqiqi bir varlığın qurulmasına hazır bir zəmin kimi görmüşlər. Bəziləri isə onun atası ilə aralarında olan nevroitik əlaqəsini işinin əsas istiqaməti kimi görürdülər.

Kafkanın bir çox əsərlərini natamam qoyması bütün bunları sübut edirdi. Belə ki, onun “Qəsr”, “Məhkəmə” romanları buna daxildir. Maks Brodun dediyi sözlərə görə Kafka hesab edirdi ki, romanın özü kimi əsərdə baş verən hadisələr, “proses” də yarımçıq, natamam qalmalıdır. “Əslində prosesin, yəni aramsızlıq və natamamlığın kateqoriyası Kafkanın əsərlərini anlamağa yaxınlaşma yolunda əsasdır. Proses daimi bir gündür, daim hazır olmayan, sərgərdan, donub qalmış, böyük vahimə doğuran zamandır”(6).

Kafkanın yaradıcılığında olan hər bir əsəri həm onun kiçik formada bütöv dünyasının və eyni zamanda bu dünyanın yalnız bir parçasıdır. Kafkanın romanlarında təsvir edilən faciələr, fəlakətlər daima indiki zaman, hələ yetişməyən gələcəkdir, ölüm nəticə yox, prosesdir.

Kafkanın həyatında baş verən dəyişikliklər, keçirdiyi əsəb pozuntuları, insanlardan uzaqlaşması və uğursuz sevgi həyatının olması əsərlərində təsirsiz olmamışdır. Beləliklə, Kafka “Höküm” əsərini yazdıqdan sonra onun həyatında yavaş-yavaş baş verən əsas dəyişikliklər

nəticəsində Kafka getdikcə normal həyatda olan çox şeyləri öz bədii yaradıcılığına qurban verməyə başlamışdı. Kafka özü bu barədə yazdığı gündəliklərində məlumat verirdi. Əsər yazmağın Kafka üçün nə dərəcədə çətin olmasını gündəyilində yazdığı sözlərdən başa düşə bilərik: “Demək olar ki, yazdığım hər bir söz başqasına uyğun gəlmir, mən samitləri necə bir-birinə qarışdıqlarını və saitlərin sərgi zənciləri kimi oxuduqlarını eşidirəm. Mənim tərəddüdüm hər bir söz ətrafında dövrə vurur, mən onları sözlərdən çox görürəm, amma nə olsun! Mən sözü görmürəm, onu ixtira edirəm”.

(6)

Kafkanın əsərlərinin hər birində ruh və fiziki əziyyəti çəkən, öz təhlükəsizliyini, verdiyi dəyərini və qarşısına qoyduğu məqsədini axtaran bir adamın izləri vardır. Kafka öz əsərlərinə və “qurtuluş” vasitəsi kimi adlandırdığı yaradıcılıq fəaliyyətinə, dünya və ətraf-ələmlə barışa biləcəyi və ya mənfi təcrübəsini aşma biləcəyi bir “dua forması” kimi baxırdı.

NƏTİCƏ

Kafkanın yaradıcılığı cərəyanlar baxımından çox zəngindir. Bunlara: modernizmi, eksiztensializmi, realizmi, sürrealizmi, absurdizmi aid edirik. Tək bu cərəyanlar deyil, həm də Kafkanın əsərlərində özgələşmə, absurdluq, paradoksalıq, qətiyyətsizlik, insan həyatında baş verən hadisələrin dəyişərək başqa bir şəkildə əks olunduğunu görmək mümkündür. Kafka əsərlərindəki müasir insanın absurd bir kainatdakı çətinliyi müəyyən mənada göstərməyə çalışsa da, nəticədə bunu başa düşməməsini təcəssüm etdirməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azər Qismət “İztirablı Kafka: alman yazıçısı Frans Kafkanın həyat və yaradıcılığı haqqında” // Ədəbiyyat qəzeti, 2017, 23 sentyabr, №33, s. 30
2. Bədirxan Əhmədli “Ədəbi cərəyan və istiqamətlərə yeni elmi baxış” // Ədəbiyyat qəzeti, 2019 18 may, s 26-27
3. Elxan Nəcəfov “ Ədəbi cərəyanlardan bir az.....” // Ustad jurnalı, 29 iyun, 2016, №3
4. Əminə xatun “Frans Kafka qədər tənha Kafka – Dəli dahilər” <https://axar.az/news/layiheler/21841.html>
5. Frans Kafka “Seçilmiş əsərləri”, Şərq-Qərb, Bakı, 2006,
6. Franz Kafka-Vikipediya https://az.wikipedia.org/wiki/Frans_Kafka
7. Günəl Əliyeva “Frans Kafkanın əsərlərində “Kafka”-nın bədii dünyası”, // Filologiya məsələləri jurnalı, № 6, 2015, s. 376-382
8. İsmail Çetışli “Batı edebiyatında akımlar” Eskişehir, Aralık 2011, 250
9. Modernizm-Vikipediya <https://az.wikipedia.org/wiki/Modernizm>
10. Rəhim Əliyev “Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi” Mütərcim, 2008, səh 360
11. Sürrealizm-Vikipediya <https://az.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCrealizm>

ERMƏNİSTANIN ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ BAXIŞ

Miriyeva Aygün Cəmşid

Bakı Avrasiya Universiteti
Bakı şəhəri

Giriş: Ermənistan Respublikası öz müstəqilliyini 23 sentyabr 1991-ci ildə elan etdikdən sonra bəzi digər postsovet ölkələri kimi iqtisadi böhranla üzləşdi. Ölkənin dağlıq ərazidə yerləşməyi, əkin sahələrinin az olmağı, enerji mənbələrinə malik olmamağı, sənaye istehsalında xaricdən asılılığı iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirmişdir. Ermənistanda yaşanan iqtisadi problemlərlə bərabər Ermənistanın müstəqildikdən sonra həyata keçirdiyi separatçı siyasəti Azərbaycan və Türkiyə ilə əlaqələrinin inkişafına maneə törətmişdir. Ermənistanın üzləşdiyi iqtisadi çətinlik və qonşu ölkələrlə baş verən problemlər ölkə nüfuzunu istehlak üçün vacib olan enerji mənbələrindən məhrum etmişdir. Ölkədə enerji istehlakı əvvəlki illərlə müqayisədə bir neçə dəfə azalmış və enerji təhlükəsizliyi səbəbindən Rusiyanın təsiri altına düşmüşdür.

Ermənistan Respublikası 2007-ci il 26 yanvarda qəbul etdiyi milli təhlükəsizlik strategiyası sənədinin enerji təhlükəsizliyi ilə əlaqəli hissəsində Ermənistan Respublikasında enerji mənbələrinin az olmağı və bu səbəbdən xaricdən asılı olduğu qeyd olunur. Enerjiyə həsr olunan hissədə eyni zamanda görülən tədbirlər nəticəsində xaricdən asılılığın azaldıldığı, ölkə daxilində olduğu kimi əsas enerji ixracatçısı olan Rusiya ilə əlaqələrdə qarşılıqlı münbit şəraitin yaradıldığı müəyyən olunmuşdur. Təhlükəsizlik sənədindən məlum olduğu kimi Ermənistan enerji təhlükəsizliyini mənbə və marşrut diversifikasiyası ilə reallaşdırma bilmədiyi üçün Rusiya və İran ilə mövcud olan siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirərək, təmin etməyə çalışmışdır. Sənəddə Ermənistanın enerji təhlükəsizliyində Rusiya və İranın xaricində Gürcüstanın da böyük əhəmiyyəti vurğulanır. Ermənistanı Rusiya və Qara dənizə birləşdirən nəqliyyat və enerji daşıma xətləri Gürcüstan üzərindən keçir. Bu səbəbdən Gürcüstanda baş verə biləcək istənilən siyasi və iqtisadi böhran eyni zamanda Ermənistana da təsir göstərir. 2008-ci ilin avqustunda Rus-gürcü müharibəsindən sonra Ermənistanda yaranan vəziyyəti misal olaraq göstərə bilərik.

TƏHSİLİN SOSİOLOGİYASI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mütəllim Rəhimov

Təhsil dedikdə, müəllimlər və tələbələr, uşaqlar və gənclər, uşaq bağçası müəllimləri və tərbiyəçiləri, şagird və ustalar, valideynlər və məktəb rəhbərləri və s. bu sahənin iştirakçıları yada düşür. Buna görə təhsil təlimçi ilə təlim keçənlər arasındakı şəxsi münasibətlərin başa düşülməsi kimi başa düşülə bilər. Daha aydın ifadə etsək, müəllim və şagird (tələbə) arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin növü və izləri, uşaq inkişafı ehtiyacları, təhsil əlaqəsinin baş verdiyi məktəb və ətraf mühit, təhsilə təsir edən mühit və amillər, uşaqların təcrübəsi və qabiliyyətləri, tərbiyəçi, pedaqoji məqsədlər, istifadə olunan təlim vasitələri və metodları araşdırılır.

Təhsil cəmiyyətin sosial institutlarından biri və əhəmiyyətli hissəsidir. Hər uşaq müəyyən bir ailədə doğulur, müəyyən bir sosial təbəqənin dili və etik qaydalarını öyrənir, kənddə və ya şəhər şəraitində böyüyür, ibtidai məktəbdə və təhsil sisteminin digər mərhələsini həyata keçirən məktəblərdə oxuyur. Uşaqlar kiçik yaşlarından onları əhatə edən dostları ilə müxtəlif oyunlar oynayır, söhbət edir, bu qruplara inteqrasiya olunurlar. Kitab, qəzet, jurnal oxuyur, kinoya, teatra gedir, radio dinləyir, televizora baxır və s. bütün bu kimi hərəkətlərlə böyüdükləri, yaşadıkları cəmiyyətdən təsirlənirlər. Bu mühit uşaq və gənclərə həyatın məqsədi, xurafat və dəyər müddəaları, münasibət, vəziyyət, alışlar, düşüncə və davranışın bütün sahələrinə dair təsir yaradır və onları istiqamətləndirir. Buradan bir daha görsənir ki, ki, təhsil və tərbiyə arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin insanlara təsirini öyrənən elm sahəsi təhsil sosiologiyası adlanır.

Təhsil sosiologiyası olaraq adlandırılan elm sahəsi haqqında dünya ədəbiyyatında ikitərəfli yanaşmalar ifadə edilir. Yanaşmalar fərqli olsa da, əhatə olunan məsələlər eynidir. Təhsil sosiologiyasında hər iki yanaşma - təhsil və cəmiyyət məsələlərinin həlli yolları və nəticələr birlikdə verilməyə çalışılır.

Sosioloji baxımdan təhsil qabiliyyəti, münasibətləri və digər müsbət davranışlar formatlarını inkişaf etdirən proseslər toplusudur.

Təhsilin sosiologiyası sosioloji biliyin bir sahəsi olub, sosial institut olan təhsil sistemini, onun fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirini öyrənir.

YENI İQTİSADI ŞƏRAİTİN İNSAN RESURSLARININ İDARƏEDİLMƏSİNƏ TƏSİRİ

Dürdanə Məmmədova Əvəz

Bakı Avrasiya Universiteti

Özət

Sənaye dövründə şirkətlər üçün işləyən siyasət, proqramlar və insan resurslarının təcrübəsi biliklərə əsaslanan yeni iqtisadi şəraitin tələblərini yerinə yetirmək üçün kifayət olmayacaqdır. İnkişaf etməkdə olan biznes mühitində rəqabəti təşkil edən elementlər artıq əvvəlki kimi tanış görünmür. Məsələn; sənaye dövründə iri zavodları, böyük sahələri, iri istehsalatları olan müəssisələr rəqabətdə liderlik vəziyyətindəyəkən, yeni iqtisadiyyat dövründə intellektual kapitaldan ən yaxşı istifadə edən, maddi kapitaldan çox intellektual kapitalla sahib olan müəssisələr isə lider mövqə tutmuşlar. Sənayə dövründə prioritet olan məhsul və istehsal yeni iqtisadi şərait dövründə insan biliyi ilə əvəz etmişdir.

Bilik hazırladığımız, istehsal etdiyimiz, satdığımız və satın aldığımız məhsulların əsas tərkib hissəsi halına çevrilmişdir. Bunun təbii nəticəsi olaraq, biliklərin idarə edilməsi, intellektual kapitalın axtarışı və inkişafı, saxlanması, satışı, mübadiləsi ayrı-ayrı şəxslərin, müəssisələrin və ölkələrin ən mühüm iqtisadi vəzifəsi olmuşdur. Bu inkişafı başa düşmək çətin olsa da, artıq bu bir araşdırma olmaqdan çıxmış və beyin gücünün üstünlüyü hər sektorda hiss ediləcək vəziyyətə gəlmişdir. Yeni iqtisadi şərait insanlara qoyulan investisiyaların gəlirliyinin fiziki kapital qoyuluşlarından, başqa sözlə desək maşın və texnologiya yatırımlarından daha yüksək olduğu bir dövrə qədəm qoyduğumuzu göstərməkdədir. İnsanların bazarda sahib olduqları məlumatların dəyəri günü-gündən artmaqdadır. Çünki biliyə sahib olan, onu istehsal edən və inkişaf etdirən güc insandır. İnsana qoyulan investisiyalar yeni iqtisadiyyatın əvəzolunmaz elementidir. Ona görə də yeni iqtisadiyyat insan resurslarının idarə edilməsinə böyük təsir göstərməkdədir.

Araşdırma məqsədli elmi məqalədə baş verən sosial dəyişikliklərlə, informasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişaf və qloballaşma ilə birlikdə insan resurslarının idarə edilməsində, İnsan Resursları menecerlərində və insan resurslarının idarə edilməsi funksiyalarında meydana gələn dəyişikliklərə yer veriləcəkdir.

XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YAXIN ŞƏRQDƏ GEO-SİYASİ VƏZİYYƏT VƏ ABŞ-SURİYA MÜNASİBƏTLƏRİ

Adıgözəlova Məleykə Zahir q.

Bakı Avrasiya Universiteti

Xülasə

1991-2011-ci illərdəki ABŞ - Suriya münasibətlərini məzmununa və xarakterik xüsusiyyətlərinə görə şərti olaraq 3 mərhələyə ayırmaq olar: 1)1991-2002-ci illəri əhatə edən əməkdaşlıq meyllərinin inkişaf etdiyi dövr; 2)2003-2008-ci illəri əhatə edən sanksiyaların tətbiq edildiyi qarşıdurma dövrü və 3) 2009-2011-ci illəri əhatə edən əməkdaşlıq dövrü.

Birqütblü sistemin ilk mərhələsində (1990-2002) Vaşinqton Suriyanı Yaxın Şərqdəki Amerika layihələrinə cəlb etmək üçün yeni taktika seçdi.Burada əsas nöqtə 1990-1991-ci illərdəki birinci Körfəz müharibəsi oldu. Anti-İraq koalisiyanı birləşdirməklə məşğul olan ABŞ Şam ilə münasibətlərin normallaşması kursunu götürdü. 1990-2001-ci illərdə ABŞ və Suriya bəzi regional məsələlərdə əməkdaşlıq edirdilər. Suriya ordusunun “ Səhrada fırtına” əməliyyatında iştirakı müqabilində ABŞ 1990-cı ildə Livanda Suriyanın hegemonyanı möhkəmləndirən Taif sazişini imzalamağa razılıq verdi. Suriya Misirlə və Körfəz monarxiyaları ilə xüsusi bir alyansa girdi, Səudiyyə Ərəbistanından 2 milyard dollarlıq iqtisadi yardım aldı. Birləşmiş Ştatların vasitəçiliyi ilə H. Əsəd hökuməti 1992, 1993 və 1997-ci illərdə Colan təpələrinin qaytarılmasına dair İsrail ilə danışıqlar keçirsə də, uğur qazanmadı.

Bəşər Əsədin prezidentliyinin əvvəlində Suriyanın xarici siyasəti aktivləşdi. Eyni zamanda, Suriya xarici siyasətinin əsas prinsipləri, xüsusilə, əsas məsələlərdə - Amerika Birləşmiş Ştatları və İraqla münasibətlər, Yaxın Şərqdə sülh prosesi, Fələstin “intifadı”nın və Livan “Hizbullahı”nın dəstəkləməsi ilə məsələlərində əvvəlki kimi qalmışdı. B. Əsədin fəal xarici siyasət yeritməsini gənc prezidentin dünyada və regiondakı mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışması ilə izah etmək olar.

Birləşmiş Ştatların Suriya ilə bağlı mövqeyi Dəməşqi amerikan rəhbərliyinin Suriyanı Yaxın Şərqdəki planlarını həyata keçirmək üçün bir vasitə kimi istifadə etmək istədiyini düşünməyə

məcbur etdi. ABŞ-ın bu cür mövqeyi müstəqil bir Ərəb lideri kimi özünün regional təhlükəsizliyini və liderliyini təmin etmək istəyən B. Əsədin siyasətinə zidd idi. ABŞ Suriyanı İraq və İranla əməkdaşlıqda, Livanda hərbi qüvvələrini yerləşdirməkdə, Fələstin terrorizminə, Livan “Hizbullahı”na, və Fələstin “intifadası”na dəstək verməkdə ittiham etdi.

Açar sözlər: ABŞ administrasiyası,Suriya,H.Əsəd,terrora qarşı,Dəməşq,Yaxın Şərq

XX ƏSR D. SELINCERİN MƏCNUNU

Abdiyeva GülÇöhrə Firdovsi

Bakı Avrasiya Universiteti
Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Xülasə

Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsəri bir çoxlarının marağına səbəb olmuşdu. Bu roman XX əsrin ikinci yarısında dünya ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdi. Tənqidçilərin fikrinə görə Selincer cəmiyyətin sarsıdıcı məqamlarını Holdenin yaşadığı ilə təsvir etməyə müvəffəq olmuşdu. Romanda amerikan həqiqətlərinin açıq tənqidi, insanların ikiüzlülüyü, dinin lazımsız stereotipləri tənqid olunur. Selincer bu acı gərəkləri 16 yaşlı bir gəncin üzərinə yükləyirdi. Gənclik maksimalizmi və cəmiyyətə qarşı olan üsyan Holdenin əks etdirirdi. Luis Menand yazırdı ki, romanın cazibəsi onda olan emosiyaların mənə ilə dolu olmasında idi.

Holden Kolfild introvert bir gəncdir. Cəmiyyətdə baş verənləri tam anlamayan bir yeniyetmədir. Özünü böyüklərə bənzətməyə çalışan, böyük kimi davranmaya can atan biridir. Holden bədbəxtdir, yalnızdır, səbəbi isə cəmiyyətin eyiblərini görməyi bacaran biri olması ilə əlaqədar idi. Holden həqiqətləri başqa cür görür, cəmiyyətlə və dünya ilə ayrılıq vəziyyətindədir. Onun nə tanış, nə də dostu yoxdu. O, kobudluq edib, hər bir kəsi özündən uzaqlaşdırmağa can atır. Bu, Holdenin sevgiyə ehtiyac duymaması ilə bağlı deyildi, əksinə, o, sevgiyə ehtiyac duyurdu. Düşdüyü mühit sadəcə onu sarsıtmışdı. Romanda gördüyümüz kimi Holden siqaret çəkir, böyüklərin çirkin dünyasına düşərək orada sıxışmış qalır. Holdenə bu cəmiyyət çox riyakar və uzaq gəlirdi. O, Məcnun kimi iki dünya arasında sıxışmışdı. Bir tərəfdən arxada qalan təmiz uşaqlıq, digər tərəfdən onu böyüklərin dünyasına itələyən gələcək.

Holden fikirləri ilə diqqət çəkən bir yeniyetmə idi. Onun düşüncələri insanı düşünməyə vadar edirdi. Öz yaşına uyğun olmayan bir məcnunluq, nəyin axtarışında idi, bu nəyin üsyanı idi, 16 yaşda bu böyük yük idi.

“Dəfnə yığışan düdəmə sürüsü, ağlaşa-ağlaşa qəbrimin üstünə adım yazılı bir başdaşı qoyacaq. Dörd tərəfim isə ölümlər olacaq. İlahi, onlar adam ölənin kimi onu gizlətməyə çalışırlar! Ancaq ümüd varam ki, bir ağıllı tapılar və mənim cəsədimi çaya atar. Yoxsa hər bazar sənin üstünə gül-çiçək basır və üstünə tökülüşəcəklər.” Holdenin bu fikirləri onun dinin bəzi stereotiplərinin qəbullanmaması ilə bağlı idi. Biz bunu kilsədəki hadisələrdə də görürük, rahibələrlə söhbətində də. Ossenberq kimi dindarlar onda ikrah hissi oyadırdı. Ossenberq insan dəfnlərində pul qazanan bir dindar idi, danışıqda isə dindən elə danışırdı ki, guya duadan başqa ona heç nə lazım deyildi. Bütün bunlar Holdenə yad idi, bu ona iyrənc gəlirdi, Ossenberqin sadəcə bir riyakar olduğunu düşünürdü.

Selincer Holdenin daxili dünyasının konfliktini əks etdirirdi. Holden həm insanları sevməyə, onlara uzanmağa cəhd edir, həm də onlara qarşı ikrah hissi duyurdu. O, atıldığı dünyada cavablar axtarışında idi. O çıxış axtarırdı, qaçmağa yeri olmadan. Holden Kolfild – ada baxsaq adın özü də

bir açılış idi – “ hold on a coal field”- közlənmiş tarlalara tutunmaq anlamı verirdi. Tutunmaya cəhd edirdi Holden.

Holden ən əsəbi halında belə insanları sevməyə, onlara acımağa çalışırdı. Digərlərinə olan haksızlığı özünə edilmiş hesab edirdi. İnsanların riyakarlığını qəbul edə bilmirdi.

Holdenin amerika gəncliyinin Məcnunu idi. O, Məcnun kimi axtarışda olan bir gəncdir. Cavabsız suallarına cavab istəyirdi, niyələrlə dolu düşüncələr ona hakim olmuşdu. Selincerin Məcnunu da bədbəxt idi, o, almaq istədiyi sevgini ala bilmirdi, valideynlərinin onu anlamaması, düşdüyü cəmiyyətin çirkabı, bu sevgini almağa mane olurdu. İnsanların içində olduqca, onları anlamadığını dərk edirdi, Məcnun səhraya qaçan kimi Holden da qaçmağa çalışırdı, lakin hara qaçsın, qaçmağa yeri də yox idi. Məcnun düşdüyü cəmiyyətin mövgeyini anlamadığı kimi Holden da dərk edə bilmirdi. Kilsənin qanunları və onlara əməl edənlərin çoxunu riyakar və ikiüzlü görürdü.

Məcnunun atası Məcnunu yola gətirməyə çalışdığı kimi Holdenin Müəllimi də Holdeni düzəltməyə çalışırdı, lakin Holden ona verilən nəsihətləri dinləmək istəmirdi, onun öz doğruları var idi.

“ Bədbəxtlik elə bundadır. Bu dünyanın heç bir yerində sakit bir guşə tapmaq mümkün deyil. Çünki elə yer yoxdur ” – bu cümlə Holdenin dilindən səslənir. 16 yaşlı bir gənc üçün bu cümlələr olduqca ağırdır. Bəlkə də bu səbəbdən Holden uşaqları uçurumdan qorumaq istəyirdi. Onları bu çirkli dünyaya düşməkdən qorumaq istəyi . Bu, Holdenə məxsus bir Məcnunluq idi.

Holden də sevirdi, Ceyni sevirdi. Ceyni son dəfə nə zaman gördüyünü xatırlamasa da, onunla olan xatirləri onu isidirdi. Məcnun üçün Leyli necə təmiz idi isə, Ceyn də Holden üçün elə idi. O, Holdenin bütün varlığı ilə hiss etdiyi çox az insanlardan biri idi. Holden çox az insana inanardı, Ceyn onlardan idi. Cəmiyyətin uçuruma gedən bu töküntülərində bu hissənin var olması, onu isidə bilirdi.

Selincer Holdenə çirkli dünyanın küçələrini göstərdi. Bu ağırlığı yeniyetmə bir gəncin üzərinə yüklədi . Romanda olan vulqarizmlərə, əsərdəki bəzi mənfi məqamlara baxmayaraq, Selincerin bu Məcnunu gənclər tərəfindən sevilmişdi.

**MESUT ALIOĞLU ELEŞTİRİSİNDE "BABALAR VE OĞULLAR"
KONUSU
THE TOPIC OF "FATHERS AND SON" IN MASUD ALIOĞLU CRITICISM**

Nurlane MEMMEDOVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü
ORCID NO: 0000-0002-1734-8949

ÖZET

"Babalar ve oğullar" konusu edebiyatımızda her zaman önemli olmuştur. Bu tesadüfi değildir. Çünkü zaman değişir. Nesiller birbirinin yerini aldığı gibi, çevreye ve topluma karşı tutumlar da değişir ve yenilenir. Babalarının geleneklerini sürdürmeye ek olarak, oğulların kendi yaşam tarzları ve idealleri vardır. Elbette bu süreçte kuşakların konumları çoğu zaman örtüşmez. Bazen tüm bunların sanata nasıl yansıdığını gördüğümüz çelişkiler de vardır. Azerbaycan edebiyatının tarihine bakarsak, "Babalar ve Oğullar" arasındaki ilişkinin tasvirini şu şekilde açıklayabiliriz:

- Eski ve ortaçağ Azerbaycan edebiyatında "Babalar ve oğullar"
- Maarifçi-realist edebiyatta "Babalar ve oğullar"
- Yirminci yüzyılın başlarında yazılan eserlerdeki "Babalar ve oğullar"
- Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında "Babalar ve oğullar"

Tarihsel koşulların gereklerine bağlı olarak bu konu sanat eserlerinde farklı bir şekilde literatüre taşınmıştır. XIX yüzyılı bir dönüm noktası olarak alabileceğimiz sonucuna varıyoruz. Mesut Alioğlu araştırmalarında bu konuya geniş yer vermiştir. Onun dizi halinde yayınladığı "Babalar ve Oğullar" adlı makalelerinin başlığı sembolik bir yapıya sahiptir. Yani mesele sadece babalar ve oğullar arasındaki ilişki meselesi değil. Fikir mücadelesi, olumlu ve olumsuz kahramanlar konusu burada dikkat çekiyor. Eleştirmen "Babalar ve Oğullar" temasının sanat eserlerinde problem temelli koyuluşunu XIX yüzyılla ilişkilendirmiştir. O, baba-oğul çatışmasından bahsetmekle kalmamış, bu mücadeleyi eski ile yeninin mücadelesi olarak görmüştür. Böylece eserlerinde sadece muhafazakar babaları değil, hayatta yolunu bulamayan, eğitim ve bilimden haberi olmayan oğulları da eleştirmiştir. Makalede babalar ve oğullar arasındaki ilişkinin netleştirilmesinde yetiştirilme ve çevre faktörü, yaşlılara saygı, pozitif kahraman sorunu vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mesut Alioğlu, Eleştirmen, Pozitif Kahraman.

ABSTRACT

The subject of "fathers and sons" has always been important in our literature. This is not accidental. Because times change. As generations replace each other, attitudes towards the environment and society also change and renew. In addition to continuing the traditions of their fathers, sons have their own lifestyle and ideals. Of course, the positions of the generations often do

not coincide in this process. Sometimes there are also contradictions that we see how all this reflects on art. If we look at the history of Azerbaijani literature, we can explain the description of the relationship between "Fathers and Sons" as follows:

- a) "Fathers and sons" in ancient and medieval Azerbaijani literature
- b) "Fathers and sons" in educationalist-realist literature
- c) "Fathers and sons" in the works written in the early twentieth century
- d) "Fathers and sons" in Soviet-era Azerbaijani literature

Depending on the requirements of historical conditions, this subject has been transferred to the literature in a different way in works of art. We conclude that we can take the XIX century as a turning point. Masud Alioglu gave a wide coverage to this subject in his research. The title of his series of articles titled "Fathers and Sons" has a symbolic structure. So it's not just a question of the relationship between fathers and sons. The issue of opinion struggle, positive and negative heroes draws attention here. The critic associated the problem-based setting of the theme "Fathers and Sons" in the artwork with the XIX century. Not only did he talk about the father-son conflict, he saw this struggle as the struggle of the old and the new. Thus, in his works, he criticized not only conservative fathers, but also sons who could not find a way in life and were unaware of education and science. In clarifying the relationship between fathers and sons, the article will also highlight the issue of upbringing and the environment, respect for the elderly, and positive heroes.

Keywords: Masud Alioglu, Critic, Positive Character.

**AHMED GÜNER SAYAR'IN OSMANLI KLASİK İKTİSADI
DÜŞÜNÇESİNİN BATI İLE TEMASA GEÇMESİNE VE
ÇAĞDAŞLAŞMASINA BAKIŞININ İNCELENMESİ**

Fuad Selamzade

Dr. Öğretim Üyesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Muş Alparslan Üniversitesi, Muş, Türkiye
ORCID: 0000-0002-2436-8948

Aliğ Baghirov

Doktora öğrencisi, İktisat Bölümü, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye Öğretim Üyesi, İşletme Bölümü, Azerbaycan Teknoloji Üniversitesi,
Gence, Azerbaycan
ORCID:0000-0003-3016-165X

İlaha Gurbanova

Öğretim Üyesi, İngiliz dili bölümü, Azerbaycan Teknoloji Üniversitesi, Gence, Azerbaycan

Zeynab Gocayeva

Öğretim Üyesi, İngiliz dili bölümü, Azerbaycan Teknoloji Üniversitesi, Gence, Azerbaycan

Özet

Bu çalışmada Ahmed Güner Sayar'ın araştırmış olduğu Osmanlı iktisadi felsefi düşüncesi bazında araştırılmıştır. Araştırmanın amacı Yazarı osmanli klasik iktisadi düşünce ve onun batı ile temasa geçmesine ve çağdaşlaşmasına bakışının incelenmesidir. Ahmed Güner Sayar'ın araştırmalarında 600 yıl devam eden Osmanlı devletinin iktisadi ideolojisini incelemeye çalışmıştır. Osmanlı devletinde ticaret ve tacir anlayışlarının o dönemdeki anlayışını ortaya koyulmuş ve Osmanlı ideolojisindeki reel ve normların durumunu araştırmış, ayrıca tarih severlik yaşaması ile değişik objektif ve bilime dayanarak değerlendirme yapmıştır. Osmanlının Asya ve Avrupanın kesiştiği alanda hem islam bölgesinde hem de türk coğrafyasında yerleşmesi Osmanlı iktisat sistemi geniş bir etkileşim çerçevesinde oluşmasına rağmen temelde üç ana kaynaktan beslenmiş ve Böylece Osmanlı devleti eski Anadolu uygarlıkları, Türkistan tecrübesi ve İslam ekonomisinin özelliklerini kendinde birleştiren kendine has bir yöntem oluşturmuştur. Sayar çalışmasında avrupa iktisadi düşünürlerin Avrupa'ya ekonomisinde etkisi ve onların ideolojisinin yayılmasını inceleyerken Merkantilizmi ve Fizokrasini genel ele geçtikten sonra daha çok Klasik iktisadi düşünür Adam Simit öncelik vererek analize dahil etmiştir. Ahmed Güner Sayarın klasik dönem osmanlı iktisat düşünceleri, Osmanlı iktisat düşüncesinin batılı normlarla temasa geçişi ve Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması hususlarını nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu anlamda çalışmada, Osmanlı iktisat düşüncesini etkileyen unsürlerine bakışı, onların osmanlı iktisadi düşüncesini nasıl yansıdığını, Osmanlı iktisadi düşüncesinin batı normalarla temasa geçişinin ve çağdaşlaşmasının Ahmed Güner Sayar tarafından bu düşüncelerin şekillendirildiği iktisadi uygulamalar hususunda nasıl sonuçlar verdiği araştırılmaktadır. Bu çalışma yayılım teoresi

ile arařtırılarak batılı iktisadi-ticari fikirlerin Osmanlıya aktarılması ve girişinin hangi yönlerde ve nasıl olduđu ortaya koyulmuřtur. Yazar çalışmasında Batılı iktisadi felsefenin Osmanlı devleti ve insanının zihniyetinde neden sağlıklı izler bırakmadığı ve osmanlıda senayinin gelişmediğini arařtırarak göstermeye çalışmıştır.

Anahtar kelmeler: Ahmed Güner Sayar, Osmanlı Klasik İktisadi Düşünce, Batılı Normlara Geçiş, Çağdaşlaşma

Abstract: In this study, the philosophical thought of Ottoman economics was explored by Ahmed Guner Sayar. The aim of the research is to examine the author's view of Ottoman classical economic thought and its connection with the west and its modernization. In this research, Ahmed Guner Sayar tried to examine the economic ideology of the Ottoman state, which lasted for 600 years. The understandings of trade and merchant in the Ottoman state at that time was revealed, and he investigated the situation of real and norms in the Ottoman ideology, and also made an objectivity and scientific evaluation with his approach of history loving. Although the Ottoman was located at the crossroads of Asia and Europe in both the Islamic region and the Turkish geography, and the development of Ottoman economic system within the framework of a wide interaction, it was basically fed from three main sources and thus, the Ottoman state has created a unique method that combines the characteristics of the old Anatolian civilizations, Turkestan experience and Islamic economy. While examining the influence of European economic thinkers in the economy of Europe and the spread of their ideology in his study, Sayar has mentioned Mercantilism and Physocracy in general, and the Classical economic thinker Adam Simit gave priority to the analysis. The study tries to reveal Ahmed Guner Sayar's appreciation to classical period Ottoman economic thoughts, the transition of Ottoman economic thought to western norms and its modernization. In this sense, the study investigates how the Ottoman economic thought reflected its thought, how it reflected the Ottoman economic thought, how the Ottoman economic thought came into contact with western norms and its modernization yielded results in terms of the economic practices shaped by these thoughts by Ahmed Guner Sayar. This study was investigated with the spreading theory and revealed in which directions and how the western economic-commercial ideas were transferred to the Ottoman Empire and introduced. In his study, the author tried to indicate why the Western economic philosophy did not leave healthy traces in the mentality of the Ottoman state and people and that the dissolution of the Ottoman Empire.

Keywords: Ahmed Guner Sayar, Ottoman Classical Economic Thought, Transition to Western Norms, Modernization

GİRİŞ

Klasik dönemin başlangıcı, Türklerin Anadolu'ya gelişinden yani XI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar olan dönem kapsamaktadır (Terzi, A.T. 2015:9-12). Klasik dönem boyunca Osmanlı devletinin faaliyetleri sınırlı olmakla reel ekonomi sektörü olan ziraatta, senayide ve ticarete belli ölçeyi aşması engellenmiş ve aynı zamanda yok olmasının karşısı da alınmıştır (Gülfettin, Ç. 1993:40). Yüz yıllar boyunca Osmanlı devletinin sınırı boyunca savaşların olması maddi ve manevi gerginlikler artmasına ve gelirlerin giderlerin üzerinde olmasına yol açmış, bu da zamanla ekonomi denge bozukluğuna getirerek tikanmalara neden olmuştur (Kılıçbay, M.A. 1994:233). Merkezi devlet adına toplanan vergilere el koyuyor ve gücenen Avropaya karşı Osmanlı'nın korunması gerekiyordu. Tanzimat döneminde iktisadi ve siyasi hukuki alanda yeni çözüm önerilerinin aranmasına başlanılmış ve vergilerin toplanması ayanlardan alınarak memurlara verilmiştir (Pambuk, Ş. 1994:13-14).

III Selim`den II Murata kadar uzanan batıya açılma istek ve gayretleri Osmanlı devletine sızma yolu ile moderin iktisadi düşüncenin oluşması, Avrupa`da olan Osmanlı tacirlerinin ticaret çabaları, III Selim`in elçileri vastası ile bazı Avrupa ülkeleri ile yazışmaları ve islahat projeleri olmuştur. III. Selim döneminden başlayarak hem yordamlamanın güdümünde kendiliğinden, hem de Batılı baskı ve yol göstermelerle Osmanlı İktisat Düşüncesi Batılı normlarla temasa geçişine neden olmuştur (Sayar, A.G. 1986:49-50).

Ahmed Güner Sayar çalışmaları Osmanlı iktisadi düşüncesinin formalaşması ve iktisadi politikası ve faaliyetlerinin incelenmesine yönelmiştir. Yazar çalışmalarını yaparken altı yüz yıl devam eden Osmanlı devletinin iktisadi düşünce yapısını incelemek için edebiyattan tarihe felsefeden psikolojiye kadar bir çok ilim dalından 93 tanesi Osmanlıcadan, 115 tanesi İngilizceden olmakla yaklaşık 780 kaynaktan yararlanmıştır. Yazarın araştırmasının temel amaçlarından biri Osmanlı devletinin iktisadi felsefesinde devletin uyguladığı iktisadi politikaların neden moderin üretime yönelmediğini ortaya koymak olmuştur (Çakmak, Orhan 2001:140-148).

Bu çalışmada Ahmed Güner Sayar`ın Osmanlı iktisadi düşüncesi ve onun çağdaşlaşması ile ilgili iktisadi felsefi düşünceleri ele alınarak incelenecektir.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Ahmet Kalenin 2019 yılında yapmış olduğu "Temeddün Teorisi"nin Bîrûnî ve Müteakipleri İran Tarafından Geliştirilmesi adlı çalışmada Orta Asya'da başlayıp önce Ortadoğu ve Anadolu'ya uzanan İslâm coğrafyasında yayılan tarım ve ticaret devrimi bilimde, mesleklerde, kurumlarda önemli gelişmelere kadar medeni yaratılan insanın ihtiyaçlarını en iyi karşılayan yerler şehirler olduğunu belirtmiştir (Ahmet Kale, 2019:70).

Halis Özer`in 2014 yılında yapmış olduğu çalışmada klasik dönem Osmanlı iktisat düşüncesinin sermaye birikimine yaklaşımını ortaya koymuştur. Çalışmada İslam ekonomisinin temel amacı olarak götürülmüş ve sermaye birikiminin Osmanlı iktisadi düşüncesini nasıl etkilediği, hangi koşullarda

ve sermaye birikimine nasıl etkilediği tarihçi metod kullanılarak incelenmiştir. Sonuc olarak Osmanlı devleti iktisadi, sosyal ve siyasi dengenin korunması için sıkı mudahilenin gerektiğini ve klasik dönem boyunca servetin ve mülkiyetin belli ellerde toplanarak aşırı zenginleşmesine ve sermaye birikimine sahip olmasına imkan verilmemesi kenyetine gelinmiştir (Özer, Halis 2014:188-202).

Ahmet Y. Ç 2019 yılında yayımlanmış olduğu maklede Max Weber patrimonyalizm teorisi uygulayarak Osmanlının iktisadi politika ve faaliyetlerini şekillendiren klasik düşünce tarzını araştırmıştır. Bu teorenin sonuc olarak Osmanlının iktisadi poltika ve faaliyetlerin sultanların keyfiligine ve şahsı çıkarlarl garantisi altına alındığı görülmüştür (Ahmet Y. Ç. 2019:110-121).

Şahin, H. 2019 yılında yayımlanmış olduğu makalede Osmanlı devleti klasik iktiadi düşüncenin İslâm-Türk Medeniyetinden aldığı belirlemiştir. Klasik iktisadi düşünce döneminde islam hukuku önemli yeri oldugunu ve para, maliye, fiyat ve diger iktisadi ve siyasi poltikaların uygulanmasında islam hukuku kuralları ile yanaşı islam geleneklerinede uylulduđu kanatine gelmiştir. Bu makalede Klasik iktisadi poltikaların klasik iktisadi düşüncenin ürünü oldugu ve genel olarak ekonominin kalkınması yönünde devletin geleneksel para ve maliye poltikaları aracı kullanıldığı görülmüştür (Şahin, H. 2019:393-401).

Mercan, B ve Buluş, A. 2005 yılında yapmış olduğu çalışmada Osmanlının son dönem iktisadi yapısını tanıtmak ve 19. Yüz yılda Osmanlı devletinin ekonomik sorunlarının çözülmesine ilişkin “Leberal İktisadi Düşünce” temelinin önerilerini çizmiştir (Mercan, B, Buluş, A. 2005:217-241).

Cüneyt ve Dumrul Yasemin tarafından 2014 yılında yapış olduğu çalışmada Osmanlı devleti 15-17. Yüz yıllar arası dünya genelinde hakimiyet kurmuş ve 18. Yüz yıldan başlayarak çöküş izlenerken Avrupa ülkeleri gelişmeye ve dünyada hakimiyet kurmayı güçlendirdiği görülenmiştir. Avrupa sanayi devrimi gelişirken Osmanlı devleti Avrupa ülkeleri ile rakabet edecek sanayileşme gerçekleştirmemiş ve Batı-Doğu arasında bir düzlemin oluşturulmasına çalışmış ve belikle, Osmanlı devleti sanayi anlamında ve diger nedenle zayıf kalmaya başlamıştır (Dumrul, C, Dumrul, Y 2014:146-170).

Demir Kenan`ın 2018 yılında yapış olduğu çalışmada 1870 yılında 1838 serbest ticaret anlaşması imzalanmakla Osmanlı iktisadiyyatına vurulmuş zararlar anlatılmıştır. 1830 yıllarından başlayarak osmanlı devleti içinde olan yabancılar ve yabancı konsulosluklar vastasıyla ülkeye dahil olan ticari düşüncesi 1880 yıllarına kadar rakibi olmayan düşünce olarak oluşturulsada iktisadi gerileme nedeni ile 1880 yılında itrazlar başladı. Ahmet Mithat ve Mizan`da Mizancı Murat Tercüman-ı Hakikat`ta ülkenin iktisadi bakımdan kalkınması için yeni koruyucu gümrük tarifi uygulanması ve devletin sanayiye gümrük duvarları ile korunması için himayeci iktisadi poltika uygulanmasının gerektiğini ifade etmiştir (Demir K. 2018: 299–327).

3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Araştırma, Ahmed Güner Sayarın ele aldığı çalışmalarında klasik dönem Osmanlı iktisat düşüncesi, Osmanlı iktisat düşüncesinin batılı normlarla temasa geçişi ve Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması hususundaki bakışların ait iktisadi düşünceleri incelenmektedir. Yazarın tercume anlayışı ile iktisadi yayılmanın önemini vurgulamasının temel nedeni özellikle ülke açısından Tanzimatla birlikte Avrupa'ya eğitime gidenler arasında iktisadi ana bilim dalında öğrenimde bulunanların yok derecede olması ve özellikle 1840-1900 yılları arasında Batı Avrupa'da iktisadi ana bilim dalında doktora ve yüksek lisan tezleri verenlerin rastlanılmaması kaynak bakımından bu çalışmanın kısıtlarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada elde edilecek kaynaklar yazarın temel düşüncelerinden ve diğer ulaşılabilecek kaynaklardan elde edilmeye çalışılacaktır.

Araştırma Ahmed Güner Sayarın bu konu ile ilgili ele aldığı çalışmalarına dayalı olarak yapılmıştır. Çalışmada yayılım teoresi yöntemi ile incelenmiştir. Çalışmada Osmanlı iktisat düşüncesi batılı normlarla temasa geçişi ve çağdaşlaşması: Tanzimat öncesi, modern iktisat düşüncesi: Laissez-Faire ve korumacılık ve sonuç olarak ele alınacaktır. Alt başlık olarak ise Osmanlı'nın klasik dönemde iktisadi düşüncesi, Osmanlı'nın batı ile temasa geçişi, tanzimat dönemi incelenecektir.

4. OSMANLI İKTISAT DÜŞÜNCESİ BATILI NORMLARLA TEMASA GEÇİŞİ ve ÇAĞDAŞLAŞMASI

Yazar Osmanlı iktisadi düşüncesini araştırırken bir kaç kitap ve makaleler yazmıştır. Onun Osmanlı'nın iktisadi düşüncesinin çağdaşlaşması yönünde yapmış olduğu en kapsamlı kitabı da Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması olmuştur. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması kitabı iki aşamada ele almıştır. Birinci aşamada klasik dönemde Tanzimat vastası ile bilimi devletin desteği ile yürütmeye ve ayakta sağlamaya çalışan bir ekonomi esaslarda Osmanlı insanının zihniyeti ile bunları kıyaslamıştır. İkinci bölümde ise Tanzimat sonrası kristalleşmeye başlayan bireyin batıda oluşan ekonomik düşüncesi ve bunların temsilcileriyle kurduğu ilişkiler incelenmiştir. Yazar Türkiye gerçeğinin daha iyi anlaşılabilmesi için Avrupa kıtası ve Anglo Sakson iktisadi ideolojisini ve düşüncesini ayrı ayrı araştırarak iktisadi fikirlerin yayınlanmasının somut iktisadi olgular dünyasındaki izleri üzerinde daha ağırlıklı durulması gerektiğini öne sürmüştür. Sayar çalışmasında Avrupa iktisadi düşünürlerin Avrupa'ya ekonomisinde etkisi ve onların ideolojisinin yayılmasını inceleyerken Merkantilizmi ve Fizokrasini genel ele aldıktan sonra daha çok Klasik iktisadi düşünür Adam Smith öncelik vererek analize dahil etmiştir. Klasik iktisadi düşüncesinin kısa zamanda İngiltere'de ve Avrupa kıtasında bir kaç nedene göre hızla yayılmıştır. Her şeyden önce Smith'in ireli sürdürdüğü iktisadi düşünce felsefesi "denge teorisi" üzerine kurulmuştur. Yani, ülkelerin zenginleşmesinin oluşturulmasında ülkelerin etkin politikalar uygulamasını ile denge felsefesi insanın-insana karşılıklı ilişkiler ağı içinde düzgün şekilde gerçekleşeceği ve yeni doğulan bireylerle uyum halinde olduğu inancı gösterilmiştir (s.30).

4.1. Osmanlinin Klassik Dönemde İktisadi Düşüncesi

Birinci aşamada ise Simitin “Milletlerin Zenginliği” eserindeki anlatım yönteminin açıklığı, tasvir gücünün yüksekliği, iktisadi sorunların popüler hale getirilmesi ve yaygınlığı önemli etken olmuştur. Nitekim Smith'in yazdığı bu eser 1776'da Ricardo'nun eseri ile yapılmış olsaydı o dönemde etkili olmazdı ve o dönem Simitin bu çalışması kadar etkin ve geniş kapsamlı bir çalışma olmadığını görülmüştür. Yazar bu çalışmada belirlemiş olduğu tesbitlere göre söyelinile bilir ki, Simit'in yazmış olduğu eseri o dönem için ideal çalışma olmuş ve buna görede tüm Avrupada ve dünyada yaygın önem kazanmıştır (s.32).

Yazar çalışmalarında Spengler'in bazı çalışmalarından yararlanarak yayılma teorisi yardımı ile tespit ettiği bulgularını iktisadi düşünce tarihi ile ilişkilendirerek yorumlamış ve yayılım teoresi ile iktisadi düşünce arasındaki bağı kurmuştur (Sayar A.G 1987:27-34). Yazar bu bağı şöyle anlatmıştır: *Herhangi bir yerde intişar eden bir iktisat düşüncesinin doğum yerini çeşitli yol ve vastalarla terk edib bir başka ülkenin fikirler iklimine, bu yeni ülkenin kültür dünyasına nüfuz haline bulacağı kabulü ve ülkenin bununla ulaşacağı fikri havalanamayı anlıyoruz. Yani, yayılması gerçekleşen bir iktisadi düşüncesinin, o ülkenin bilim alanında ve iktisadi siyasetinde kabul gördüğü kadar yapılacak değişiklikler göz önünde bulundurluyor (s.33-34).*

Bu sistemlerin iç fenomenini belirleyen unsurlar toplu olarak sergilenerek sistematik bir dizi halinde ele alınmakta, ayrıca iktisadi düşüncenin yayılma teorisi ile hangi noktalarda bağlantı kurulduğunu göstermesi açısından da önemli olduğunu vurgulayarak tespitini bir kaç temel üsürlere bağlamaktadır.

1. Aktarılması öz konusu ekonomik fikirlerin kaynağı: kaynağından ekonomik fikirleri yaymayı taahhüt eden aktarıcılarının belirlenmesi.
2. Yayılımı gerçekleştiren araçların belirlenmesi ve anlamı
3. Aktarılan iktisadi düşüncenin içeriği
4. Aktarılması gerçekleşen iktisadi fikrin yeni muhatapları ve bu muhatapların icinde belirledikleri sosyal ve siyasi çevrenin araştırılması.

Yazar bu türlü araştırmalar ile belirli iktisadi fikrin ülke içinde geliştirilebileceğini bu araçlar vastası ile oluşturulacağına ve bununla da dış iktisadi fikir felsefesinin ülke icinde iktisadi fikir felsefe ile yakın temas geçebileceğini ve yerli fikirlerle belirli köpülerin oluşturulabileceği öngürmüştür. Bununlada yerli iktisadi fikirle yabancı fikrin birleşmesinden yeni bir iktisadi fikrin ortaya çıkışına ve gelişmesine neden olacağı belirtilmiştir (35-36).

Sayar Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması kitabının Osmanlı kadim itisadi düşüncede normatif değerler bölümünde Osmanlının İktisadi yaşamını şekillendirirken o dönemki siyasi yapı ve ilişkilere değerlendirirken dini olaylarında etkili olduğunu ortaya koyarak araştırmıştır. Osmanlı'nın paraya karşı yürütülmüş politikanı ve yanaşmanı inceleyen yazar, en büyük gelir kaynağının fetihler olduğunu ve fethlerin artışı ile dogrusal olarak gelirlerinde arttığını göstermiştir. Yani gelirlerin fetihlere göre değiştiğini belirtmiştir. Osmanlı devletinin parasal iktisadi politika bilgi

ve deneyim eksikliği ve bu yönde kurumsallaşmaması o dönem büyük sıkıntılara neden olmuştur. Bunun da başlıca nedeni gelirlerin fetihlere göre değiştiğini ve fethlerden elde edilen gelirler bağımlı olması parasalcı ekonominin gelişmesine ve kurumsallaşmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Zamanla Parasalcı iktisadi politikanın uygulanmaması paranın değerinde değişimlere neden olmuş ve bu durum sikkenin değeri ile oynanılmasını gündeme getirmiştir (s.84).

İslam iktisadi fikrin bazı eskis rekabet şartları fiyatlara etki edilerek piyasada arz ve talep koşullarına mudahile ederek düzenlenmesini sağlayan narh ilkesi Osmanlı iktisadi düşüncesinde yer alındığı görülmektedir. Klasik dönem Osmanlı tarihinde fiyat politikasının esasını demek olarki narh teşkil etmiştir. Yazar Osmanlı'da üretici ve tüketici arasındaki ilişkinin düzenlenmesinde narh fiyat politikasının uygulanması halkın rifahının yükselmesi ve tekelci eğilimlerin tesiri etmek için zeruri olduğu kılınarak belgelere yansımıştır. Tüketicileri koruma yönündeki hatalı narh uygulama sisteminin üreticilerin piyasada en çok üretilen tarım ürünlerinede narha benzer uygulamanın yapılması moral bozgunluğu getirmiştir. Narh sistemi piyasalarda bozucu vü karabosa sisteminin oluşmasına ve gelişmesini sağladığı ve narhın mal dağılımı ve kaynağını bozan, iktisadi teorelere uymayan sistem olduğu görülmüştür (Tabakoğlu A 1987:111-150). Yazar tüketici ve üretici arasında ilişkiyi sağlayan narh sisteminin fiyat düzenleme mekanizmasının olumsuz etki ettiğini ve bu narh sisteminin uygulanması moral endişeleri ile yapıldığını belirtmiştir (s.87).

Osmanlı'da mülkiyet rejimi anlayışını inceleyen yazar burada "müsadere" yöntemine de değinmiştir. Osmanlı iktisat düşüncesinin ahlaki bilimlerin bir parçası olduğunu, ancak aslında Yunan felsefi normlarıyla iç içe olduğunu belirtmiştir. Osmanlı devletinin uyguladığı müsadire yöntemleri adalet prensibine dayandığını ve islam ahlak - kültür felsefesinden etkilendiği görülmektedir. İster bürokrat istersede devlet adamı olsun vefat ettikten sonra onun malları müsadire edilerek devlet hazinesine verildi (Mutlu A. 2009:70-132). Osmanlı devleti sermayenin belli ellerde toplanmasının karşısını almak ve haksız kazanç elde edenleri engellemek için onları müsadire eder, vergi esgeri ve diğer işlemleri görmek için ihtiyaç halinde kısmen müsadire uygulayardı (Cantimer M.A. 2015: 16-36). Tarihimizde müsadere kültürünün olması mülkiyet anlayışını ve vergileme zihniyetini etkilemiştir (Öztürk N.K ve Bayram P. 2015:149-178). Yazar çalışmasında mal toplamak ve harcam davranışları arasındaki normlar açık şekilde belirlenmiştir. Yani hangi amaçla müsadire edildiği ve hangi yöne harcama yapıldığı doğru bir şekilde yasalara aktarılmıştır. Mal ve varlıklara bağlı kişilerin biriktirdiği servetin hem ahlaki hemde dini bakımdan haram ve ekisine biriktiren servetin allah yolunda ihtiyaç sahiblerine dağıtılması ahlak olduğunu vurgulamıştır (s.65).

4.2. Osmanli'nin Batı İle Temasa Geçişi: Tanzimat Öncesi

Yazar bu bölümde 1789 yıl Fransız İhtilali'nden Osmanlı İmparatorluğu'nun Birleşik Krallık ile yapmış olduğu 1838 yıl Baltaliman Ticaret anlaşmasına kadar dönemi kapsayan osmanlının iktisadi düşünce yapısını araştırmıştır. Osmanlı devletinde gelişmeler ve moderinleşme ordunun revizyonu

ile gündeme gelmiştir. Her zaman ordunun gelişmesiyle kesintiye uğrayan parçalı reform hareketleri, Osmanlılara sorunun ekonomik açıdan kuşatılması gerektiği öğretilmedi ve 1774 yılında Osmanlıların yok olma tehlikesinin başladığı tarih olan Azak-Korfu-Belgrad hattının açılması da İstanbul'u tehlikeye atması Osmanlı'nın iktisadi düşüncesinde yeni temasların ve reformun edilmesine getirmiştir. Bu dış tehlike sonucu Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın bilime dayalı kültürünü zihniyetine karşı koymuştur. Bununlada Avrupa karşısında devletin korunması ve ayakta kalması için Avrupa'ya geliştiren ve canlandırma kazandıran üsürleri Osmanlı'ya aktarılmasının zorunluluğu duyulmuştur. III.Selim, bu gerekliliği ve ihtişamı duyarak birkaç islahatın kaçınılmaz olduğunu görmüştür. Osmanlı'nın batı ile temasa geçiş sürecinin başlangıcı dönemde, dış nedenlerle yanaşı içsel nedenlerden dolayı Batılılaşma sürecinin somut adımlarının atılmasına gerek duyulmuştur. İçsel nede olarak ise III. Selim rüşvet, kayırmacılık, yöneticilerin halka baskısı gibi kamu yönetimi alanıyla ilgili aksaklıkların farkına varmış bu nedenle saltanatının ilk yıllarından itibaren toplumdaki ve yönetim sistemindeki sorunların nedenlerini ve çözüm yollarını araştırmaya yönelmiştir (Öztürk N.K ve Bayram P. 2015:249-278). Böylelikle, Onun islahatları ile kadim iktisadi fikirlerin yerini batıda geniş yayılmış Merkantilizmiden beri iktisadi düşüncelerin girişi için bir kapı açılmış. Bununlada Osmanlı'nın iktisadi düşüncesinin batı iktisadi düşüncesi ile temasa geçişinin temeli koyulmuştur. Batı iktisadi düşüncesinin Osmanlıya aktarılması farklı yollarla gelmeye başlamıştır. Yazar bu bölümde Batı iktisadi düşüncesinin Osmanlı'nın iktisadi düşüncesine aktarılmasını 3 başlıkta incelemiştir.

1. Ticaret gayesi ile Avrupa'da bulunan Osmanlı tüccarların aktardıkları bilgiler
2. "Seferetnameler" kanalı ile aktarılan bilgiler
3. Islahat Layihalar'ının iktisadi fikirlere ilişkisi yolu ile.

Batı iktisadi düşünceleri ve yaşamı ilk başta farklı kaynaklardan ve değişik taşıyıcılardan bir kaç sethi bilgilerden öteye geçmedi. II.Mahmud döneminde son on yılında batılı gazeteciler, seyahat ve diğer düşünürler vastası ile klasik iktisadi düşüncelerin ekonomik leberalizimi sistemli ve bilincli olarak Osmanlıya aktarılmaya çalışmışlar. Bununlada resmi olmayan temasların Osmanlı iktisadi düşünürlerle karşı karşıya gelinmesine başlandı ve en önemlisi ise Osmanlıda iktisadi fikir felsefesinin yaymasına ve yayılmasına başlanılmıştır (s.68-169)

Yazar o dönemki Osmanlı padişahların iktisadi leberallaşmanı iyimser olarak görmemesi ve islahatların daha yaygın olmaması iktisadi düşüncelerin Osmanlıda geniş alanda yayılmasını engellemiştir. Osmanlı padişahlarının ticari leberallaşmaya bakış açılarının iyimser yönde değiştiği 1802 yılında görülmeye başlanılmıştır. Batı iktisadi felsefesinin bir kaç yüzyılda geliştirdiği senayisini düzenle inşa etmiştir. Osmanlı devleti 1802 yılından gayri müslim tüccarlara özel imtiyazlar göstermeye başladı. III.Selimin son dönemlerinde ayrı bir hukuki düzenleme ile o dönemde bu defa müslim tüccarlar için yeni imtiyazlar belirlendi. Bu grup tüccarlara "hayriye tüccarları" denildi (s.183). Yazar tüccarların gruplandırılması mülkiyetin iyileştirdiğini ve narh sisteminin sınırlandırılmasıyla fiyat rejiminin yumşatılmasının olduğunu vurgulamıştır. Yazar bu

süreçteki gelişimlerin 1838 yılında bağlanmış Baltalimanı antlaşması için alt zeminin yaradılması kimi görüyordu. Bir yıl sonra nihayet bu anlaşma Tanzimat fermanını gündeme getirdi. Yani, III. Selim döneminde ekilmiş iktisadi leberallaşma ağaçları II.Mahmud döneminde meyve vermeye başlamıştır. Bu dönemde iktisadi anlaşmalarla yanaşı siyasi bir antlaşma ilede yeni iktisadi düzenin başlangıcını getirdi. 1829 yılında ruslar ile bağlanan Edirne anlaşmasının yedinci madesine göre Ruslar, Osmanlının tüm ticari faaliyetlerinde serbest ticaretin gerçekleştirilmesini istiyordu. Bununlada ilk olarak 1829-1838 yıllar arasında batı iktisadi leberalizim felsefesi Osmanlı düşünce iklimine farklı kanallar ve vastalar ile aktardığı yıllar olmuştur. İkincisi ise Rikardonun 1820 ve sonraki yıllar için tasarladığı sürekli dengesizlik modelinden İngiliz ekonomisin çıkarmak için aradığı pazarlardan biride Türkiye'nin olması idi. Bununlada İngiliz ürünleri Osmanlı piyasasında daha düşük fiyata pazarlanacağı ve yasal bir zemin hazırlanacak idi (s.188-189). Sonuç olarak yazar bu bölümde Osmanlının batı liberal iktisadi, ticari felsefesinin Osmanlıya girişini ve bununda her zaman olduğu gibi esgeri refrumların neden olduğunu göstermiştir.

4.3. Tanzimat Dönemi

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma veya modernleşme yönünde yoğun çabalar gösterdiği önemli bir dönemi temsil etmektedir. Avrupa ile ilişkilerin farklı bir ekseninde yeniden kurulduğu bu dönemde, idari alanda yapılan düzenlemeler, Yazar bu bölümde 1838 yılı Balta Liman Antlaşması katkısında yaranan Tanzimat Fermanı sonrası Osmanlının iktisadi düşüncesinde çağdaşlaşma anlayışını geniş araştırmıştır. Tanzimat dönemi, II. Mahmud'un başlattığı reformun devamı olarak I. Meşrutiyetin ilan edildiği 1876 yılına kadar devam etmiştir (Çadırcı, 1991, s.173). Bu Tanzimat fermanına kadar uzun yıllardır yasallaşmak isteyen mülkiyetçiler Osmanlı devletinin ekonmimi düzeninde kesin ve etkili söz sahibi olmaya çalışmışlar. Bu Fermanla Osmanlı devleti bireylere mülkiyet hakkı tanıyan yasal belgenin verilmesi ile mutlak mülkiyete darbe vurmuş oldu. Bununlada Osmanlı insanı kendi hür iradesi ile mülkünden kullan, istediği gibi hareket edebileceği ve sonuçlarına sahip çıkacağı bir iktisadi faaliyet alanına geçmiş oldu. Yazar bu çalışmasında Tanzimatın Osmanlı devleti için çok önemli olduğunu vurgulamış ve Tanzimatın öneminiden konuşurken alınan kararların hayatiyet bulmamasını belirterek Tanzimatın nüve halinde olsa bele girişimcileri koruyacak bir orta sınıf kendiliğinden kristelleşmediğinden sermayi birikiminde hızlanmanın haciminin de yok durumunda olduğunu göstermeğe çalışmıştır. Ama bu Tanzimat sistemi yeterince etkin ve bahsedilebilir yeni iktisadi ve ticari olgunu oluşturabilecek kadar başarılı olabildi. Çünkü burjuvaziyi ortaya çıkaracak bir yöntemin bahsedilebilmesi bele Tanzimatı Türkiye'nin bir orta sınıf düşüncesi yaratacak iç dinamikleri hereketsiz olması ve tepeden inme hukuk sisteminin uygulanmasıdır. Tanzimat'ın koruduğu özel mülkiyet eğilimi, bir kapitalizasyon sürecini başlatmaktan biraz daha fazla önündeki engelleri ve seti aşarak bireysel girişimin ruhunu ve alanını kademeli bir boyuta taşıyabilirdi. Kapitalizm ise makzimasıyon ilkesini esas alan iktisadi karar birimlerinin rasyonalizimi

eksenlerini etrafında toplandığı ve bu yolla ulusal zenginliğin oluşturulduğu bir düzen olabilirdi (s.247). Osmanlı Devleti'nin bir sanayi ülkesi olmadığı için tarım yoluyla gelişmesini öneren Paşa, iktisadi - ticari kapitalizmin tarımsal gelişmenin sağlanmasında önemli arac olması gerektiğini belirtiyordu (Çakmak D. 2011:108).

Eğer Tanzimat Fermanı Özetleyerekse söyleye biliriz ki, bu uygulamalar Osmanlı'nı reform yapmasında Sultanların kanunlara riayet etmesi, bir yeminle taahhütte bulunması, yasama faaliyetini yerine getirecek bir meclisin açılması gibi şartlar getirilmiştir (Zürcher, 2008, s. 84). Tanzimat döneminde batılaşma aleyhine meslûmanlar tarafından tepki ile karşılanarak dini kurallara uyulmadığı ve dinden sapıldığı algılarının olduğu belirlenmiştir (İnalçık, 2013, s. 63).

4.4. Modern İktisat Düşüncesi: Laissez-Faire ve Korumacılık

Yazar bu bölümde Osmanlı'nın modern iktisat düşüncesi: Laissez-Faire ve korumacılık dönemini araştırırken 1860 yılından 1880 yılına kadar II. Abdülrahman dönemini tabi tutmuş ve Osmanlı Devleti'ni etkileyen dış iktisadi anlayışlar inceleyerken özellikle Anglo-Sakson ve Avrupa kıta ülkeleri açısından önemli bir değerlendirme yapılarak yabancı düşünce hareketlerinin savunucuları ve temsilcileri göstermiştir. Dolayısıyla, Tanzimat'ın Fermanından sonra Sultan II. Abdülhamid'e kadar geçen 40 yıl boyunca iktisadi düşünce tarihimiz için önemli bir aşama olmuş ve iktisad sistemi, dönem içersinde, halkın çarkı döndürmesini beklerken, ekonominin kimi yönlendireceği tartışması laissez-faire ile iktisadi - hürriyetçilik kutuplaşmasını da başlatmıştır. Cumhuriyetin bilinçli ideolojisine giden yolun uzun zaman önce bu tartışmalarla aydınlatıldığını söyleyebiliriz (s.267). 1860'lı yıllardan itibaren Sayar'a göre bu tartışma, korumacı düşünce ve korumacı siyaset döneminin başlangıcı olduğu kadar, bireyci bakış açısı ile korumacı bakış açısı arasındaki entelektüel tartışmanın ilk durağı olmasının dışında korumacılık fikrinde iktisadi düşüncesinin ortaya çıkışına neden olmuştur (Sağlam, M.A. 2019:252-272).

Bu dönemde iktisadi düşünceler islam üzerinden iktidarın yavaşması haline getirilmesine karşılık eleştirilere getirmiş ve zamanla Türkçülüğün veya sınıfsal mücadelelerin genişlenmesine neden olmuş ve böylece islami iktisadi düşünceden türkçülük iktisadi düşünceye doğru Osmanlı insanların milli iktisadi fikir oyanışına getirmiştir. Bununlada Osmanlı devletinde korumacılık fikirler çevresinde şekillenmeye başlamıştır (Çakmak D. 121).

Yazar Bu dönemde Osmanlı türkünün zamanla İslam iktisadi düşüncesinden koparak gelişmekte olan ve yeni iktisadi felsefe ile ticareti aydınlatan Avrupa iktisadi düşüncesini benimsemekle Türk iktisadi düşüncesi birleşeninde kendine has bir yol belirlesini göstermiştir.

SONUC

Yazarın çalışmasını genel değerlendirerek bir ince farkla karşılaşırlı böyleki, o dönem Osmanlı'nın iktisadi düşüncesi ve iktisadi ve ticari yapısı ile ilgili kaynakların yetersizliği ve araştırmaların olmaması veya ulaşılanın zorluluklarını belirtmiştir. Yazarın iktisadi düşüncesini

değerlendirirsek III. Selimden II. Mahmuda kadar olan dönemi iktisadi hürriyetçiliğe geçiş dönemi, Tanzimat ve sonrası dönemi ise kuluçka dönemi olarak söyleye göre biliriz. 1830 yıllar sonrası Osmanlı iktisadi selsefesine girmeyi başaran liberalizm iktisadi fikirleri o kadarda başarılı olmamış. Sadece Osmanlı insanının zihniyetinde sethi bir iz burakmış ve çağdaşlaşmaya geçişte norm'un pozitif ve normatif üsürleri arasında sağlıklı bir hüdud çizmediği görülmüştür. Yani merkantilizmden fizyokraziye Laissez-Faire'den Korumacılığa kadar dönemde sağlıklı izler burakmıştır. Yazar bu çalışmasını yayılım teoresi bazında ele alarak Avrupadan Osmanlıya akım eden iktisadi düşüncesini neden Osmanlıda etkili olduğunu inceleyerek bunun İslami iktisadi düşüncelerle karşılaşılan sorunlardan biri olarak da görmüştür. Bu çalışmaya yapmasına ve Osmanlı iktisadi düşüncesinin oluşumunun ve yapısının incelemesine göre ona borçluyuz aynı zamanda bu çalışma ile gelecekteki araştırmacılar da yeni kaynak oluşumunda sağlamış olmuştur.

Kaynakça

- Özer, Halis (2014), Klasik Dönem Osmanlı İktisat Düşüncesinde Sermaye Birikimine Bakış, Akademik Bakış Dergisi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, sayı:44, 188-202
- Ahmed Güner Sayar, (2013), «Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması», Ötügen Neşriyat, Türkiye
- Ahmet Kale, (2019), “Anadolu Sanayi Devrimi”, Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları, Türkiye
- Ahmet Y. Ç. (2019), Klasik Dönem Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Weberyen Açından Ele Alınması, Yeni Ekonomik Trendler ve İş Fırsatları konferansı, Manisa Celal Bayar University, 110-121
- Çadircı, M. (1991), Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 173
- Çakmak D. (2011). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi, Libra Kitap yayın evi, 108
- Çakmak, Orhan (2001), Ahmed Güner Sayar ve Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Liberal Düşünce Dergisi 6 (21), 140-148
- Cantimer M.A. (2015), Klasik Dönem Osmanlı Ekonomisinin ve Zihniyetinin Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarına Yansımaları, PESA International Journal of Social Studies, 1(2), 16-36
- Demir K. (2018), Akyiğitzade Musa ve Himayecilik Düşüncesi, Türkiye İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği, 11, 299-327
- Dumrul, C., Dumrul, Y. (2014), Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 23, 146-170
- Gülfettin, Çelik (1993), Osmanlı İktisadi Zehniyetinde Değişim, İktisat ve İş dünyası dergisi, Sayı 14, 40
- İNALCIK, H. (2013), Osmanlı ve Modern Türkiye, Timaş Yayınları, 63
- Kılıçbay, M.A. (1994), Uyruktan Vatandaşa, Geçmişten İktisada, Türkiye Günlüğü, 29, 233
- Mercan, B., Buluş, A. (2005). Osmanlı'nın Son Dönemindeki İktisadi Sorunlara Yönelik Çözümler Arayışlarında Liberal Aydınlar. Muhafazakar Düşünce Dergisi, 1 (4), 217-241
- Mutlu A. (2009), Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2009/390, 45-132
- Özer, Halis (2014), Klasik Dönem Osmanlı İktisat Düşüncesinde Sermaye Birikimine Bakış, Akademik Bakış Dergisi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, sayı:44, 188-202
- Öztürk N.K. ve Bayram P. (2015), Osmanlı Devletinde Tanzimat Dönemi İdari Reformlarının XIX. Yüzyıl Romanlarına Yansımaları, Türk İdare Dergisi, Sayısı 480, 149-178
- Pambuk, Şevket (1994), Osmanlı Ekonomisinde bağımlılık ve Büyüme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2, 13-14
- Sağlam, M.A. (2019), Türkiye İktisadi Düşüncesinde Millî İktisat ve Kırsala Bakışlar, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 44, 252-272
- Şahin, Harun (2019), Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Ana İlkeleri Çerçevesinde Klasik Dönem Osmanlı İktisat Politikasına Bakış, Ekev Akademi Dergisi, Sayı: 61, 393-401
- Sayar A.G. (1987), Sabri Ülgener'in bıraktığı miras, İktisat fakültesi Mecmusu, İstanbul Üniversitesi, 27-34
- Sayar, A.G. (1986), Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Der Yayınları, 49-50
- Tabakoğlu A (1987), Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi, İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi, 111-150
- Terzi, A.T. (2015), Osmanlı İktisat Tarihi, İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, e-kitap, ders kitabı, 9-12
- ZÜRCHER, E. J. (2008), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 84

UZAKDOĞU SPORLARI ve PEYZAJ TASARIM İLİŞKİSİ

Alper SAĞLIK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı

Aleyna GÜN

Rozerin ÇELİK

Özet

Uzakdoğu sporlarının birçoğu eski yıllarda manastır tipi öğreti yerlerinde öğrencilerle buluşmaktadır. Bu sporlar günümüze de farklı biçimlerde ulaşmaktadır. Uzakdoğu sporları; ruh, zihin ve beden bütünlüğü üzerine kurulu bir spor dalı olmanın yanı sıra ibadet niteliği taşıyan ve kalıcı tepkilerin gelişmesini sağlayan, iyi yaşamayı amaçlayan sporlar bütünüdür. Buna bağlı olarak peyzaj tasarımlarında kullanılan elemanlar da birey psikolojisine doğrudan etkilidir. Çalışmada, Uzakdoğu sporlarının tarihsel gelişiminden ve başlıca Uzakdoğu dövüş sporlarından bahsedilmiş, Uzakdoğu dövüş sporlarında tercih edilen açık ve yarı açık mekânlarda canlı-cansız peyzaj bileşenlerinin kullanımı ile psikolojik, fiziksel ve ruhsal etkileri irdelenmiştir. Sonuç olarak; peyzajın bireyler üzerinde oluşturduğu olumlu etkiler doğrultusunda Uzakdoğu dövüş sporlarının yapılacağı alanlar için öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bitki, Peyzaj, Peyzaj Tasarımı, Uzakdoğu Sporları

THE RELATIONSHIP OF FAR EAST SPORTS AND LANDSCAPE DESIGN

Abstract

Many Far Eastern sports meet with students in monastic-style teaching places in the past. These sports reach today in different forms. Far east sports; In addition to being a sports branch based on the integrity of the soul, mind and body, it is a whole of sports that have the quality of worship and enable the development of permanent reactions and aim to live well. Accordingly, the elements used in landscape designs are directly effective on individual psychology. In the study, the historical development of Far Eastern sports and major Far Eastern combat sports were mentioned, The psychological, physical and spiritual effects of the use of living and non-living landscape components in open and semi-open spaces preferred in the Far East martial sports were examined.

As a result; In line with the positive effects of the landscape on individuals, suggestions have been developed for areas where Far Eastern combat sports will be practiced.

Keywords: Plant, Landscape, Landscape Design, Far East Sports

1. GİRİŞ

Spor, bireyin yaşamında var olması gereken bir olgudur. Eski çağlarda savaş, avlanma, eğlence gibi birçok faaliyet için kullanılan spor günümüzde sistemli ve düzenli bir bütüne ulaşmıştır. Sporla beraber toplumların kültür seviyesi artarak modern hayata geçişi sağlar (Çumralıgil ve Görücü 2007; Tanrıverdi, 2012). Spor sayesinde farklı din, dil, ırktan oluşan toplumlar aynı kural ve düzen çerçevesinde bir araya gelir. Böylelikle spor, farklı milletlerin karşılıklı iletişim kurmasını sağlayan evrensel bir dil olmuştur (Bayraktar, 2003). Sporla beraber bireyin yetenek ve kabiliyeti gelişir. Ayrıca toplumlarda sosyalleşme, bütünleşme ve dayanışma olgusu artar (Erkal, 1982). Kişide fiziksel, zihinsel, ruhsal yatkınlığın gelişmesini sağlayan eğitici faaliyetleri kapsar (Adiloğulları, 2008).

Beden, içsel ve dışsal dünya arasında geçiş görevi görmektedir. Birey bedeni ile kendini tanıırken bunu dış dünya ile iletişim aracı olarak kullanır. Spor ve beden sayesinde birey ruhsal, psikolojik ve düşünsel yapısını keşfeder (Url 1, 2021).

İnsan bedeni ile ruhun birleşiminde Uzakdoğu (Do) sporları bir araç niteliği taşımaktadır. Bu sporlar ruhu iyileştirip disiplin altına alan savunma sanatlarıdır (Alibaz, Gündüz ve Şentuna, 2006). Uzakdoğu sporları felsefi düşünceler ile bedensel faaliyetleri birleştiren, manevi ve dinsel boyutu olan dövüş sanatıdır (Url 2, 2021).

Uzakdoğu dövüş sporlarının doğuşu nesilden nesile yazılı olmayan bir şekilde aktarılmıştır. Yazılı belgelerin olmaması ile birlikte tarihsel bilgilere kesin olarak ulaşamamıştır. Yazılı eserlerin olmamasının temel sebebi Do sporlarının ortaya çıktığı Okinawa kentinde 19. Yüzyıla kadar silah kullanmanın ve dövüş sanatı çalışmanın yasak olmasıdır (Doğan, 2003). Bu sporların tanıtımında filmler yanıltıcı rol oynamaktadır. Filmlerde yansıtıldığı gibi bu sporların amacı saldırmak, öldürmek, tahta veya tuğla kırmak değildir (Güner, 1991).

Do sporları aslında manevi yönden arınma araçlarıdır. Do sporlarında asıl kahraman insandır. Genelde siyah ve beyaz kıyafet tercih edilen Uzakdoğu sporlarında beyaz iyiliği siyah ise kötülüğü simgelemektedir. Karşılaşmalarda rakipler birbirini selamlar. Bunun amacı bedenlerini

birbirlerine teslim ettiklerini ve karşılıklı olarak zarar vermemeleri gerektiğini göstermektedir (Güner, 1991).

Uzakdoğu dövüş sporları köklü ve çok eski tarihlere dayanmaktadır. Türkiye’de ilk olarak 1960’lı yıllarda askeri eğitimlerde savunma sporu olarak kullanılmıştır. Türkiye’de ilk resmi Do sporu Judo ‘dur. Bu sırayı 1980’li yıllarda Türkiye’de resmileşen Karate takip etmektedir (Doğan, 2003). Uzakdoğu dövüş sporları son iki yüzyılda branşlaşmış ve dallara ayrılmıştır. Böylelikle teknikler karışık anlatılmak yerine sistemli hale gelmiştir (Doğan, 2003). Do felsefesine göre rakip hiçbir zaman düşman kabul edilmez. İçsel ve dışsal gücün dengelenmesini amaçlayan bu felsefe bedenden önce ruhun eğitilmesini ve sevgiyi esas alır (Url 3, 2021). Manevi ve ruhsal yönden arınmayı esas alan bu sporlarda, sporun yapıldığı mekân önemlidir ve genellikle dış mekânlar yani bahçeler tercih edilmektedir (Güner, 1991). İnsanların doğa ile aralarındaki bağ; bahçe ve peyzajdır (Polat ve Kurtaslan, 2010). Bahçelerle milletlerin; kültür, sanat, mimari ve tabiat ilişkilerini nasıl değerlendirdiklerini anlamak ve yorumlamak mümkündür. Bahçe; doğa, insan ve çevre arasında oluşan bir geçiş alanıdır. Bu sebeple bahçelerde kullanılan peyzaj elemanları bireyleri ruhsal huzura ve doğaya yakınlaştıran olgulardır (Altınçekiç, 2016). Uzakdoğu bahçelerinde tercih edilen su, çim, kaya, çakıl, lotus gibi peyzaj bileşenleri ile peyzaj tasarımı yapılarak Uzakdoğu dövüş sporlarının yapılacağı alanların planlaması ve tasarımı desteklenir (Şişman ve Gültük, 2015).

Bu çalışmada Uzakdoğu dövüş sporlarından; Judo, Karate, Aikido, Tekvando, Kung-Fu stilleri irdelenmiştir. Uzakdoğu bahçe tasarımlarından ise Çin ve Japon bahçelerinin detaylı araştırması yapılarak Do sporlarının peyzajla ilişkisi değerlendirilmiştir. Çalışma doğrultusunda detaylı literatür taraması yapılmış ve dünyadaki örnekler incelenmiştir.

Uzakdoğu kültüründe bireyin ruhsal, fiziksel ve psikolojik gelişimini destekleyen; huzura, estetiğe ve sağlığa ulaşmasını sağlayan peyzaj bahçe ve bileşenleri saptanmıştır. Bu bağlamda Uzakdoğu spor stillerine uygun peyzaj eleman ve tasarımları irdelenmiştir.

2. MATERYAL ve YÖNTEM

Uzakdoğu dövüş sporları ruhun eğitilmesini, sevgiyi, manevi ve ruhsal yönden arınmayı esas almaktadır (Güner, 1991 ve Url 3, 2021). İnsan bedeni ile ruhun birleşiminde Do sporları bir araç niteliği taşımaktadır. Bu sporlar ruhu iyileştirip disiplin altına alan savunma sanatlarıdır (Alibaz, Gündüz ve Şentuna, 2006).

İnsan, doğa ile iç içe oldukça psikolojik, fiziksel ve sağlıklı yönden olumlu etkilenmektedir (Özgüner, 2004). Peyzaj bileşenlerinden renk, doku, biçim, ışık gibi faktörler bireyin psikolojisi, fiziksel gücü ve ruhsal gelişimi üzerinde doğrudan etkilidir. Bu bağlamda peyzaj mimarlığı ve insan psikolojisi arasında kuvvetli bir ilişki olduğu göz ardı edilemez (Özer, 2005).

Çalışmada, konu ile ilgili detaylı literatür taraması yapılmış ve elde edilen kaynaklar irdelenmiştir. Yapılan bilimsel araştırmaların sentezi doğrultusunda çalışmada, Uzakdoğu dövüş sporlarından; Judo, Karate, Aikido, Tekvando, Kung-Fu stilleri ele alınmıştır. Ayrıca Uzakdoğu bahçe sanatlarından Çin ve Japon bahçeleri irdelenmiştir. Dövüş sporlarının bireyler üzerindeki ruhsal, psikolojik ve fiziksel yönleri esas alınarak peyzaj bileşenleri ile ne tür olumlu etkiler elde edileceği tartışılmış ve öneriler geliştirilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Akış Diyagramı

3. BULGULAR

3.1. Uzakdoğu Dövüş Sporları Stilleri

3.1.1. Judo

Judo kelime olarak 'nezaket yolu' anlamına gelmektedir. En yaygın savunma sanatı olan Judo, fiziksel bir faaliyet olmanın yanı sıra yaşam tarzıdır. Bu spor dalı denge, kuvvet, esneklik gibi görüşleri kapsar (Şekil 2). Judo çocukların kişisel gelişimlerine önemli katkılar sağladığı için UNICEF tarafından çocuklara armağan edilmiştir (Çakıroğlu, Sökmen ve Arslanoğlu, 2013). İlk olimpiik branş olan Judo, 1964 yılında olimpiyatlarda tercih edilmeye başlanmıştır (Url 4, 2021). Judo, Türkiye'de sistemli olarak öğretilmeye başlanılan ve federasyonlaşan ilk Uzakdoğu dövüş sporudur (Doğan, 2003).

Şekil 2. Judo Sporları (Url 5 ve Url 6, 2021)

3.1.2. Karate

Silahsız savunma yöntemlerinden biri olan Karate-do yumruk ve tekme atma tekniklerini barındıran mücadele sporudur (Şekil 3). Bu spor dalı 20. Yüzyıl başlarında sistemli hale getirilmiştir. 1950'li yıllarla beraber tüm dünyaya yayılmıştır. Karate-do kelime olarak silahsız el yolu anlamını taşımaktadır. Karate-do sporunda amaç; sağlam, düzgün ve olgun bir insan olmaktır. Karate yurtdışından subayların öğrenip Türkiye'ye taşıdığı bir Do sporudur. (Doğan, 2003).

Şekil 3. Karate Sporları (Url 7 ve Url 8, 2021)

3.1.3. Aikido

Aikido sporunun kelime anlamı, enerji ile uyum yoludur. Bu sporda uyum çok önemlidir ve amaç tekniklerle rakibi yenmek yerine evrende barışı sağlamaktır (Şekil 4). 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Aikido duraklama dönemine girmiştir, 1945 yılında tekrardan faaliyete geçmiştir (Cengiz, 2017). Aikido, hayata karşı saygılı ve uyumlu olmanın yanı sıra insana dinlenmeyi ve kişisel dengeyi kurmayı öğretir. Türkiye Aikido'yu 1968 yılında tanımıştır fakat bu spor 1982 yılında gelişim göstermiştir. (Açıkalın, 2007; Yelkenci, 2019).

Şekil 4. Aikido Sporunu (Url 9 ve Url 10, 2021)

3.1.4. Tekvando

Tekvando Şekil 5'te gösterildiği gibi çıplak ayak, tekme ve yumrukla yapılan Uzakdoğu dövüş sporudur. (Güner, 1991). Bu spor, vücudun ruhla eğitilip huzura kavuşacağını savunmaktadır (Şahin, 2000). 1905 yılında yarışma sporu olarak ilan edilen tekvandonun, 1966 yılında uluslararası federasyonu kurulmuştur (Url 11, 2021). Tekvando 1980'li yıllarda Türkiye'de federasyonlaşmış ve lisanslı sporcu sayısı ile ülkede 2. Sırada yer almaktadır (Güner, 1991).

Şekil 5. Tekvando Sporunu (Url 12 ve Url 13, 2021).

3.1.5. Kung-Fu

Kung-Fu çıplak el ve ayakla ya da belirli silahlarla yapılan savunma ve saldırı hareketlerini içerir (Eke, 2014). Kung-Fu Çin'de Wushu adı altında toplanan bir savunma sanatıdır (Şekil 6). Bu spor sanatı, fizyoloji ve psikolojinin uyumu ile kişisel gelişim ve hoşgörü güçlenmesini hedeflemektedir (Url 14, 2021).

Şekil 6. Kung-Fu Sporü (Url 15 ve Url 16, 2021)

Uzakdoğu dövüş sporları kapsamında Güner (1991)'in araştırmasında yaptığı anket çalışmasına göre, bireyler içlerindeki spor aşkından ve eğitilmiş insan olma isteği sebebiyle bu sporlarla ilgilenmektedir. Ayrıca bu sporların insana sakinlik, hoşgörü, fizyolojik ve psikolojik arınma sağladığı belirtilmektedir. Kısacası; bireyler Uzakdoğu dövüş sporlarını saldırı amaçlı değil topluma ve kendilerine daha faydalı olmak, ruhsal gelişimi sağlamak için yapmaktadır.

3.2. Uzakdoğu Bahçe Sanatı

Peyzajda bahçeler estetik olmanın yanı sıra var oldukları toplumun kültürüyle beraber mesajlar vermektedir (Polat ve Kurtaslan, 2010). Uzakdoğu'da bahçeler; ruhun huzur bulduğu, din ve kültürü içinde bulunduran anlamlı mekânlar bütünüdür (Çınar ve Atakan, 2008; Polat ve Kurtaslan, 2010). Uzakdoğu'da çiçek düzenleme (ikebana) ve bodur ağaç yetiştirme (bonsai) sanatları gelişmiş ve temelleri Çin ile Japonya'ya dayanmaktadır (Şişman ve Gültük, 2015).

Çin bahçelerinin zemin kaplamalarında taş, çakıl, mozaik gibi materyaller tercih edilmiştir. Ayrıca bahçe genelinde köprü, avlu, havuz, kanallar, meyve ve iğne yapraklı ağaçlar bulunmaktadır (Yerli ve Kaya, 2015). İnsanın özgürlüğünü yansıtan bu bahçelerde Feng-shui (rüzgâr-su) tasarım ilkeleri esas alınarak bireyler dilediği yere dilediği renkte bitki dikebilmektedir (Şekil 7). Çin bahçelerinde bazı bitkilerin sembolik anlamları vardır. Bu bitkilerden; Fulya (*jonquil*) ve Nergis (*narcissus*) cömertliği, . Lale (*Tulipa gesnerana*) aşkı, Elma (*Malus domestica*), Kayısı (*Prunus armeniaca*) ve Nar (*Punica granatum*) bereketi, Portakal (*Citrus sinensis*) mutluluğu simgelemektedir (Mamut ve Barış, 2012).

Şekil 7. Çin Bahçe Sanatı (Url 17 ve Url 18, 2021)

Japon bahçeleri ise doğa sevgisiyle oluşmaktadır. Bu bahçe stilinde köprü, taş, çardak, bitki ve pagodalar bulunmaktadır. Taş ve çakıllar bahçenin temelini oluşturmakla beraber en önemli yapı malzemelerindendir (Şekil 8). Doğal, estetik ve gizemli tasarımlarıyla cazibe alanı haline gelen bu bahçeler, dini olguları yansıtmaktadır. Japon bahçelerinin tasarımlarında iklimsel koşullar, doğala yakınlık, bitki türleri ve diğer yapısal materyallerin öne çıkmasıyla görsel kalite artmaktadır (Polat ve Kurtaslan, 2010). Bu bahçelerde 3 temel tasarım stili vardır. Bunlar; Sansui, Kare-Sansui ve Shakkei stilleridir. Bahçe yaratmada tercih edilen stil fark etmeksizin amaç; fizyolojik ve psikolojik bütünlüğün yakalanması, göz alıcı, doğal ve algılanabilir mekânların oluşmasıdır (Altınçekiç, 2016).

Şekil 8. Japon Bahçe Sanatı (Url 19 ve Url 20, 2021)

Çin ve Japon bahçelerinde tercih edilen bileşenlerin dini ve felsefi yönleri bulunmaktadır. Bu bahçelerin taşıdığı manevi, eğitici, öğretici anlamlar bireylerde keşfetme, öğrenme ve merak duygularını beraberinde getirmektedir (Mamut ve Barış, 2012). Uzakdoğu bahçeleri, doğayı benimseyen ve felsefi yaklaşımla tasvir eden realist tasarımları kapsamaktadır. Bunlar doğala en yakın bahçeler olmakla beraber bir kültür bütünüdür. Ayrıca bu bahçeler dünyada örnek alınan, tasarımlara ilham olan mekânlardır (Altınçekiç, 2016).

Uzakdoğu dövüş sporlarının yapıldığı alanlar genelde düz zeminlerdir. Kapalı alanlarda yapılan bu sporlar için açık alanlarda çim, kum gibi yumuşak zeminler tercih edilmektedir. Bu amaçla kullanılan alanlar görsel kalitenin dışında işlevsellik de kazanmaktadır (Öğçe ve Ak, 2018).

Uzakdoğu bahçe sanatları ile dövüş sanatları beraber değerlendirildiğinde birbirinden ayrı olmadıkları, amaçlarının benzer olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerler göz önüne alındığında açık yeşil alanların peyzaj tasarımında olumlu görsel, sosyal, psikolojik ve fiziksel yönleri olduğu anlaşılmaktadır.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bitkiler sayısız çeşitliliği ve estetiği barındıran insanların formu, dokusu, rengi ve kokusundan dolayı beğenilerini alan peyzaj tasarım bileşenidir. Uzakdoğu felsefesinde de bitkiler önemli yere sahiptir. Özellikle lotus ve nilüfer çiçekleri sembolleşmiş ve manevi önem kazanmış unsurlardır (Kaygusuz, 2018).

Yapılan inceleme ve değerlendirmeler sonucunda Uzakdoğu dövüş sporlarının yapıldığı açık ve yarı açık mekânların tasarımında dikkate alınması gereken noktalar aşağıda açıklanmıştır.

Uzakdoğu sporlarında tercih edilebilecek peyzaj bileşenleri ve tasarım stilleri:

- Uzakdoğu bahçelerinde kare ve dikdörtgen form hâkimdir (Erdoğan ve Erdinç, 2009). Do sporları için de kültürel değerler göz önünde tutularak korunaklı, kare veya dikdörtgen formda alanlar seçilip kademeli bitkilendirme yapılmalıdır. Çeşme, heykel, taş, çakıl, kum ve kaya gibi peyzaj elemanları alan doğallığı için tercih edilmelidir.
- Lotus bitkisi tasarımlarda temizliği, saflığı ve ruhsal aydınlanmayı sembolize etmektedir. Japon ve Çin bahçelerinde su ve göletler sıklıkla görülen peyzaj bileşenlerindedir. Bu alanlarda lotusun kullanılması ekolojik dengeyi, gösterişi ve estetiği sağlamaktadır. Uzakdoğu ülkelerinde lotus bitkisel motif niteliği taşımaktadır. Peyzaj tasarımlarında lotus; görsel kalite, işlevsel kullanım, estetik ve mitolojik etkilere sahiptir (Özçalık, 2017). Bu sebeple Do sporlarının yapılacağı mekânlarda lotus tercih edilebilir.
- İnsanlar için yaratılan açık yeşil alanların Feng-shui tasarım ilkelerine göre düzenlenmesi doğrultusunda bireyin; yaratıcılığı, motivasyonu, sağlığı ve mutluluğu olumlu yönde artmaktadır. Mekânda bulunan peyzaj elemanları ile bahçeye; canlılık, hareketlilik, çekicilik, görsel kalite, estetik ve huzur kazandırılmalıdır (Gök ve Bingöl, 2016).
- Do felsefesinde ahşap estetiği, ateş canlılık ve gücü, su ise yeniliği simgelemektedir (Erdoğan ve Erdinç, 2009). Mekân olgusunda ruhsal huzur ve fiziksel güç dikkate alınarak manevi değeri olan bu elementler dâhilinde peyzaj elemanları tercih edilmelidir.
- Peyzaj elemanlarında kullanılan soğuk renkler bireye; rahatlatıcı ve dinlendirici his vermenin yanı sıra huzur, üretkenlik, barış ve sorumluluk duygularını beraberinde getirmektedir. Sıcak renkler ise enerjiyi, fiziksel gücü ve hareketliliği arttırmaktadır (Özer, 2005). Bu sebeple Do sporlarının yapılacağı alanlarda soğuk ve sıcak renklerin dengesi sağlanmalı ve fazla kullanımı ile olumsuz etkilerinin olacağı unutulmamalıdır.

- Uzakdoğu sporlarının yapılması için seçilen mekânlar doğallık ruhu taşımalıdır. Doğal formlar kullanılarak estetik, işlevsel, düzenli ve huzurlu alanlar yaratılmalıdır.
- Do sporlarının yapılacağı alanda dikenli bitkiler tercih edilmemelidir. İnançlarına göre bu bitkiler yaşam enerjisini (chi) kesmektedir (Erdoğan ve Erdinç, 2009).
- Gölge mekânların insan psikolojisi üzerinde olumsuz etkileri vardır (Özer, 2005). Do sporları için daha açık ve ferah (çim, su yüzeyleri, yamaçlar...) alanlar seçilmeli, bireye kapalılık hissi verilmemelidir.

Sonuç olarak; Uzakdoğu sporları için Uzakdoğu bahçe ve tasarım stillerinden esinlenerek açık yeşil alan önerileri geliştirilmiştir. Bu alanların sadece estetik ve cazibeli olmasının yanı sıra manevi, dini, psikolojik, huzur dolu ve pozitif alanlar olması gerektiği savunulmuştur. Spor ve bahçenin birleşmesiyle sağlık, denge, uyum ve birliğin sağlanacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Açıkalın, A.B. (2007). Aikido Felsefesi. Truva Yayınları. İstanbul.
- Adiloğulları, B. (2008). Çocuk Tribünü Uygulamasının Çocuklar ve Futbol Taraftarları Üzerine Etkisi (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi Ve Spor Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara.
- Alibaz, A., Gündüz, N., Şentuna, M. (2006). Türkiye’de Üst Düzey Taekwondo, Karate ve Kick-Boks Sporcularının Bu Spor Branşına Yönelmelerine Teşvik Eden Unsurlar, Yapma Nedenleri ve Geleceğe Yönelik Beklentiler. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 4 (3) 91-102.
- Altınçekiç, H.S. (2016). Japon Ruhunda Bahçe Yaratmak. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 485-496.
- Bayraktar, C. (2003). Sosyal Yapı Özelliklerinin Spora Etkisi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 19-36.
- Cengiz, M. (2017). Aikido Antrenörleri ile Diğer Savaş Sanatı Antrenörlerinin; Duyusal Zekâ, Sürekli Öfke ve Sporda Güdülenme Açılımlarından İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Spor Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çakıroğlu, T., Sökmen, T., Arslanoğlu, E. (2013). Judo Teknik Antrenmanı ve Oyunların 8-10 Yaş Grubu Erkek Çocukların Fiziksel Gelişim Düzeyleri Üzerine Etkisi. *Ankara Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 11 (2), 73-79.
- Çınar, S., Atakan, B. (2008). Minyatür Bir Dünya - Zen Bahçeleri "Ryoan-ji Örneği". *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 58(2), 41-51.
- Çumralıgil, B., Görücü A. (2007). Örgütlenme Yönetim Biçimleriyle Spor, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya.
- Doğan, E. (2003). Türkiye Cumhuriyeti’nde Karate Sporunun Tarihi Gelişimi (1970-2000) (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Eke, Ö. (2014). Din - Spor İlişkisi (Shaolin Tapınağı Örneği) (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum.
- Erdoğan, E., Erdinç, L. (2009). Peyzaj Tasarımı ve Feng-Shui. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 6(3), 291-301.
- Erkal, M. (1982). Sosyolojik Açından Spor, Filiz Kitapevi, İstanbul.
- Gök, A.B., Bingöl, B. (2016). Zen Bahçeleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, (1), 84-93.
- Güner, Ü. (1991). Türkiye’de Uzakdoğu Sporlarını Yapanların Psikolojik ve Sosyolojik Özellikleri (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı, İstanbul.
- Kaygusuz, B. (2018). Öteki Olanın Temsili: Ruud Van Empel’in Egzotik Dünyası. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (21), 163-173.
- Mamut, M., Barış, M.E. (2012). Çin Bahçesi ve Çin Bahçe Sanatı. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 14 (22), 47-52.
- Ögçe, H., Ak, M.K. (2018). Hibrit Çim Uygulama Yönteminin Futbol Sahası Örneğinde İncelenmesi. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6 (2018), 1000-1009.
- Özçalık, M. (2017). Lotus Çiçeğinin Farklı Kültürlerdeki Önemi Ve Peyzaj Tasarımında Kullanımının İrdelenmesi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (10), 22-28
- Özer, B. (2005). İnsan Psikolojisi ve Peyzaj Tasarımı (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Ankara.
- Özgüner, H. (2004). Doğal Peyzajın İnsanların Psikolojik Ve Fiziksel Sağlığı Üzerine Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, A (2), 97-107.
- Polat, A.T., Kurtaslan B. (2010). Japon Bahçe Sanatı Dönemleri ve Japon Bahçelerinde Sembolizm. *Selçuk Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 25 (3), 110-123.

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

Şahin M. (2000). Taekwondo Öğretiminin 9-12 Yaş Çocuklarda Gelişime Etkisi. *Selçuk Üniversitesi Beden Eğitimi Spor Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 10-16.

Şişman, E., Gültürk, P. (2015). Tarihi Perspektifte Bahçe Sanatının Gelişmesi ve Sınırlayıcıları. 9. Uluslararası Sinan Sempozyumu. 185-192. Edirne.

Tanrıverdi, H. (2012). Spor Ahlakı ve Şiddet. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5 (8), 1071-1093.

Yelkenci, Y. (2019). Aikido Yapan ve Yapmayan Üniversite Öğrencilerinin Bilinçli Farkındalıkları, Kaygı Düzeyleri ve Psikolojik Dayanıklılıklarının İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.

Yerli, Ö., Kaya, S. (2015). Bahçe Sanatının Tarihsel Gelişimi. Çukurova Üniversitesi I. Uluslararası Sanat Araştırmaları Sempozyumu, 407-410. Web S siteleri

Url 1- Erişim Tarihi: 23.04.2021

<http://www.dovussanati.com/ruhsal-butunluk-ve-dovus-sanatlari.html>

Url 2- Erişim Tarihi: 23.04.2021

<http://www.gelisimuzmani.com/y25-uzakdogu-sporlari.html>

Url 3- Erişim Tarihi: 23.04.2021

<https://eaomag.com/do-felsefesi/>

Url 4- Erişim Tarihi: 23.04.2021

<http://www.gelisimuzmani.com/y25-uzakdogu-sporlari.html>

Url 5- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://bilgihanem.com/judo-nedir-nasil-yapilir/>

Url 6- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://www.kendinisavun.com/judo/>

Url 7- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://www.ilkkimbuldu.com/karateyi-kim-buldu/>

Url 8- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://it.m.sayfamous.com/civilization/sports/2352187248225516.html>

Url 9- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://blog.n11.com/spor-outdoor/aikido-hakkinda-bilmedikleriniz-roportaj>

Url 10- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://www.katsuankara.com/2018/11/30/aikidonun-kavrami-ve-teknikleri/>

Url 11- Erişim Tarihi: 23.04.2021 <https://www.turkiyetaekwondofed.gov.tr/default.asp?SayfaID=10>

Url 12- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<http://www.istit.com/2019/10/14/4219/>

Url 13- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://tr.euronews.com/2020/04/13/koronavirus-nedeniyle-ilk-online-tekvando-sampiyonas-may-s-ay-nda-duzenlenecek>

Url 14- Erişim Tarihi: 23.04.2021

<https://www.twf.gov.tr/wushu-tarihce/>

Url 15- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<http://www.gizemligercekler.com/kadim-cinin-mistik-sirri/>

Url 16- Erişim Tarihi: 29.04.2021

[https://en.wikipedia.org/wiki/Kung_fu_\(term\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kung_fu_(term))

Url 17- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://www.chinadaily.com.cn/a/201812/09/WS5ca315dfa3104842260b3fb5.html>

Url 18- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<http://www.cananizgi.com/2015/02/cin-bahceleri.html>

Url 19- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<https://fineartamerica.com/featured/japanese-garden-meditation-mike-savad.html>

Url 20- Erişim Tarihi: 29.04.2021

<http://www.gardenhistorymatters.com/2012/02/japanese-garden-at-huntington-library.html>

YENİ DÖVR MİSİR ƏDƏBİYYATINDA MÜHARİBƏ REALLIQLARI (LƏTİFƏ ƏZ-ZƏYƏTİN “AÇIQ QAPI” ƏSƏRİ ƏSASINDA)

ƏLƏKBƏROVA XUMAR ELHAM QIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Z.M.Bünyadova Şərşünaslıq İnstitutu aparıcı elmi işçi

Açar sözlər: müharibə mövzusu, Misir, İsrail, Lətifə Əz-Zəyət, Bahə Tahir, Məhəmməd Yusuf Əl-Quayyid

GİRİŞ: Şifahi və yazılı ədəbiyyatın yarandığı, bədii təfəkkürün formalaşdığı ilk pillələrdən müharibə mövzusu daha çox müraciət edilən, aktual olmuş, döyüş səhnələri, qan qoxusu, qolu qüvvətli cəngavərlərin şücaəti, silahdan istifadə etmək məharəti dastanların, şeirlərin qayəsini təşkil etmişdir. Qədim dünya ədəbiyyatında müharibə mövzusunda çoxsaylı şah əsərlər sırasında şerq ədəbi nümunələri də özünəməxsus yer tutur. “Əyyəmül-arab”, “Əntərə”, “Seyf İbn Zu Yazan”, “Bənu Hilal”, “Əz-Zahir Beybars” və s. xalq qəhrəmanlıq dastanları, məşhur müəlləqə müəlliflərinin tarixin daş yaddaşına əbədi həkk olmuş döyüş səhnələri ilə dolu, qılınc və qalxanların, atların vəsfi ilə yoğrulmuş şeirləri artıq yeni dövr ərəb ədəbiyyatında fərqli məzmun və ideyalar üzərində formalaşır. Bu müharibələr qəbilələrarası savaşı, qan davaları çərçivəsindən uzaqlaşaraq, yeni zamanın, ictimai-siyasi tarixi proseslərin fonunda cərəyan edir, daha qlobal müstəvilərə çıxır.

ARAŞDIRMA

Bəşər övladının tarixən iki cahan müharibəsindən savayı çoxsaylı xarici, daxili savaşlar yaşadığı məlumdur. Və bütün bunlar insanların bədii təfəkkür, söz xəzinəsindən kənar qalmamış, nəsildən nəsilə ədəbiyyat olaraq ötürülmüşdür.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən yenilənməyə başlayan ərəb ədəbiyyatı klassik ənənələrindən uzaqlaşsa da, müharibə mövzusunda imtina etməmiş, ideyaların toqquşması ilə müşayiət olunan siyasi böhranları, siniflərin qarşıdurmasını, istismar əleyhinə animüstəmləkə mübarizəni ehtiva edərək yeni dövrün tələbləri ilə səsleşmişdir. Beləcə, ərəb ədəbiyyatı I və II Dünya müharibələri fonunda fərqli ədəbi nümunələr, milli-azadlıq, müstəmləkə əleyhinə mübarizələri əks etdirən əsərlərlə zənginləşmişdir. Bu yolda ərəblərin verdiyi qurbanlar, çəkdiyi acı və cəfa, üzləşdiyi təqib və təhqirlər, həbslər və işgəncələrin ədəbiyyatdan yan keçməsi mümkün deyildir. Misir tarixində isə II Dünya müharibəsindən sonra çevriliş, gərgin ictimai-siyasi mühit, ingilis hərbiçilərin ölkədən çıxarılmasını tələb edən antiimperialist mübarizə ilə yanaşı, İsrailə qanlı müharibələr də yer almışdır ki, bu da Misir ədəbiyyatında yeni bir xətt, fərqli mərhələ yaratmışdır.

Beləliklə, XX əsrin II yarısında yeni dövr Misir ədəbiyyatında ənənəvi döyüş səhnələrindən, ifadə tərzini və qəhrəmanlarından çox uzaq, fərqli müharibə ədəbiyyatı yaranmışdır ki, bunun üçün tarixi zəmin var idi. Və bu tarixi hadisələr istər poeziya, istərsə də nəsrə özünü biruzə verir.

Poeziya sahəsində Malik Əbd Əl-Əzizin “Qələbə bizimdir” (1968), “Şəhid anaları” (1965), “Qavvad xatirələri”, İbrahim Əbd Əl-Halimin “Himnlər himni” (1968), Həsən Fəth Əl-Babın “Port Səiddən ilhamlanan” (1957), Əbdə Bədəvinin “Mənim xalqım qalibdir”, Əli Əhməd Baksirin “İtirilmiş əsr” (1968) kimi şeir məcmuələri, divan və poemaları Ərəb-İsrail müharibələrinin dəhşətli reallıqlarını, ölkənin antiimperialist müstəmləkədən qurtulması üçün axıdılan qanların, verilən qurbanların həm ənənəvi, həm də yeni ədəbi janr və tərzdə ifadəsini özündə hərtərəfli ehtiva etmişdir.

Misir nəsrində də bu mövzu geniş, müxtəlif janrlarda izlənməmişdir. Belə ki, Kamal Əl-Kilişin “Port Səid - müqavimət şəhəri” (1968) povesti, İhsan Əbd Əl-Kuddisin “Evimizdə kişi” (1958), Məhəmməd Osman Mustafanın “Sülh göyərçini”, “Port Səid sakinləri” (1961), Mustafa Muşilin “Üçüncü bomba” (1964), Camal Rabiunun “Atlı”, Qara üfüq” (1969) pyesləri, “Fələstində qiyamət - Fələstin müharibəsində könüllülər haqqında hekayələri”, yazıçı, publisist Fəthi Rizvanın “Mübarizədə” (1957), “İblisin göz yaşları” (1958), “Kiçiklər və böyüklər” (1960), “Müharibə və sülh dövrünün adamı ilə” (1965), “Əsr və insanlar” (1967), “Əvvəl və sonra” (1967), Əbd Əl-Munim Əs-Savinin “Ağ yelkən” (1965), “Qarı” (1969), Yusuf Əs-Sibainin “Geriyə yol” (1958), Salah Hafizin “Həyəcanlı günlər” (1967), “Qatar” romanları (1968), Əhməd Hüseynin “Çiçəklər” (1963), “Doktor Xalid” (1964), “Qahirədə yangın” (1968), Məhəmməd Yusuf Əl-Quayyidin “Əl-Minisidə hadisə” (1971), “Bunlar Misirdə bu gün baş verir” (1977), “Misir torpağında müharibə” (1981), Bahə Tahirin “Sürgündə məhəbbət” (1995) və adı çəkilməyən bir çox digər əsərlər Fələstin problemi, müharibə-sülh məsələlərindən bəhs edən maraqlı nümunələr hesab olunur (3).

Sadalanan əsərlər arasında B.Tahirin 1995-ci ildə işıq üzü görən “Sürgündə məhəbbət” romanı daha çox diqqət çəkir. Adından görüldüyü kimi, sujet xətti sevgi hissləri üzərində qurulsada, bu əsəri müharibədən bəhs edən əsər kimi də təqdim etmək olar. Burada B.Tahir məhəbbət süjeti ilə paralel olaraq çox böyük məharətlə qanlı-qadalı müharibə səhnələrini, viran qalmış yaşayış məskənlərini, qalaqlanmış insan cəsədlərini, aclıq və səfalət çəkən günahsız insanları real tarixi fakt və coğrafi məkanlar daxilində təsvir edir. Romanda ələxsus, Sabra və Şatilada, Deyr Yasin kəndində baş verən qətləmə real sənədli faktlarla toxunulmuş, dünya dövlətlərinin problemlərə ikili standartlardan yanaşması vurğulanmışdır.

“Sürgündə məhəbbət”dən də E.M.Remark, E.Heminqueyin müharibədən bəhs edən əsərləri kimi barıt, qan, cəsəd qoxusu gəlir, əsər çox dolğun təsvir edilmiş müharibə səhnələri zəngindir:

“Xanımlar və cənablar, hörmətli tamaşaçılar, televiziya işlədiyim 20 il ərzində bu ilk reportajdır ki, sizə göstərmək istəməzdim... – dikturun səsi titrəyir. – Son bir neçə gün ərzində Sabra düşərgəsində fələstinlilərin qətləməsindən sonra bu ilk reportajdır ki, yayımlayırıq. Diktör susur və ekranda dar küçələr, qırılmış mebelli dağılmış evlər görünür, heç bir həyat izi yoxdur. Kamera hərəkəti yavaşdır, növbəti kadrlar uzaqdan çəkilib. İnsan cəsədləri qalaq-qalaq yığılıb. Cəsəd cəsəd

üstündə. Arxası üstə, yanı üstə, üzü aşağı yığılmış kişi və qadın cəsədlərindən təpələr. Cəsədlərin ətrafında qurumuş qan gölməçələri. Obyektiv cəsədlərə yaxınlaşanda milçək yığını kameranı titrədir” (1, səh.136).

Yeni dövr Misir ədəbiyyatının başqa bir nümayəndəsi Məhəmməd Yusuf Əl-Quayyidin isə əsərlərinin demək olar ki, 90 faizində müharibə mövzusu ana xətti təşkil etmişdir. Bu baxımdan müəllifin 1979-cu ildə yazdığı “Misir torpağında müharibə” povesti daha çox diqqəti çəkir (6). Belə ki, əsər adından göründüyü kimi, ön cəbhədə, eləcə də atəşdən uzaq qalan arxa cəbhədə gedən müharibədən, onun fəsadlarından bəhs edir.

Müəllifin sırf müharibə mövzusunda həsr olunmuş “Bəlağətli kəndlinin müharibə haqqında dedikləri” əsəri isə tamam başqa səpkidə, fərqli tərzdə işlənmişdir (7). Burada müəllif bir kəndin, bir ailənin təmsalında müharibənin yaşatdığı acıları çox təsirli ifadə etmiş, “müharibə bayramları qaraldır, həyatları söndürür” ideyasını çatdırmışdır.

Onun “Rəbbab rəsm çəkməkdən imtina edir” əsərində isə Misir gündəmi və müharibə reallıqları balaca qızçığazın çəkdiyi rəsmlərin köməyi ilə simvolik ifadə olunmuşdur (7). Burada da müəllif eyni ideyanı izləmişdir: müharibələr böyük dövlətlərin maraqları üçün başlayır-bitir, bunun fəsadlarından isə günahsız xalq əziyyət çəkir.

Yeni dövr Misir ədəbiyyatında müharibə reallıqlarını dolğun əks etdirən diqqətəlayiq əsərlərdən biri də Lətifə Əz-Zəyətin “Açıq qapı” (1960) romanıdır. Xanım Əz-Zəyə 1923-cü ildə Misirdə məmur ailəsində dünyaya gəlib. XX əsrin ictimai fəal, feminist Misir qadınlarının ən görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunur. Yazıçı olmaqla yanaşı, siyasətlə yaxından məşğul olub, müəllim kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Əz-Zəyə 1942-ci ildə Qahirə Universitetinin “İngilis ədəbiyyatı” fakültəsinə daxil olub. Ali təhsil aldığı illərdə marksizimlə maraqlanıb, antiingilis nümayişlərdə iştirak edib. Elə həmin illərdə dini baxışları güclü olan Əbdül Həmid adlı gəncə tanış olaraq nişanlansa da, çox keçmədən bu münasibətləri pozub. Belə ki, həyatında dinin böyük önəm daşdığı biri ilə onu hansı gələcək gözlədiyini təxmin edən xanım Əz-Zəyə bu həyatı istəmədiyinə qərar verir. 1946-cı ildə Tələbə və Fəhlə Gənclər Milli Komitəsinin katibi seçilir, 26 yaşında ilk həbsxana həyatını “dadır”. Həbsxanadan çıxandan sonra müsəlman qadını olaraq onun nüfuzu artıq ləkələnmiş sayılır. Və gələcəyi qaranlıq məchullar vəd edən birindən ailəsi belə uzaq durduğu halda, universitet illərində həmişə imtahanlarda marksist baxışlarına görə onu “incidən” professor Rəşad Rüşdü ona elçi düşür, ailə qururlar. Daha sonralar fərqli dünyagörüşü olan biri ilə nədən ailə qurması soruşulanda yazıçı həmişə belə cavab verir: “Çünki mən özümü Rəşad ilə qadın kimi hiss etdim”.

1957-ci ildə dissertasiyasını müdafiə edir, 1960-cı ildə ilk romanını yazır və ailə illərində karyerası üçün yalnız bunları qazanan yazıçı memuarlarında bu nikahda intihar etdiyini, əlini öz

qanına buladığını etiraf edir. Və bu ailə bağları uzun sürmür, 1965-ci ildə boşanırlar. Bundan sonra xanım Əz-Zəyət yenidən ictimai həyatda fəallaşır, siyasətlə məşğul olur, əsərlər yazır, 1981-ci ildə daha bir məhbəs həyatı yaşayır. Həmin illərdə yazdığı bir ədəbi əsərlər arasında “”Ev sahibi”, “Açıq qapı” romanları ona daha çox şöhrət gətirir. 1996-cı ildə onkoloji xəstəlikdən vəfat edib.

“Açıq qapı” romanını həyat yoldaşı – müəllimi Rəşad Rüşdüyə həsr etdiyini qeyd edən yazıçı bu əsərinə görə “Nəcib Məhfuz medalı”na layiq görülüb.

Roman Misirdə antiimperialist hərəkat, ingilis qoşunlarının çıxarılması və müstəmləkəyə son qoyulması tələbilə alovlanan hadisələr fonunda ailə-məişət xarakterli, məhəbbət mövzulu əsər kimi də qəbul oluna bilər. Belə ki, süjet əsas qəhrəman – Leyla Süleymanın taleyi, yaşadıkları, Misirdə baş verən tarixi hadisələrin fonunda dəyişir. Bir qədər avtobioqrafik xarakter daşıyan, müəllifin həyat səhnələrini təkrarlayan əsər xarici qoşunların ölkə ərazisindən çıxarılması tələbi ilə etiraz aksiyalarının ingilislər tərəfindən tankların gücü ilə dağıdılması, xalqın qan gölündə boğulması hadisələri ilə başlayır. Öz Vətəninə xaricilərin silahı ilə qanı axıdılan xalq buna cavab olaraq ayrı-ayrı şəhərlərdə nümayişlər, etiraz aksiyaları keçirir. Qahirədə belə bir nümayiş zamanı Leylanın qardaşı Mahmud da yaralanır. Həyat tərzini, qayğıları ilə Misirin digər ailələrindən heç nə ilə fərqlənməyən Məhəmməd Süleymanın ailəsində bununla da anlamadığı hallar yaşanmağa başlayır. Ata oğlunun nümayişlərə qatılmasını istəmir, onu anlamağa çətinlik çəkir. Ata düşünür ki, ideal ailə övladlarına təhsil vermək, oğulu evləndirib ev sahibi etmək, qızı uğurlu ailəyə ərə vermək deməkdir. Məhəmməd əfəndi ailədə son söz söyləmək haqqının yalnız ona məxsus olduğunu düşünür, oğlu isə tabe olmur, öz fikirlərini müdafiə edir, mübahisələr aparır. Bütün bunlar Leylanın gözü qarşısında baş verir. Leyla sərbəst fikir bildirmək, qərar vermək kimi haqlarının olmadığını və ailədə qadın olaraq gördüyü münasibətin cəmiyyətdən yararlandığını başa düşür. Bununla belə, o, qardaşının hərəkata qoşulmasına haqq qazandırır, onun mübarizəsini dəstəkləyir. Mahmud Süveyş kanalının milliləşdirilməsindən sonra Afrikada ən böyük dayaq nöqtələrinin zəiflədiyini hiss edən NATO nəhəngləri, ələxsus İngiltərə tərəfindən başladılan müharibəyə gedəcəyini bəyan edincə, yenə atası onu fikrindən daşındırmağa çalışır, “Sən könüllü şəkildə özünü qurban verən qoyunsan” deyir. Lakin bu, vətənpərvər gənci yolundan saxlamır.

Əsərdə onların ailəsi ilə yanaşı başqa ailə də iştirak edir, Cəmilə və Assam xala uşaqları Leyla və Mahmud qədər əsərin aparıcı obrazlarıdır. Assam Leylanın ilk məhəbbətidir, lakin Assamın zəiflik göstərərək Mahmudla birlikdə cəbhəyə yollanmaqdan imtina etməsi Leylanın ona olan hisslərinə təsir edir. Assam bu qərarı ilə Leylanın gözündə alçalır. Vətən darda olarkən belə bir hərəkat edən kəsin insanlıqdan, yüksək mənəviyyatdan uzaq olması barədə Leylanı narahat edən fikirlər çox keçmədən özünü doğruldur da. Leyla Assamın evin xidmətçisi ilə gizli eşq yaşamasını öyrəndikdən sonra hisslərinin onu aldatmadığını anlayır. Müəllifin yaratdığı bu qadın obrazı ənənəvi səlləflərdən fərqli olaraq rəssional məntiqin ardınca getməyə, təslim olmamağa qərar

verir. Belə ki, xalası qızı Cəmilə sevmədiyi, lakin varlı, yaşlı biri ilə anasının təkidi altında ailə qurduğu bir mühitdə, Leylanın da ailəsi onun üçün eyni evlilik planları hazırlayır. Lakin Assama sevgisində xəyanətlə üzləşmiş bu qız sevgisiz nikahda intihar edən, “qızıl qəfəsdə qan qusan” əksər cahil müsəlman qadınlarının aqibətini təkrarlamaq istəmir. O, ali məktəbə daxil olur, fəal, savadlı tələbə kimi tanınır. Parlaq gələcək onun üçün üfüqlərdə göründüyü halda professor Rəmzi ilə tanışlıq isə həyatını dəyişir. Leyla hissələrini saf-çürük etməmiş ailəsi artıq onları evləndirməyə hazırlaşır və bu nikahdan məmnun qalacaqlarını bildirir. Ailə Rəmzinin ətrafdakılara qürurla təqdim olunacaq kürəkən olmasından çox razıdır. Leylanın ani zəifliyi onu bu “evlilik oyununun” içinə alıb aparır. Toy günü təyin edilir, Leylanın gələcək taleyi isə bəllidir. Rəmzi artıq yalnız onun yerinə deyil, ailəsinin yerinə də qərarlar verir, özünü daim haqlı sayaraq başqalarının fikirləri ilə razılaşmır. Leylanın universiteti bitirdikdən sonra harada işləyəcəyinə də o, qərar verir, mövqeyindən istifadə edərək, nazirlik vasitəsilə təyinat məsələsinə müdaxilələr edir.

Rəmzinin də soyuqqəlbli, hissələrini biruzə verməyə qorxan, yalnız özünü düşünən biri olduğunu anlayan Leyla ondan uzaqlaşır. Leyla fikirlərinə hörmət bəsləməyən, onunla qadın olduğu üçün hörmətsiz davranan biri ilə ailə qurub özünə, doğrularına xəyanət edə bilməyəcəyini anlayır. Əsərin sonunda Leyla onu sevən, gözləyən, dəstəkləyən, inanan biri – vətənpərvər, yüksək insani keyfiyyətlərə malik Hüseyn ilə həyat yollarını birləşdirir. Onlar müharibənin ən gərgin anında, ölümlə üz-üzə qalarkən, həyat və ölüm arasında keçid bir göz qırpmından asılı olarkən evlilik qərarı verirlər.

Beləcə, əsərin qısa süjetindən də göründüyü kimi, roman gənc qızın yaşantılarını əhatə edən hekayələr üzərində qurulmuşdur. Lakin bu əsəri yeni dövr ərəb ədəbiyyatında müharibə mövzusunda yazılmış ən təsirli əsər kimi də təqdim etmək yanlış olmaz. Belə ki, əsər XX əsrin ikinci yarısında Misirdə antiimperialist mübarizə, milli azadlıq, milli oyanış hərəkatı fonunda cərəyan edən qanlı meydan toqquşmalarının ardınca başlanan siyasi təqib, işgəncə-təhqir dolu həbsxana və sürgün həyatından bəhs edən hekayələrlə zəngindir. Və bu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sevgi hekayələri ilə müşayiət olunsada, müəllif müharibə səhnələrini bu fonda əsla kölgədə qoymur. Əksinə, Əz-Zəyət müharibə mövzusunun real tarixi faktlarla daha təsirli ifadə tərzində oxucuya çatdırmaqla bərabər, əsərini sənədli roman kimi də təqdim edir.

Əsərin qəhrəmanları Misirdə İsrail, koalisiya qüvvələrinə qarşı aparılan çoxsaylı müharibələrin yalnız ikisində iştirak edirlər. Əsas obrazlardan biri – Mahmud Süveyş kanalı zonasına yollanaraq orada müqavimət hərəkatı iştirakçılarna qoşulur. Bununla müəllif oxucunu ilk dəfə müharibənin içinə salır. Hərb meydanında isə qüvvələrin bərabər olmadığı vurğulanır. Əslində müəllif Mahmudun atasının oğlunun cəbhəyə getməsinə mane olmağa çalışaraq “Sən qurbanlıq qoyunsan...” deməsi ilə bu acı reallığı vətəndaş təəssübkeşliyi, ürək yangısı ilə açıqlayır. Yazıçı vətəndaşın Vətəninə sevməməsini demək istəmir, o, Məhəmməd əfəndinin dilindən başqa həqiqəti

çatdırmağa çalışır: ingilis hərbiçilər ən müasir silah və hərbi texnika ilə təchiz olunub. Tək vətənpərvərliklə isə iş görmək olmaz. Dişinə qədər silahlanmış düşməne qarşı əliyalın camaat necə döyüşsün? “Əgər bu durumda müharibənin zərrə qədər qələbə ümidi olsa, özüm belə cəbhəyə getməyə hazırım” – Məhəmməd əfəndi deyir (5, səh.52).

Yazıçı Misir xalqının həmin müharibələrdə dünya güclərinə qarşı əliyalın birləşdiyini, müharibəyə gedərkən Vətən məhəbbəti ilə döyünən ürəkdən savayı heç bir silahları olmadığını qeyd edir. Həmin ədalətsiz müharibələrdə hərbi gücləri bərabər olmasa da, qələbə şansları zərrə qədər olsa da, bu, misirliləri öz müqəddəratlarını həll etmək, köləlikdən azad olmaq istəyindən saxlamır: “Əgər insan Vətəni işğal edənlərə qarşı mübarizə aparmırsa, öz azadlığını qazanmırsa, o quldur” (5, səh.53).

Müharibənin siyasi müstəvisini real tarixi faktlar vasitəsilə təqdim edən müəllif daha sonra hərbi əməliyyatlar cərəyan edən ön cəbhənin dəhşətlərini dolğun, oxucunu rıqqətəgətirəcək tərzdə təsvir edir və bunu birbaşa müharibə meydanına keçmədən Mahmudun ailəsinə yazdığı məktublarda dili ilə açıqlayır. Beləcə, “məktub ədəbi metodu ilə” müharibə reallıqları bütün dəhşətləri ilə canlı təsvir edilir: “Qahirədə hesab edirdim ki, mən yaşayıram. Amma burada bütün yaşadığımdan sonra başa düşdüm ki, mən çox yanılmışam. Xeyr, o, yaşamaq deyilmiş, sadəcə cılız mövcud olmaqdır. Soruşacaqsan, bəs, burada heç qorxmuram? Əlbəttə, olur. Xüsusən, ilk vaxtlar lap qorxurdum. Amma məhz bu cılız hissi yenmək adama əsl həzz verir.

Döyüşdə isə bu qorxu sanki ayaqlarından tutub geri çəkir, amma eyni zamanda hansısa görünməz qüvvə səni irəli itələyir. Sən də qorxunu yenərək irəli gedir, nə tələb olunursa, ətrafdakılar nə edirsə onu edirsən. Beləcə, qələbənin ardınca qələbə çalırısan, qanımızda olan eqoizmdən xilas olursan və başlayırsan dərk etməyə ki, sən cəmiyyətdə yaşayırsan və sənənin həyatın cəmiyyətlə əlaqəli olunca mənə qazanır. Birdən bu əlaqə qırılsa belə, Yer yenə öz oxu ətrafında fırlanmağa davam edəcək. Hər şey öz axarı ilə gedəcək, həyatını qurban verdiyin işi isə səni kimi cəmiyyətin kiçik hissələri olan başqaları davam etdirəcək. Beləcə, qorxudan azad olmaqla insan eyni zamanda özünün cılız, heç kimə lazım olmayan “mənəmliyindən” də xilas olur” (5, səh.56-67).

Cəbhədə ölümle göz-gözə, qorxuları ilə üz-üzə qalan vətənpərvər gəncin düşüncələri, hissləri növbəti məktublarında da oxucunu düşündürür:

“Bəli, biz burada bir tamıq, bütövük, amma başqalarından təcrid olunmuşuq. Lakin bu, bizə vəzifəmizi yerinə yetirməyə mane olmur. Biz xəfiyyətlər, kəşfiyyətçi və satqınlardan qorxmuruq, onlar elə də çox deyillər, onlarla bacarmaq olar. Amma biz yalnız ona görə ki, milyonlarla insan Misiri şəxsi maraqlarına görə sevirilər. Onlar Misiri yalnız sözdə sevirilər, Vətən üçün nəşə etmək, ona kömək etmək, uğrunda qanından keçmək əməldə yoxdur - əsl satqınlıq bax budur...” (5, səh.69-70).

Əz-Zəyətın, qəhrəmanının fikirləri ilə həmrəyliyi duyulur. Yazıçı cəmiyyətdə Vətəni öz maraqları və təhlükəsizliyi üçün sevənlərin olduğunu təəssüflə vurğulayır. Rəmzi kimi düşünənlər də var – cəmiyyətdə savadlılar xüsusi təbəqədir, onlar vuruşmamalıdır, onlar düşünmək yaşayırlar: “Hər bir ölkədə insanlar iki qrupa bölünür: düşünənlər və döyüşənlər. Vətəni müdafiə etmək, müharibə - savadsız və mədəniyyətsiz adamların işidir” (5, səh.118).

Müəllif həyatda belə düşünənlərin də olduğunu təəssüflə qeyd etməklə ona gənc tələbə qızın dili ilə belə cavab verir: “Vətəni müdafiə etmək təhsil və mədəni səviyyəsindən asılı olmayaq, hər kəsin müqəddəs borcudur” (5, səh.118).

Bundan sonra süjet digər tarixi hadisələrin axarından asılı olaraq dəyişir. 1952-ci il 23 iyul inqilabından sonra hakimiyyətə gələn hərbi hökumət ingilis qoşunlarının ölkədən çıxarılmasına nail olur. Bu, Misiri yağlı tikə kimi əldən vermək istəməyən müstəmləkəçi dövlətləri daha da azğınlaşdırır. Süveyş kanalının milliləşdirilməsi isə imperialist dövlətlərinin “səbr kasası”nı daşırır. Onlar Misirə qarşı açıq müharibə elan etməkdən çəkinmirlər. 1956-cı ilin oktyabrında ingilis-fransız təyyarələri səmadan Misiri bombalamağa başlayır (2,4). Misir xalqı özündən qat-qat güclü, silahlanmış Fransa-İsrail birgə hərbi qüvvələrinə qarşı savaşa atılır. Daha böyük zərbələr və ən çox qurban isə Süveyş kanalı zonasına – Port Səidin payına düşür. Haşiyəyə çıxıb qeyd etmək yerinə düşər ki, havadan və sudan hücumu məruz qalan Port Səidin bu faciəsi yaxın tariximizdə yaşadığımız Xocalı faciəsini xatırladır. Əslində, təcavüzkarın milləti olmur, xisləti olur və Port Səiddə baş verənlərə göz yuman dünya dövlətləri, beynəlxalq təşkilatlar, söz sahibi dövlətlər və siyasətçilər bugünkü tariximizin səhifələrində də təkrarlanırlar desək, yanılmırıq. Mövzuya qayıdaraq qeyd edək ki, bu dəfə müəllif cəbhədən yazılan məktublardan dili ilə deyil, birbaşa döyüş meydanından “reportaj” verir. Port Səiddə yaşananları əks etdirən səhnələr demək olar ki, əsərin ən zirvəsini təşkil edir. Müəllif bütün əsər boyu izlədiyi ideyanı, çatdırmaq istədiyi fikirləri, Misir məişətindəki problemləri, cəmiyyətdəki qüsurları, sanki hər şeyi məhz cəbhədə yekunlaşdırır. Port Səiddə yaşananlar sözün bitdiyi andır. Port Səid həm müəllifin qəhrəmanları, həm Misirin gələcəyi üçün sanki açılmış bir qapıdır.

Həmin dəhşətli tarixi hadisənin canlandırılmasında isə yazıçı peşəkarlığı qəlbi Vətən məhəbbəti ilə döyünən vətəndaş hissləri ilə çulğalaşmış şəkildə duyulur. Əsərin həmin hissəsi o qədər təsirli, inandırıcı, obrazların psixoloji sarsıntıları çılpaqlığı ilə təsvir olunmuşdur ki, oxucuya qandonduran hisslər yaşadır.

1956-cı il oktyabrın 9-da İsrail qoşunları sərhədi keçərək Sinay yarmadasının içərilərinə doğru irəliləməyə başlayır. 2 gün sonra isə İngiltərə və Fransa bütün dünyanın gözü qarşısında Misirə hücum edir və müharibə başlayır. Döyüşlərin ən ağırı Port Səiddə gedir və Leyla, qardaşı Mahmud həyat yoldaşı ilə bu tarixi hadisələrin içərisində. Təcavüzkar havadan fasiləsiz olaraq Port Səidi bombalayır. Hava hücumunun ardınca düşmən desant çıxarmağa başlayır, yollar dağılıb, artıq

yardım gəlməsi üçün də yol qalmayıb. Dinc sakinlərin təxliyəsinə qərar verilir. Uşaqları, qadınları, yaşlıları ölümdən qurtarmaq üçün tək yol – Mənzil gölü qalib və müəllif oxucunu burada baş vermiş dəhşətli, qandonduran səhnələrlə tanış edir. Sahildə əli boxçalı analar oğullarını bağrına basır, körpələr baş verənlərdən xəbərsiz, atalarının qucağından ayrılmaya istəmir. İnsanlar “sevdiklərini bir də görə biləcəklərmi” sualı gözlərində bir-biri ilə vidalaşır, qayıqlar onları suyun içinə alıb aparır, ürəkləri sahilə qalır. Bu anda havadan mərmə, güllə yağışı başlayır. Qayıqlar çevrilir, suya düşən insanların fəryadı vahimə yaradır. Quruda isə mərmə yeri dağdır, torpaq vulkandan püskürən qara tüstü kimi havaya qalxıb insanların üzərinə tökülür, onları diri-diri basdırır. Leyla da yaxınlıqda partlayan mərmidən qopan torpağın altında qalib huşunu itirir, gözlərini açınca isə gölün üzərində və ətrafında bir müddət öncə gördüyü insanlardan geriye yalnız çevrilmiş qayıqlar, boxçalar, oyuncaqlar görünür... Bayaq körpəsini qucağında yatızdıran ana boş qollarına baxıb heyvan kimi ulayır, başqa bir tərəfdə ana öpdüyü övladının qanlı torpağa bulaşmış cəsədini oxşayır, başqa bir tərəfdə isə hələ “yetim” sözünü dərk etməyən uşaq ağlaya-ağlaya anasını çağırır. Adlar çəkilir, sağ qalanlar doğmalarını çağırır, axtarır. Leyla adını eşidir, amma cavab verə bilmir, ağzına dolmuş qanlı torpaq qarışığını tüpürüb təmizləyə bilmir.

Bütün sahil boyu cəsədlər qalaq-qalaq bir-birinin üstünə yığılıb. Parçalanmış bədənlər, qopmuş əllər, qollar, ayaqlar... sağ qalanlar havalı-havalı kölgə kimi cəsədlərin arası ilə gəzir, torpağa bulaşmış meyitləri çevirib, üstlərini təmizləyir, doğmalarını tanımağa çalışırlar. Sahildə durub gölün lal sularına baxaraq ağlayanlar isə cəsədə belə həsrətdirlər, gölün üzünü al qırmızı rəngləyib, suda rezin gəlinciklər üzür. Tibbi-sanitar avtomobilləri sahilə yaxınlaşır, ayaqsız, əlsiz, qan içində ağlayan yaralıları maşınlarla doldurub daşıyırlar, meyitləri elə burada qəbir qazıb basdırırlar...

Lakin ağrı, bu itkilər vətənpərvər misirliləri mübarizədən çəkəndirir. Növbəti səhnədə bu qətləmədən sağ çıxanlar düşmənin aerodromu ələ keçirmək planlarının qarşısını almaq üçün səngərlər qazırlar. Səngərdə həmin gün gölün ətrafında sevgilisini sonuncu dəfə öpüb məzara qoyanlar, körpəsinin cansız bədənini qucaqlayıb ağlaya-ağlaya adını çağıran atalar var. Hamısının gözündə doğmalarının amansız qətlinə, Vətən torpağına axıdılan qana görə intiqam alovu yanır. Onlar ümumi amal üçün burdadırlar. Bu dəfə də misirlilər çox qurban verirlər, amma düşmənin başdan ayağa silahlanmış desant ordusuna sarsıdıcı zərbə endirə bilirlər. Sakinlər paraşütlə şəhərə dağılan düşməni daş, dəmir parçaları, qazan-tava, bellə vurur, başlarına qaynar su axıdırlar. Uşaqdan yaşlıya, silahlı vətən keşikçisindən əli yalın şərq qadınına kimi hamı düşmənin üzərinə atılır. 12 yaşlı oğlanın könüllülərə qoşulmaq istəyinə “Sən hələ uşaqsan” bildirəndə o, “Mən son 2 gündə böyümüşəm” deyir (5, səh.147). Onlar çox qurban bahasına olsa da, aerodromun düşmənin əlinə keçməsinə mane olurlar. Bundan sonra Port Səiddə partizan hərəkatı başlayır. Döyüş meydanında şəhid olmağı şərəf sayan misirlilər sağ qalmalarına yalnız ona görə sevinirlər ki, qələbə sevincini yaşayacaqlar, Vətəni azad, bütöv görmək onlara nəsb olacaq.

Əsər Port Səiddə qələbə səhnəsi ilə bitir. Şəhəri insan seli bürüyüb, çalıb-oxuyan, şirniyyat paylayanlar arasında həm sevincdən, həm də itirdikləri doğmalarına görə ağlayanlar var. Bu zəfəri, sevinci onlar qanla alıblar. Məzarlığa çevrilmiş sahildə isə xalq bir zamanlar fransalı diplomat Ferdinand Lessepsin şərəfinə ucaldılan, Fransa müstəmləkəsinin rəmzi sayılan heykəli uçurdur...

Beləcə, misirlilər başdan ayağa silahlanmış düşməni tək silahları - Vətən sevgisi, azadlıq arzusu və vətənpərvər övladların yenilməz qoşunu ilə məğlub edirlər (5, səh.145-160).

Ədəbiyyat

1. **Баха Тахир.** Комитет. Москва, 2010.
2. Ватоліна Л. Современный Египет. Москва, Ленинград, 1994.
3. *Коцарев Н.К. Писатели Египта, XX век: материалы к биобиблиографии.* Москва, 1975.
4. Луцкий В.Б. Новая история арабских стран. Москва, 1966.
5. Латифа Аз-Зайят. Открытая дверь. Москва, 1964.
6. Мухаммед Юсуф Аль-Куайид. Война на земле Египта. Москва, 1982.
7. Современный египетский рассказ. Москва, 1988.

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DİJİTAL UYGULAMALAR

Ömer Faruk KADAN

Özet

Dijital eğitim, teknolojinin gelişmesiyle birlikte büyük önem kazanmıştır. Günümüz dünyasında koronavirüs pandemisinin etkisiyle birlikte dijital eğitime eğilim daha da artmıştır. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de dil eğitiminde dijital uygulamalardan yararlanılmaktadır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi de bu dijital eğilimden etkilenmiştir. Dil becerilerinin öğretilmesinde ve değerlendirilmesinde dijital uygulamaların etkin kullanımı hem öğretmenlerin hem de öğrencilerin işini kolaylaştıracaktır. Dijital uygulamaların etkin kullanımının öğrencilerin derse olan ilgilerini ve motivasyonlarını artıracığı bilinmektedir. Dijital uygulamaların yabancı dil olarak İngilizce öğretiminde kullanımına ilişkin çok sayıda çalışma olduğu bilinmektedir. Fakat bu uygulamaların yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilirliğine ilişkin sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada; ilk olarak dil eğitiminde kullanılan dijital uygulamalardan ve bu uygulamaların yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilirliğinden bahsedilecektir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dijital uygulamaların hem öğretim hem de değerlendirme çalışmalarında kullanılabilirliği açıklanacaktır. Daha sonra bu uygulamaların yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde becerilere göre kullanımına yönelik örnek etkinlikler sunulacaktır. Çalışmada tarama yöntemi kullanılarak yerli ve yabancı literatürden istifade edilecektir. Çalışmanın, dijitalleşen dünyada son derece önemli olan yabancı dil olarak Türkçe öğretimine katkı sunması ve Türkçe Öğretim Merkezlerinde (TÖMER) çalışan öğretim elemanlarına rehberlik etmesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil olarak Türkçe, Dijital eğitim, Dijital uygulamalar, Dil becerileri

DIGITAL APPLICATIONS IN TEACHING TURKISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

Digital education has gained great importance with the development of technology. In today's world, with the impact of the coronavirus pandemic, the trend towards digital education has increased. As in many parts of the world, in Turkey, digital applications are also utilized in language training. Teaching Turkish as a foreign language has also been affected by this digital

trend. Effective use of digital applications in teaching and evaluating language skills will make it easier for both teachers and students. It is known that effective use of digital applications will increase students' interest and motivation to the course. It is a known fact that there have been many studies on the use of digital applications in teaching English as a foreign language. However, there are a limited number of studies on the use of these applications in teaching Turkish as a foreign language. For this reason, in this study, digital applications used in language education and the usability of these applications in teaching Turkish as a foreign language will be mentioned primarily. In teaching Turkish as a foreign language, the usability of digital applications in both teaching and evaluation studies will be explained. Then, sample activities will be presented for the use of these applications based on the skills in teaching Turkish as a foreign language. In the study, domestic and foreign literature will be benefitted by using the survey method. The study is expected to contribute to the teaching of Turkish as a foreign language, which is extremely important in the digitalizing world, and to guide the lecturers working in Turkish Teaching Centers (TÖMER).

Keywords: Turkish as a foreign language, Digital education, Digital applications, Language skills

GİRİŞ

Günümüz bilgi ve teknoloji çağında, her alanda sürekli değişim yaşanmaktadır ve bu durum herkes tarafından kabul gören bir gerçektir. Bu değişimden en çok etkilenen alanlardan biri de kuşkusuz eğitimidir. Eğitimin bu değişimden bu denli etkilenmesinde teknolojinin önemli bir payı bulunmaktadır. Teknolojik gelişmeler sayesinde bilgiye erişim, her zamankinden daha kolay ve daha hızlı bir hale gelmiştir. Bu nedenle sınıf ortamında internet ve bilgisayar kullanımı artarak yaygınlaşmaktadır. Bununla birlikte, teknolojik gelişmeler; eğitim yaklaşım, yöntem ve tekniklerinin belirlenmesinde de büyük oranda rol oynamaktadır. Bu şekilde eğitimde dijitalleşme döneminin başladığını ifade etmek mümkündür.

Dijital eğitim, eğitimde dijital yönelme ile ortaya çıkmış bir kavramdır. Dijital eğitim; dijital teknoloji konusunda eğitim; eğitim ortamlarında teknoloji kullanımı biçiminde ifade edilebilir (Emejulu & McGregor, 2019: 131). Günümüzde koronavirüs salgınının da etkisiyle dijital eğitime eğilim büyük hız kazanmıştır. Bazı ülkeler, önceden başvurduğu dijital eğitim uygulamalarının öğrenme ortamlarındaki yoğunluğunu artırmış, bazıları ise ilk defa bu uygulamalara başvurma durumunda kalmıştır. Dijital eğitim, dünyanın hemen hemen her yerinde, geleneksel eğitimi tahtından etmiştir. Bu değişimin; okul idaresi, aile, öğretmen, öğrenci gibi eğitimin temel öğeleri açısından hem olumlu hem de olumsuz yönleri bulunmaktadır fakat bu çalışmada bu yönler üzerine odaklanılmamıştır. Bu konuda çalışan Damir (2014: 1), hem genel olarak eğitimde hem de dil eğitiminde teknoloji kullanımının öğrenciler, öğretmenler ve sınıf bakımından birçok faydası olduğunu dile getirmiştir.

Dijital eğitim temelinde ele alınması gereken en önemli alanlardan biri dil eğitimidir. Dil eğitimi alanında dijital kullanım uzun zamandır mevcuttur. Özellikle, z-kitapların varlığı bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Dil eğitiminde dijital araçlardan faydalanmanın dil öğrenmek isteyen öğrencilerin başarılı olmalarında en etkili yollardan biri olduğu ifade edilmiştir (AyeKhine, 2019: 2). Dijital teknoloji çocukların okuryazarlık becerilerinin gelişimine katkı sunmaktadır (Maureen, vd., 2018: 373). Dijital araçlar sayesinde bireyler, yalnızca okul ortamında değil her yerde dil becerilerini geliştirme olanağı bulmaktadırlar. Dil eğitiminde ve değerlendirmede dijital araçların etkin kullanımının hem öğrenciler hem de öğretmenler açısından faydalı olacağına inanılmaktadır.

Dil eğitiminde dijital araçlar denildiğinde akla genellikle Web 2.0 araçları ve dil öğrenmeyi kolaylaştırmak amacıyla geliştirilmiş olan mobil uygulamalar gelmektedir. Web 2.0 araçlarını, Web 1.0 araçlarından ayıran temel nokta şudur: Web 1.0 araçları, bireylerin ağ üzerinde arama ve araştırma yapmalarına imkan verirken Web 2.0 araçları, kullanıcıların bilgi eklemelerine, değiştirmelerine ve ağ üzerinde dosya paylaşmalarına olanak sağlamaktadır. Bu nedenle Web 2.0 araçlarını, bireylerin interaktif bir biçimde bilgi paylaşmalarını, işbirlikli çalışmalarını ve öğrenmelerini sağlayan araçlar olarak nitelendirmek mümkündür.

Web 2.0 araçları, günümüzde öğrenme için en yaygın kullanılan dijital araçlar arasındadır (Sari, 2019: 136). Bu araçlardan bazıları bloglar; Edmodo, Facebook, WhatsApp, LinkedIn, Twitter gibi sosyal iletişim ağları; podcastler; VoiceThread; YouTube, Flickr, SlideShare gibi içerik paylaşım araçları; wikis veya Doodle gibi işbirliği araçları; Kahoot, Quizizz veya Quizlet gibi oyun temelli öğrenme platformlarıdır.

Dijital araçların özellikle yabancı dil öğrenen bireylerin öğrenmelerini kolaylaştırdığı düşünülmektedir. İngilizcenin yabancı dil olarak öğretilmesinde dijital araç kullanımının etkisini araştıran çok sayıda çalışma bulunmaktadır fakat Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde nispeten sınırlı sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Mevcut çalışmada, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dijital uygulamalar üzerinde durulmuştur. Bu nedenle çalışmanın önemli olduğuna ve alana katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

ÇALIŞMANIN AMACI

Bu çalışmada, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde dijital uygulamaların kullanılabilirliğinin gösterilmesi ve bazı örnek etkinlikler sunulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilecek dijital uygulamalar belirlenmiş ve örnek etkinlikler sunulmuştur.

YÖNTEM

Mevcut çalışma, tarama modelindedir. Tarama çalışmaları, çalışma konusunun resmedilerek betimlenmesini amaçlamaktadır (Büyüköztürk, vd., 2016: 178). Bu çalışmada literatürde bulunan yurtiçi ve yurt dışı çalışmalardan yararlanılmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, literatür taraması neticesinde elde edilen kaynakların incelenmesi doğrultusunda yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilecek dijital araç veya uygulamalardan ve araştırmacı tarafından bu araçların kullanımını gösteren örnek etkinliklerden bahsedilmiştir.

Bloglar

Blog, online dergi veya web günlüğü şeklinde tanımlanabilir. Bloglar, web temelli kaynaklardır ve ilk olarak blog yazarları tarafından kişisel günlük olarak kullanılmıştır (Abu Bakar, Latif & Ya'acob, 2010: 121). Bloglar, öğrencilerin yeni fikirler keşfetmelerine, bilinen ve bilinmeyen arasında ilişki kurmalarına, olasılıklar üzerinde düşünmelerine ve bir şeyleri başkalarına açıklamadan önce kendilerine açıklamalarına yardımcı olurlar (McLeod, 2001: 152).

Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Örnek Blog Etkinliği

1. Sınıf gruplara ayrılır (her bir grupta 3-5 öğrenci),
2. Gruplardan tartışarak bir konu belirlemeleri ve o konu üzerinde uzlaşmaları istenir,
3. Gruplardan neden o konuyu seçtiklerini açıklamaları ve konuya ilişkin araştırma sorusu/soruları oluşturmaları istenir,
4. Her gruptan bir grup bloğu oluşturmaları istenir,
5. Gruplardan, tartışmaları ve diğer grupların blogları hakkında değerlendirme yapmaları istenir.

Edmodo

Sosyal iletişim ağları, bilgi üretmeye ve bu bilgiyi başkalarına aktarmaya olanak sağlayan sosyal medyanın bir yönüdür (Lomicka & Lord, 2016: 256). Bunlardan biri de Edmodo'dur. Edmodo, öğrencilerin bağlantı kurmalarına, işbirliği yapmalarına, içerik paylaşmalarına, soru sormalarına, alıştırmaya yapmalarına, ödev sunmalarına imkan veren dijital bir araçtır.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Örnek Edmodo Etkinliği

1. Öncelikle ana dili Türkçe olan kişiler belirlenir (üniversite öğrencileri gibi),
2. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler, ana dili Türkçe olan öğrencilere atanır (Her bir kişiye maksimum 5 kişi atanır ve onlar bir grup oluşturur),

3. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrencilere 3 konu verilir ve bunlardan biri hakkında yazı yazmak için seçmeleri istenir,
4. Yazıları bittiğinde Edmodo aracılığıyla paylaşmaları istenir,
5. Grup üyeleri birbirlerinin yazılarını değerlendirir ve geri bildirimde bulunurlar,
6. Son olarak, ana dili Türkçe olanlar da kendilerine atananların yazdıkları yazıları değerlendirerek geri bildirim verirler.

WhatsApp

“WhatsApp, akıllı telefonlar için ücretsiz, özel, platformlar arası ve uçtan uca şifreli bir anlık mesajlaşma uygulamasıdır. Multimedya, grup sohbeti ve sınırsız mesajlaşma özelliklerine sahip bir servistir.” (Kartal, 2019: 353).

Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Örnek WhatsApp Etkinliği

1. Öğretmen, WhatsApp üzerinden bir sınıf grubu oluşturur veya sınıfı üç dört gruba bölerek onlara WhatsApp üzerinden bir grup kurmalarını söyler,
2. Öğretmen WhatsApp üzerinden kurulan tüm gruplara dâhil edilmesini ister,
3. WhatsApp üzerinden tüm gruplara kendisinin oluşturduğu bir değerlendirme formu gönderir,
4. Her bir gruba bir konuşma konusu verir (ör.: Ne tür kitaplar okursunuz, neden?),
5. Öğrencilerden ilgili konu hakkında bir video çekmelerini ve WhatsApp üzerinden paylaşmalarını ister,
6. Öğrencilerden, kendilerine önceden verdiği değerlendirme formunu kullanarak arkadaşlarının videolarını değerlendirmelerini ister,
7. Eğer sınıf kalabalıksa öğretmen bu değerlendirmeyi ikişerli olarak yaptırabilir.

Podcastler

Podcastler bir öğrenme kaynağı olarak ifade edilen ve webde yayımlanan görseller veya ses kayıtlarıdır (Yılmaz & Babacan, 2015: 1158). Elektronik cihazlara internetten indirilebilirler (Faramarzi & Bagheri, 2015).

Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Örnek Podcast Etkinliği

1. Öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarına uygun indirilebilir bir podcast belirlenir (Gerçek yaşamdan konuşma metinleri güzel örnektir),
2. Öğrencilere podcaste ilişkin birkaç soru da verilir,
3. Podcasti dikkatli bir şekilde dinlemeleri veya izlemeleri istenir,

4. Podcaste ilişkin soruları cevaplandırmaları istenir,
5. Daha sonra, ses kaydı yaparak veya bir video çekerek benzer bir podcast oluşturmaları istenir (Mümkünse ikili çalışma yapılabilir),
6. Podcastlerini arkadaşlarıyla paylaşmaları istenir,
7. Son olarak, öğrencilerin hepsinden arkadaşlarının podcastlerini dinlemeleri / izlemeleri ve bir kâğıda değerlendirmelerini yazmaları istenir.

VoiceThread

Web 2.0 araçlarından biri olan VoiceThread insanların farklı konularda iletişim kurmalarına ve işbirliği yapmalarına katkı sunmak amacıyla geliştirilmiştir. Bireylerin belge, resim ve videolara yorum ve konuşma eklemelerine olanak sağlayan interaktif multimedya slayt gösterim aracıdır (Brunvand & Byrd, 2011: 28).

Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Örnek VoiceThread Etkinliği

1. Öğrencilerin ilgi ve seviyelerine uygun bir hikâye ile ilgili bir resim belirlenerek VoiceThread'e yüklenir,
2. Öğrencilerden resme bakmaları ve hikâyenin konusunun ne olacağına ilişkin belli bir süre düşünmeleri istenir,
3. Daha sonra, bireysel olarak resme ilişkin tahminlerini kaydetmeleri istenir,
4. Öğrencilerin hepsinden yorumlarını kaydetmeleri istenir,
5. Son olarak öğretmen öğrencilerin yorumlarını dinler ve geri bildirimde bulunur.

YouTube

YouTube, bireylerin video yükleyebildikleri, izleyebildikleri veya paylaşabildikleri bir video paylaşım sitesidir (Balçıkınlı, 2010: 92). Hayatın her alanından video kesitleri sunan sınırsız bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Bu durum, dil öğrenme için de geçerlidir ve bu yüzden yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde de kullanılabilmesi düşünülmektedir.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Örnek YouTube Etkinliği

1. İlk olarak öğretmen tarafından öğrencilerin ilgi ve seviyelerine uygun bir video belirlenir,
2. Seçilen video, hedef dilde bir kısa film, müzik klibi veya hikâye olabilir.
3. Öğretmen, videonun açılış sahnesini öğrencilere izletir ve videoyu durdurur,
4. Öğrencilerden videonun ne hakkında olabileceğini tahmin etmelerini ister,
5. Ardından, öğretmen videoyu tekrar oynatır ve bir süre öğrencilerin izlemesine müsaade eder,

6. Daha sonra, videoyu tekrar durdurur ve öğrencilere ne olacağını sorar (ör.: Sizce adam ne yapacak? Siz o adamın yerinde olsaydınız ne yapardınız?),
7. Öğretmen, video bittikten sonra öğrencilerin izledikleri videoya ilişkin görüşlerini alır ve onlara video ile ilgili sorular yöneltir.

Kahoot

Kahoot, 2006 yılında Norveç Fen ve Teknoloji Üniversitesi tarafından başlatılan Ders Sınav (Lecture Quiz) araştırma projesinin sonucu olarak geliştirilen oyun temelli öğrenci yanıt sistemidir (Chaiyo & Nokham, 2017:). Kahoot oynamak için öğretmen sorularını önceden oluşturup süre belirleyerek oluşturduğu Kahoot oyununu ders esnasında açar ve öğrencilerin, öğretmenin açtığı ekrandan takip etmelerini sağlar. Öğrenciler de kendi cihazlarından (cep telefonu, bilgisayar, vb.) Kahoot uygulamasının web sayfasına girerler ve öğretmenin ilgili oyun için kendileriyle paylaştığı oyun kodunu ve isimlerini girerek oyuna katılırlar. Öğretmenin ekranından gördükleri soruların cevaplarını, kendi cihazlarında doğru cevabın görseline tıklayarak verirler. Doğru cevabı en kısa sürede veren öğrenci en yüksek puanı alır ve her sorudan sonra öğrenciler puanlarına göre sıralanır. Oyunun sonunda en yüksek puanı alan üç öğrenci dereceye girer ve alkışlanır.

Yabancı Dil Olarak Türkçe Eğitiminde Örnek Kahoot Etkinliği

1. Öğretmen, öğrencilere öğrettiği konu veya konulara ilişkin kazanımları inceler,
2. İlgili kazanımları ölçecek soruları oluşturur,
3. Cevap seçenek sayısını ve soru tipini (doğru-yanlış; çoktan seçmeli, vb.) belirler,
4. Yukarıda da açıklanmış olan adımları uygulayarak öğrencilere oyunu oynatır,
5. Oyun bittikten sonra hem başarılı öğrencileri tebrik eder hem de tüm soruları öğrencilerle inceleyerek doğru cevapları tartışır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Mevcut çalışmanın sonucunda, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılacak birçok dijital araç veya uygulama olduğu anlaşılmıştır. Bu dijital araçları; sosyal iletişim araçları, içerik paylaşım araçları, işbirliği araçları ve oyun temelli öğrenme platformları şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Benzer şekilde Sari (2019), dil öğretiminde kullanılan Web 2.0 araçlarını video paylaşım platformları, sosyal iletişim ağları, sosyal fotoğraf ağları, bloglar ve oyun temelli platformlar şeklinde sınıflandırmıştır. Bu çalışmada sunulan etkinlikler dört temel dil becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileri göz önüne alınarak düzenlenmiştir. Zira bu uygulamaları derslerinde kullanmayı planlayan öğretmenlerin etkinliklerini, öğrencilerin ilgi, istek ve seviyelerini, bu becerilere ilişkin öğrenme kazanımlarını, kazandırılması planlanan alt

becerileri dikkate alarak hazırlamaları gerekmektedir. Bu nedenle, öğretmenlerin de dil öğretiminde dijital araç kullanımı konusunda yeterli seviyede olması gerekmektedir. Özden (2018: 28) de çalışmasında, dil eğitimi veren öğretmenlerin dijital okuryazarlık konusunda yeterli donanıma sahip olmaları gerektiğini ifade etmiştir.

Bu çalışmada; blog, Edmodo, WhatsApp, podcast, VoiceThread, YouTube ve Kahoot dijital araçlarının yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilirliği ifade edilmiş ve bu doğrultuda örnek etkinlikler sunulmuştur. Bu araçların dil eğitiminde kullanılabilirliği ve dil becerilerine katkı sağladığı sonucuna ulaşmış başka araştırmacılar (Ali, 2015; Almurashi, 2016; Ayaz, 2019; Hamad, 2017; Koçoğlu, 2009; Mango, 2017; Rahimi & Katal, 2012) da bulunmaktadır. Bu doğrultuda mevcut çalışma ile paralellik gösteren birçok çalışma bulunmaktadır.

Literatürde, bu kadar fazla sayıda dijital aracın yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanımına ilişkin örnek etkinliğin bir arada sunulduğu herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum mevcut çalışmanın önemini artırmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışmada dijital araçların yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılabilirliği ifade edilerek ilgili araçların kullanımına yönelik örnek etkinlikler sunulmuştur. Bu konularda çalışma yapmak isteyen araştırmacıların daha detaylı etkinlikler sunması veya bu etkinliklere göre oluşturulmuş öğrenme ortamlarında deneysel çalışma planlaması önerilebilir.

Kaynakça

- Abu Bakar, N., Latif, H., & Ya'acob, A. (2010). ESL students feedback on the use of blogs for language learning. *The Southeast Asian Journal of English Language Studies*, 16(1), 120-141.
- Alfa, R. R. (2020). Using podcast as authentic materials to develop students' speaking skill. *Journal of English Language Teaching*, 4(1), 65-74.
- Ali, Z. (2015). A case study of tertiary students' experiences using Edmodo in language learning. *International Journal of Language Education and Applied Linguistics*, 2, 39-48.
- Almurashi, W. A. (2016). The effective use of YouTube videos for teaching English language in classrooms as supplementary material at Taibah University in Alula. *International Journal of English Language and Linguistics Research*, 4(3), 32-47.
- Ayaz, A. H. (2019). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde formatif bir test olarak "Kahoot!" uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, 5, 7-27.
- AyeKhine, A. (2019). Digital Education: Innovative and Inspiring Teaching-Learning Process. In *The 5th Annual International English Language Teaching Conference*, 1-15.
- Balçıkanlı, C. (2010, January). Long live, YouTube: L2 stories about YouTube in language learning. In *Annals of Language and Learning: Proceedings of the 2009 International Online Language Conference (IOLC 2009)*, Universal-Publishers (p. 91).
- Brunvand, S., & Byrd, S. (2011). Using VoiceThread to promote learning engagement and success for all students. *Teaching exceptional children*, 43(4), 28-37.
- Chaiyo, Y., & Nokham, R. (2017, March). The effect of Kahoot, Quizizz and Google Forms on the student's perception in the classrooms response system. In *2017 International Conference on Digital Arts, Media and Technology (ICDAMT)* (pp. 178-182). IEEE.
- Emejulu, A., & McGregor, C. (2019). Towards a radical digital citizenship in digital education. *Critical Studies in Education*, 60(1), 131-147, DOI: 10.1080/17508487.2016.1234494
- European Commission (2018). *Commission Staff Working Document - Proposal for a Council Recommendation on Key Competences for LifeLong Learning*. Brussels: European Commission Publications.

Nazim Huseynli -65 International Scientific Research Congress

CONGRESS BOOK

- Faramarzi, S. ve Bagheri, A. (2015). Podcasting: Past issues and future directions in instructional technology and language learning. *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 2(4), 207-221.
- Hamad, M. M. (2017). Using WhatsApp to enhance students' learning of English language "experience to share". *Higher Education Studies*, 7(4), 74-87.
- Kartal, G. (2019). What's up with WhatsApp? A critical analysis of mobile instant messaging research in language learning. *International Journal of Contemporary Educational Research*, 6(2),352-365.
- Koçoğlu, Z. (2009). Weblog use in EFL writing class. *Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences*, 42(1), 311-327.
- Lomicka, L., & Lord, G. (2016). Social networking and language learning. *The Routledge handbook of language learning and technology*, 255-268.
- Mango, O. (2017). The effects of using VoiceThread on students' listening comprehension and attitudes toward using VoiceThread. *The Journal of the National Council of Less Commonly Taught Languages*, 21(1), 37-57.
- Maureen, I. Y., van der Meij, H., & de Jong, T. (2018). Supporting literacy and digital literacy development in early childhood education using storytelling activities. *International Journal of Early Childhood*, 50(3), 371-389.
- McLeod, S. (2001). The pedagogy of writing across the curriculum. In Gary Tate, Amy Rupiper, & Kurt Schick (Eds.). *A guide to composition pedagogies* (pp 149-164). New York: Oxford University Press.
- Özden, M. (2018). Digital literacy perceptions of the students in the department of computer technologies teaching and Turkish language teaching. *International Journal of Progressive Education*, 14(4), 26-36. doi: 10.29329/ijpe.2018.154.3
- Pandey, M. (2014). Applications of Web 2.0 tools in English language teaching. *International Journal of Research in Computer Science and Management*, 1(2), 26-33.
- Rahimi, M., & Katal, M. (2012). The role of metacognitive listening strategies awareness and podcast-use readiness in using podcasting for learning English as a foreign language. *Computers in Human Behavior*, 28(4), 1153-1161.
- Sari, M. I. (2019). The use of web 2.0 tools for learning in EFL context: pre-service teachers' voice. *Journal of Foreign Language Teaching & Learning*, 4(2), 135-149.
- Sumardi, S. & Muamaroh, M. (2020). Edmodo impacts: Mediating digital class and assessment in English language teaching. *Cakrawala Pendidikan*, 39(2), 319-331.
- Tahiroğlu, M., & Aktepe, V. (2016). Okulöncesi dönemde edinilen dilin ilkokuma yazma öğretimi sürecindeki etkileri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23, 44-51.
- Yılmaz, F., & Babacan, G. (2015). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde podcast kullanımı. *Turkish Studies*, 10(3), 1153-1170.
- York, J. (2011). Reasons for using YouTube in the language classroom including practical usage examples. *The JALT Call Journal*, 7(2), 207-215.

MONOCLONAL ANTIBODIES USED IN CANCER TREATMENT

Murat Dođan

Assist Prof Dr, Sivas Cumhuriyet University Faculty of Pharmacy, Pharmaceutical Biotechnology Department, Sivas, Türkiye ORCID ID: 0000-0003-2794-0177

SUMMARY

Monoclonal antibodies developed for various target molecules in tumor cells have been very effective in cancer treatment in recent years. Its high specificity and relatively favorable toxicity profiles have allowed monoclonal antibodies to be included in standard treatments. Monoclonal antibodies can bind to their receptors on the surface of cancer cells, causing activation or inhibition. The mechanisms of action of monoclonal antibodies in cancer treatment are assessed under four main headings. First, the monoclonal antibody provides the activation of complement components when bound to the antigen. This causes opsonization of cancer cells and phagocytic cells lyse tumor cells. They provide antibody dependent cellular cytotoxicity or release of cytokines. Monoclonal antibodies bind to inhibitory Fc receptors, suppressing target cell activation. Finally, monoclonal antibodies bind directly to growth factor receptors, causing the death of cancer cells. Many monoclonal antibodies are used for therapeutic purposes in accordance with the specified mechanisms. Current studies are ongoing on monoclonal antibodies that are more targeted, and effective, and have reduced side and potential toxic effects.

Keywords: Cancer, monoclonal antibodies, targeted therapy

ÖZET

Tümör hücrelerinde bulunan çeşitli hedef moleküllere yönelik geliştirilmiş olan monoklonal antikorlar son yıllarda kanser tedavisinde oldukça etkili olmaktadır. Yüksek düzeyde spesifite ve nispeten olumlu toksisite profilleri monoklonal antikorların standart tedaviler içinde yer almalarını sağlamıştır. Monoklonal antikorlar kanser hücreleri yüzeyindeki reseptörlerine bağlanarak aktivasyon ya da inhibisyona neden olabilir. Monoklonal antikorların kanser tedavisindeki etki mekanizmaları dört temel başlık altında incelenmektedir. İlk olarak, monoklonal antikor, antijene bağlandığında kompleman bileşenlerinin aktivasyonunu sağlar. Bu da kanser hücrelerinin opsonizasyonuna neden olur ve fagositik hücreler tümör hücrelerini lizise uğratar. Antikor bağımlı hücrel sitotoksisite veya sitokinlerin salınımını sağlarlar. Monoklonal antikorlar, inhibitör Fc reseptörlerine bağlanarak hedef hücre aktivasyonunu baskırlar. Son olarak monoklonal antikorlar direkt olarak büyüme faktörü reseptörlerine bağlanarak kanser hücrelerinin ölümüne neden olurlar. Belirtilen mekanizmalara uygun olarak güncel pek çok monoklonal antikor tedavi amaçlı olarak kullanılmaktadır. Hedefe yönelik daha etkili olan ve yan etkileri ve olası toksik etkileri azaltılmış monoklonal antikorlar üzerine güncel çalışmalar devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kanser, monoklonal antikorlar, hedefe yönelik tedavi

GİRİŞ

Monoclonal antibodies are hybrid cell lines emerging from a fusion between a specific antibody produced by a B cell and a myeloma cell. They are produced by spleen cells obtained from immunized mice or rats and hybrid cells developed from lymphoid tumor cells called myeloma. Monoclonal antibodies developed for various target molecules in tumor cells have become one of the most effective tools of cancer treatment in recent years. The high level of specificity and relatively favorable toxicity profiles of monoclonal antibodies made it into standard treatments (Liang, 2006). Monoclonal antibodies can bind to their receptors on the surface of cancer cells, causing activation or inhibition; For example, anti-CD 20 monoclonal antibody induces apoptosis, EGF receptor binding antibody inhibits binding of natural ligands, causing receptor blockade. At the other end of the antigen-binding portion of the monoclonal antibody is the Fc region. Various mononuclear cells and leukocytes phagocytize and destroy antibody-coated tumor cells via the Fc receptors they carry (Mondon, 2008). Monoclonal antibodies in the IgG structure can create an inflammation response by activating the classical complement cascade. Cytokines facilitate the passage of monoclonal antibodies to the tumor by increasing chemotactic, opsonization and vascular permeability (Weiner, 1999).

Antitumor Effects of Monoclonal Antibodies

When the monoclonal antibody binds to the antigen, it activates the component components. This causes opsonization of cancer cells. Phagocytic cells that expose complement receptors directly lyse tumor cells (Swain, 2013).

They provide antibody dependent cellular cytotoxicity or release of cytokines.

Monoclonal antibodies bind to inhibitory Fc receptors, suppressing target cell activation.

Monoclonal antibodies bind directly to growth factor receptors and in this way cause the death of cancer cells (Baselga, 2012).

RESEARCH AND FINDINGS

Monoclonal antibodies are widely used in the clinic for therapeutic purposes. In this study, the properties, origins and application areas of monoclonal antibodies used in the clinic were compiled. Many therapeutic strategies have been explored that use mAb or their derivatives in the treatment of cancer, and some promising therapeutic possibilities have already emerged (Mondon, 2008). In this study, the properties, origins and application areas of monoclonal antibodies used in the clinic were compiled. In addition, recent studies studies on more reliable monoclonal antibodies in terms of side effects and immune response were mentioned. Monoclonal antibodies used in the clinic are shown in **Table 1** (Weiner, 1999).

Table 1. Monoclonal antibody used in the clinic.

Antibody	Target	FDA-Approved indication	Mechanism of action
Trastuzumab (Herceptin®) humanized IgG1	HER2 (ErbB2)	HER2-positive breast cancer, as single agent or in combination with chemotherapy for (i) adjuvant or (ii) palliative treatment; HER2-positive gastric or gastroesophageal junction carcinoma, as first-line treatment in combination with cisplatin and capecitabine/5-FU	Inhibition of HER2 signaling; ADCC
Bevacizumab (Avastin®) humanized IgG1	VEGF	For the palliative treatment of colorectal cancer, non-squamous non-small cell lung cancer, glioblastoma, or renal cell carcinoma	Inhibition of VEGF signaling
Cetuximab (Erbix®)* chimeric human/murine IgG1	EGFR (ErbB1)	In combination with radiation therapy for the initial treatment of locally or regionally advanced squamous cell cancer of the head and neck (SCCHN); As a single agent for SCCHN patients with whom prior platinum-based therapy has failed; Palliative treatment of pre-treated metastatic EGFR-positive colorectal cancer	Inhibition of EGFR signaling; ADCC
Panitumumab (Vectibix®)* human IgG2	EGFR (ErbB1)	As a single agent for the treatment of pre-treated EGFR-expressing, metastatic colorectal carcinoma	Inhibition of EGFR signaling
Ipilimumab (Yervoy®) IgG1	CTLA-4	For the treatment of unresectable or metastatic melanoma	Inhibition of CTLA-4 signaling
Rituximab (Rituxan® and Mabthera®) chimeric human/murine IgG1	CD20	For the treatment of CD20-positive B cell non-Hodgkin lymphoma (NHL) and chronic lymphocytic leukemia (CLL), and for maintenance therapy for untreated follicular CD20-positive NHL	ADCC; direct induction of apoptosis; CDC
Alemtuzumab (Campath®) humanized IgG1	CD52	As a single agent for the treatment of B cell CLL	Direct induction of apoptosis; CDC
Ofatumumab (Arzerra®) human IgG1	CD20	Treatment of patients with CLL refractory to fludarabine and alemtuzumab	ADCC; CDC
Gemtuzumab ozogamicin (Mylotarg®) humanized IgG4	CD33	For the treatment of patients with CD33-positive acute myeloid leukemia in first relapse who are 60 years of age or older and who are not considered candidates for other cytotoxic chemotherapy (withdrawn from use in June 2010)	Delivery of toxic payload, calicheamicin toxin
Brentuximab vedotin (Adcetris®) chimeric IgG1	CD30	For the treatment of relapsed or refractory Hodgkin lymphoma and systemic anaplastic lymphoma	Delivery of toxic payload, auristatin toxin
⁹⁰ Y-Ibritumomab Tiuxetan (Zevalin®) murine IgG1	CD20	Treatment of relapsed or refractory, low-grade, or follicular B cell NHL; Previously untreated follicular NHL in patients who achieve a partial or complete response to first-line chemotherapy	Delivery of the radio-isotope yttrium-90
¹³¹ I-Tositumomab (Bexxar®) murine IgG2	CD20	Treatment of patients with CD20 antigen-expressing relapsed or refractory low-grade, follicular, or transformed NHL	Delivery of the radio-isotope iodine-131; ADCC; direct induction of apoptosis

*Not recommended in colorectal cancer patients whose tumors express mutated KRas

Campath (Alemtuzumab)

It is a humanized anti-CD 52 antibody. CD52 is a protein found on the surface of mature lymphocytes. Hematological malignancies (leading to the destruction of blood cells resulting in the release of hemoglobin) have been a particular target for alemtuzumab. CD 52 is expressed by normal and malignant T/B lymphocytes (Swain, 2013). Monoclonal antibodies are not found in stem cells and are used in recurrent CLL and Non Hodgkin lymphoma. It has also been used in multiple sclerosis and used in the treatment of chronic B-cell lymphocytic leukemia.

Radioimmunoconjugates

These agents, which are conjugated with radioisotopes, are used more effectively than other agents in weakly vascularized tumors due to the effect of radiation. It is a radioactive monoclonal antibody. Ibritumomab is a murine anti CD 20 antibody conjugated with Yttrium-90. It is of mouse origin. Zevalin acts by targeting the CD20 antigen on normal and malignant B cells. It is linked to a radioactive substance (yttrium-90) antibody. When antibody CD20 antigens are delivered, the radiation kills cancer cells as well as the targeted cells in the immediate area, delivered directly to the target cells (Mondon, 2008). The biological activity of Zevalin on malign B cell was shown in

Figure 1.

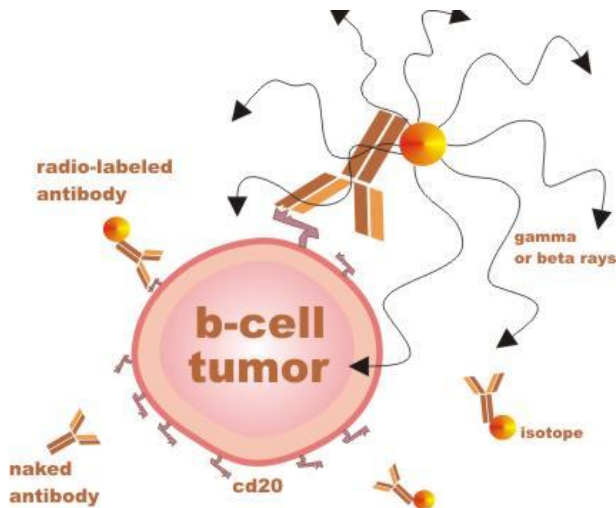

Figure 1. The biological activity of Zevalin on malign B cell (Mondon, 2008).

Chemotherapeutic Conjugates

Mylotarg (Gemtuzumab Ozogamicin)

It is conjugated with the antitumor antibiotic calicheamicin that causes double strand DNA damage. CD 33 is expressed in myelomonocytic progenitors, monocytes, and myeloid dendritic cells. It is used to treat acute myeloid leukemia and one type of blood cancer. The activation mechanism of mylotarg on the cell was shown in **Figure 2** (Zent, 2008).

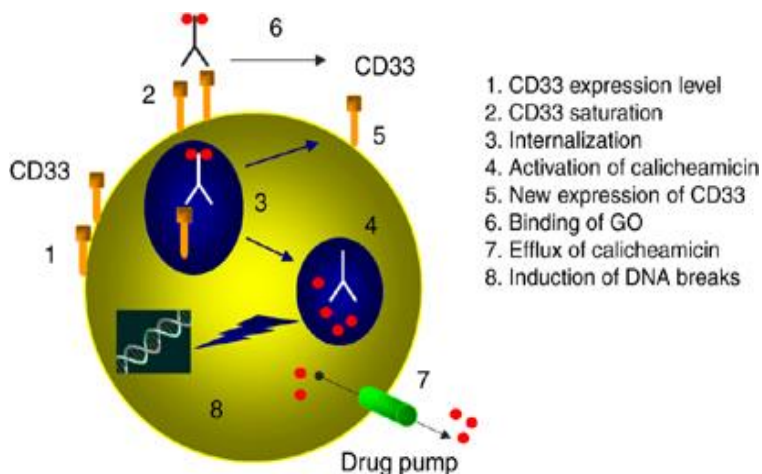

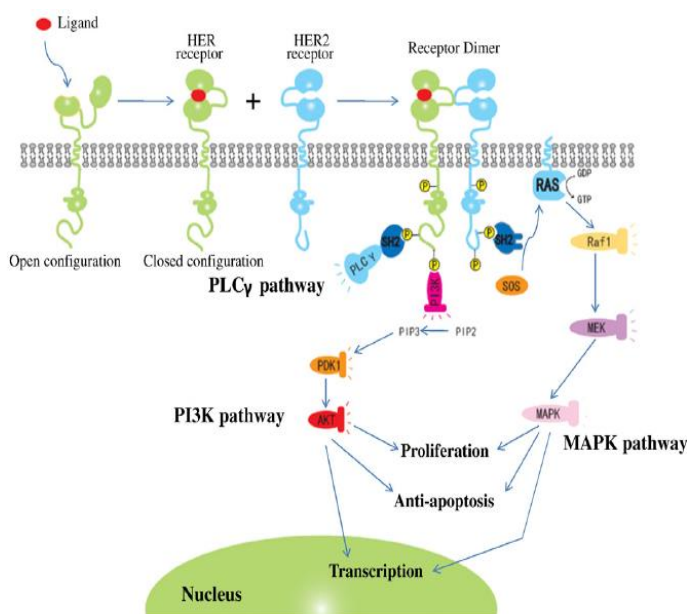
Figure 2. The activation mechanism of mylotarg on the cell and CD33 marker.

Rituximab (Rituxan)

It is a mouse / human chimeric antibody. The monoclonal antibody is the IgG1 kappa immunoglobulin containing murine light and heavy chain variable parts (Fab) and human Fc parts. It is produced in mammalian cell (CHO) suspension culture. Rituximab acts by binding to the CD20 antigen. It has been observed that CD20 antigen is expressed over 90 % in B-cell non-Hodgkin lymphoma tumor cells. Rituximab affects B cell growth and differentiation by binding to the CD20 antigen (Wang, 2010; Tol, 2009). In vitro studies have also shown that rituximab induces apoptosis. Rituximab is used in the treatment of relapsed/non-responsive low-grade and follicular B-cell non-Hodgkin lymphoma (Zent, 2008).

Trastuzumab (Herceptin)

Trastuzumab is a recombinant DNA derivative humanized monoclonal antibody. Murine antibody is produced by inserting the CDR portion into the human IgG1 skeleton. CHO cells are used in its production. Trastuzumab acts by binding to the HER2 receptor on the tumor cell surface (Swain, 2013). HER2 plays an important role in cell growth, viability and differentiation. The main signaling pathways associated with HER2 are MAPK, PI3K and phospholipase C (PLC- γ). The dimerization pattern affects the signal pathways. PI3K and MAPK signaling pathways are important in triggering cell proliferation and preventing apoptosis (Cartron, 2002). In addition to its effects on antibody-dependent cellular cytotoxicity (ADCC) and cell-dependent cytotoxicity (CDC), trastuzumab also exerts its antitumoral effect with effects such as inhibition of HER-2 antigen dimerization, induction of p27 protein, and suppression of angiogenesis. The main signaling pathways associated with HER2 was shown in **Figure 3** (Baselga, 2012; Swain, 2015).

Figure 3. The cell signalling pathways with HER2 (Baselga, 2012).

Ofatumumab

It is a monoclonal antibody of human origin and acts on CD20. Ofatumumab binds small and large loops of the CD20 molecule on B cells. The position is theoretically located closer to the membrane, allowing for more effective complement docking and subsequent B cell killing. It is used for the treatment of chronic lymphocytic leukemia (Larkin, 2015).

CONCLUSION

Monoclonal antibodies have a crucial use in the treatment of cancer and different diseases. Nowadays, the presence of fully human-origin monoclonal antibodies provides many advantages in terms of application. Various research and development studies are carried out to improve these properties and produce new monoclonal antibodies. This field of study shows promise hope in the treatment of diseases that are not fully discovered today.

References

- Baselga J, Cortés J, Kim S-BB, Im S-AA, Hegg R, Im Y-HH, et al. Pertuzumab plus trastuzumab plus docetaxel for metastatic breast cancer. *N Engl J Med* 2012; 366: 109–19.
- Cartron G, Dacheux L, Salles G, Solal-Celigny P, Bardos P, Colombat P, Watier H. Therapeutic activity of humanized anti-CD20 monoclonal antibody and polymorphism in IgG Fc receptor FcγRIIIa gene. *Blood* 2002; 99:754–758
- Larkin J, Chiarion-Sileni V, Gonzalez R, Grob JJ, Cowey CL, Lao CD, et al. Combined nivolumab and Ipilimumab or monotherapy in untreated melanoma. *N Engl J Med* 2015; 373:23–34
- Liang WC, Wu X, Peale FV, et al: Cross-species vascular endothelial growth factor (VEGF)-blocking antibodies completely inhibit the growth of human tumor xenografts and measure the contribution of stromal VEGF. *J Biol Chem* 2006; 281: 951–961
- Mondon P, Dubreuil O, Bouayadi K, Kharrat H: Human antibody libraries: a race to engineer and explore a larger diversity. *Front Biosci* 2008; 13: 1117–1129
- Swain S, Baselga J, Kim S-B, Ro J, Semiglazov V, Campone M, et al. Pertuzumab, trastuzumab, and docetaxel in HER2-positive metastatic breast cancer. *N Engl J Med* 2015; 372: 724–34.
- Swain SM, Ewer MS, Cortés J, Amadori D, Miles D, Knott A, et al. Cardiac tolerability of pertuzumab plus trastuzumab plus docetaxel in patients with HER2-positive metastatic breast cancer in CLEOPATRA: a randomized, double-blind, placebo-controlled phase III study. *Oncologist* 2013; 18: 257–64.
- Tol J, Koopman M, Cats A, Rodenburg CJ, Creemers GJ, Schrama JG, et al. Chemotherapy, bevacizumab, and cetuximab in metastatic colorectal cancer. *N Engl J Med* 2009; 360:563–
- Wang Y, Dong L, Bi Q, Li X, Wu D, Ge X, et al. Investigation of the efficacy of a bevacizumab-cetuximab-cisplatin regimen in treating head and neck squamous cell carcinoma in mice. *Target Oncol* 2010; 5: 237–43.
- Weiner LM. An overview of monoclonal antibody therapy of cancer. *Semin Oncol* 1999; 26: 41–50.
- Zent CS, Call TG, Shanafelt TD, Tschumper RC, Jelinek DF, Bowen DA, et al. Early treatment of high-risk chronic lymphocytic leukemia with alemtuzumab and rituximab. *Cancer* 2008;113: 2110–8.

PASSIVE SAMPLING TECHNIQUES FOR GROUNDWATER MONITORING

Wafa Illoul

University of Miskolc, Faculty of Earth science and Engineering

ABSTRACT

This document presents an overview of passive sampling technologies applied in groundwater monitoring. It contains an overview of this innovative sampling technology showing the different back-ground theories for organic and for inorganic contaminants; then the paper focuses on one device for both type of contaminant, discussing its advantages, limitations, and development status in detail.

Keywords: Passive sampling, Passive samplers, Monitoring, Contaminants.

INTRODUCTION

Sampling and analysis of organic (e.g., chlorophenols, organo-chlorine pesticides, polyaromatic hydrocarbons, polychlorinated biphenyls) and inorganic (e.g., heavy metals and some of their organometallic species) compounds represents an ongoing challenge to the environmental chemist. [1]

The passive groundwater sampler is defined as acquiring a sample from a discrete position in a well without active media transport induced by pumping or purging techniques. [2]

Passive samplers usually combine sampling, selective analyte isolation, preconcentration, and, in some cases, speciation preservation in one step. The operations performed at the sampling site are simplified by passive sampling. They eliminate the need for an energy/power supply and allow the entire sampling set-up to be miniaturized. When the samples are collected, further steps in their processing are usually the same as for other sampling preconcentration methods in analysis. They include extraction/desorption of the analytes, final instrumental analysis, and processing the data.

In the following, several samplers with potential for use in groundwater monitoring programs are presented to illustrate the applications of this technology. [3]

ADVANTAGES AND LIMITATIONS OF PASSIVE SAMPLER TECHNOLOGIES

Passive sampler technologies have advantages and limitations specific to the nature of each technology. In the following, several pros and cons of passive samplers are cited:

Advantages of passive sampler technologies

- are relatively easy to use;
- can be deployed in most wells;
- are practical for use where access is difficult or where discretion is desirable;
- can sample discrete intervals in a well;
- can be deployed in series to provide a vertical contaminant profile;
- have no depth limit;
- reduce field sampling variability, resulting in highly reproducible data;
- allow rapid field sample collection; decrease field labor and project management costs for long-term monitoring;
- eliminate purge-water production and thus all or most disposal cost. [4]

Limitations of passive sampler technologies

- must be submerged in the screened interval during deployment;
- require the aquifer to be in hydraulic communication with the screened portion of the well;
- require special consideration in wells having a layer of free product;
- may have volume/analyte limitations;
- require consideration of contaminant stratification. [4]

CLASSES OF PASSIVE SAMPLERS/ PASSIVE SAMPLING DEVICES

The passive samplers in this document will be classified into two categories:

- Passive samplers for organic pollutants
  - Passive diffusion bag samplers
  - Membrane enclosed sorptive coating
  - Semi-permeable membrane devices
  - Negligible depletion-solid phase microextraction
  - Solvent-filled dialysis membranes
  - Solid-phase microextraction applied for the determination of TWA concentrations
  - LDPE and silicone strips
- Passive samplers for inorganic pollutants
  - Diffusion gradients in thin films

-
- Permeation liquid membrane
  - Passive integrative mercury sampler
  - Stabilized liquid membrane device
  - Supported liquid membrane
  - Chemcatcher

View tables 1 and 2 below; then, we will choose one technique from each category and talk about it in detail.

PASSIVE DIFFUSION BAG SAMPLERS (PDB) FOR VOLATILE ORGANIC COMPOUNDS (VOCS) ELIMINATION

PDB samplers are used for collecting groundwater samples from wells. They offer a cost-effective approach to long-term monitoring of volatile organic compounds (VOCs) at well-characterized sites. [5,6]

The samplers consist of deionized water enclosed in a low-density polyethylene (LDPE) sleeve (Figure 1). They are deployed adjacent to a target horizon within a screened or open interval of a well. The suggested application is for long-term monitoring of VOCs in wells. Where the screened interval is greater than 10 feet (ft), the potential for contaminant stratification and/or intra-borehole flow within the screened interval is greater than in screened intervals shorter than 10 ft. It is important that the vertical distribution of contaminants is determined in wells having 10-ft-long well screens, and that both the vertical distribution of contaminants and the potential for intra-borehole flow be determined in wells having screens longer than 10 ft. The approach is inexpensive and has the potential to eliminate or substantially reduce the amount of purge water removed from the well.

A variety of PDB samplers have been utilized in well applications (Figure 1). Although the samplers vary in specific construction details, a typical PDB sampler consists of a 1- to 2-ft-long LDPE tube closed at both ends and containing laboratory-grade deionized water (Figure 1). The typical diameter for PDB samplers used in a 2-inch-diameter well is approximately 1.2 inches; however, other dimensions may be used to match the well diameter. Equilibration times may be longer for larger diameter PDB samplers. On the outside of the PDB sampler, a low-density polyethylene-mesh sometimes is used for protection against abrasion in open boreholes and as a means of attachment at the prescribed depth. The PDB sampler can be positioned at the target horizon by attachment to a weighted line or attachment to a fixed pipe.

Table 1. Passive sampling devices for organic contaminants

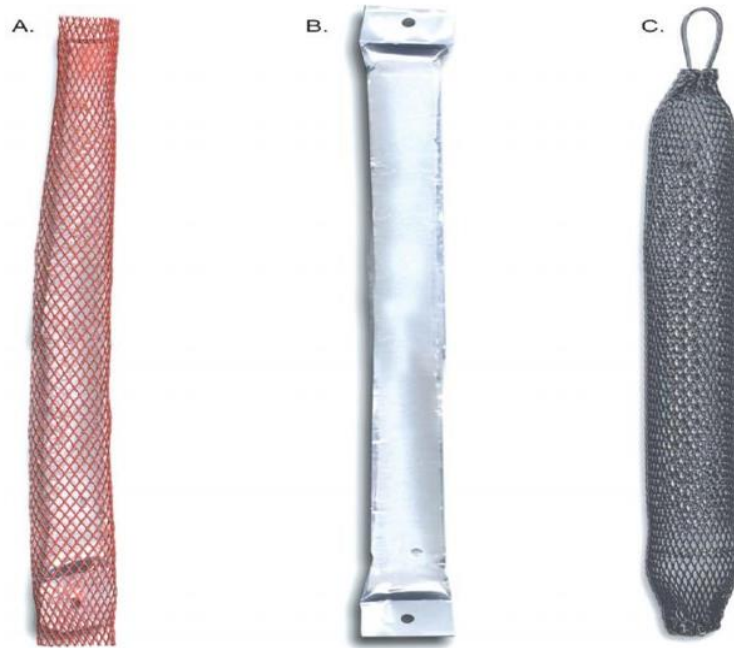
Sampler	Name	Purpose	Analytes	Construction	Advantages	Inconvenience	Deployment	Reference
PDB	Passive diffusion bag samplers	Equilibrium sampling in groundwater	Polar organic compounds, VOCs, metals, trace elements	Dialysis membrane or a low-density polyethylene bag filled with distilled water	Relatively inexpensive, and sample recovery is rapid	Not suitable for sampling semi volatile organic compounds	2 weeks	[7]
MESCO	Membrane-enclosed sorptive coating	Integrative	PAHs, PCBs, organochlorine pesticides	PDMS-coated stir bar used in SBSE or a PDMS rod enclosed in a membrane made of regenerated cellulose or low-density polyethylene	Miniaturized sampler, non-depletive matrix extraction, solventless sample processing, and both non-polar and polar analytes are accumulated in the sampler equipped with a cellulose membrane	Low membrane stability of the sampler variant with cellulose dialysis membrane	2 weeks	[8]
SPMD	Semi-permeable membrane devices	Integrative	Hydrophobic semi-volatile organic compounds	Flat tube of LDPE filled with triolein	Widely used method, commercially available, well-established standard operation procedures, and calibration data available for many analyte classes, and high sensitivity	Complicated sample cleanup, susceptible to biofouling	1 month	[9]
nd-SPME	Negligible depletion-solid phase microextraction	Equilibrium	Hydrophobic chemicals, including PAHs, PCBs, petroleum hydrocarbons, organochlorine pesticides, aniline, phenols	A fiber coated with a liquid (polymer), a solid (sorbent), or a combination of both	Negligible depletion extraction, a cheap, disposable device	Low sensitivity	Hours	[10]

	Solvent-filled dialysis membranes	Integrative	Hydrophobic organic compounds	Non-polar solvent immiscible with water filled in a cellulose dialysis membrane	Not prone to biofouling	Low sensitivity for very hydrophobic compounds and solvent diffuses out of the sampler during deployment	1 month	[11]
TWA-SPME	Solid-phase microextraction applied for the determination of TWA concentrations	Integrative	BTEX	A fiber coated with a liquid (polymer), a solid (sorbent), or a combination of both	No need for extensive laboratory calibrations and sampling rates can be estimated using empirical mass-transfer models		A few minutes	[12]
LDPE and silicone strips		Integrative	Hydrophobic organic compounds	Low-density polyethylene or silicone strips	Simple construction, inexpensive, simple sample processing, and calibration data available for many analyte classes	Smaller sampling capacity than SPMDs	1 month	[13]

Table 2. Passive sampling devices for inorganic contaminants

Sampler	Name	Purpose	Analytes	Construction	Advantages	Inconvenience	Deployment period	Reference
DGT	Diffusion gradients in thin films	Integrative, speciation, screening, mimicking biological uptake	55 metallic elements including the common heavy metals, phosphorous, sulfide, and ⁹⁹ Tc	Two layers of acrylamide gel mounted in a holder device, one containing an acceptor phase, the other acting as a thin diffusion layer	Versatile, well documented	Complicated preparation of the device	1 week	[14]

PLM	Permeation liquid membrane	Bioavailable metal species	Cu, Pb	Microporous hydrophobic support separating test solution from receiving solution	Selectivity of the sampler can be adjusted using appropriate combination of carrier media and receiving phase	Complicated preparation of device	Hours	[15]
PIMS	Passive integrative mercury sampler	Pre-concentration, screening	Neutral Hg species	LDPE lay-flat tubing	Membrane characteristics may be altered for control of sampling rates	Further development necessary for aquatic conditions	Weeks–months	[16]
SLMD	Stabilized liquid membrane device	Pre-concentration, in situ sampling, determination of labile metal ions in grab samples	Divalent metal ions	LDPE lay-flat tubing containing an acidic solution with high affinity for the target elements		Early development stage	Days–weeks	[10]
SLM	Supported liquid membrane	Integrative field sampling, pre-concentration of trace elements, mimicking biological membranes	Doubly charged cations	A strip solution with strong complexing agent is separated from the test solution by a macro-porous hydrophobic membrane	Versatile, selectivity of the sampler can be adjusted		Days	[17]
Chem-catcher		In situ sampling, integrative, speciation	Cd, Cu, Ni, Pb and Zn	Comprises an immobilized chelating acceptor resin on a PTFE base and a cellulose acetate membrane filter acting as a thin diffusion layer	Selectivity of the sampler can be adjusted using appropriate combination of membrane and Empore disks, and calibration data available for many chemicals		14 days –1 month	[18]

Figure 1. Typical water-filled passive diffusion bag samplers used in wells, including (A) diffusion bag with polyethylene mesh, (B) diffusion bag without mesh, and (C) bag and mesh attached to bailer bottom.

Summary of PDB advantages and limitations:

Advantages

1. PDB samplers have the potential to eliminate or substantially reduce the amount of purge water associated with sampling.
2. PDB samplers are inexpensive.
3. The samplers are easy to deploy and recover.
4. Because PDB samplers are disposable, there is no downhole equipment to be decontaminated between wells.
5. A minimal amount of field equipment is required.
6. Sampler recovery is rapid. Because of the small amount of time and equipment required for the sampling event, the method is practical for use where access is a problem or where discretion is desirable (residential communities, business districts, or busy streets where vehicle traffic control is a concern).
7. Multiple PDB samplers, distributed vertically along the screened or open interval, may be used in conjunction with borehole flow meter testing to gain insight into contaminants movement in- to and out of the well screen or open interval or to locate the zone of highest concentration in the well. Analytical costs when using multiple PDB samplers can sometimes be reduced by selecting a limited number of the samplers for laboratory analysis based on screening using field gas chromatography at the time of

---

sample collection.

8. Because the pore size of LDPE is only about 10 angstroms or less, sediment does not pass through the membrane into the bag. Thus, PDB samplers are not subject to interference from turbidity. None of the data collected suggests that VOCs leach from the LDPE material or that there is a detrimental effect from the PDB material on the VOC sample.

Limitations

1. PDB samplers integrate concentrations over time. This may be a limitation if the sampling goal is to collect a representative sample at a point in time in an aquifer where VOC-concentrations substantially change more rapidly than the samplers equilibrate. [19]. The initial equilibration under field conditions may be longer to allow well water, contaminant distribution, and flow dynamics to restabilize following sampler deployment. [20]
2. Water-filled PDB samplers are not appropriate for all compounds. For example, although methyl-tert-butyl ether and acetone [21,22] and most semi-volatile compounds are transmitted through the polyethylene bag, laboratory tests have shown that the resulting concentrations were lower than in ambient water. A variety of factors influence the ability of compounds to diffuse through the polyethylene membrane. These factors include the molecular size and shape and the hydrophobic nature of the compound. Compounds having a cross-sectional diameter of about 10 angstroms or larger (such as humic acids) do not pass through the polyethylene because the largest (transient) pores in polyethylene do not exceed about 10 angstroms in diameter [23,24,25]. The samplers are not appropriate for hydrophilic polar molecules, such as inorganic ions. Unpublished laboratory test data [26] of semi-volatile compounds in contact with PDB samplers showed a higher concentration of phthalates inside the PDB sampler than outside the PDB sampler, suggesting that the polyethylene may contribute phthalates to the enclosed water. Thus, the samplers should not be used to sample for phthalates.
3. VOC concentrations in PDB samplers represent groundwater concentrations in the vicinity of the screened or open well interval that moves to the sampler under ambient flow conditions. This is a limitation if the groundwater contamination lies above or below the well screen or open interval and requires the operation of a pump to conduct contaminants into the well for sampling.
4. In cases where the well screen or open interval transects zones of differing hydraulic head and variable contaminant concentrations, VOC concentrations obtained using a PDB sampler may not reflect the concentrations in the aquifer directly adjacent to the sampler because of vertical transport in the well. However, a vertical array of PDB samplers, used in conjunction with borehole flow meter testing, can provide insight into

---

contaminants movement into or out of the well. This information can then help determine if the use of PDB samplers is appropriate for the well and select the optimal vertical location(s) for the sampler deployment.

5. In wells with screens or open intervals with stratified chemical concentrations, the use of a single PDB sampler set at an arbitrary (by convention) depth may not provide accurate concentration values for the most contaminated zone. However, multiple PDB samplers distributed vertically along the screened or open interval, in conjunction with pump sampling (as appropriate), can be used to locate zone(s) of the highest concentration in the well. Multiple PDB samplers may also be needed to track the zone of maximum concentration in wells where flow patterns through the screened interval change due to groundwater pumping or seasonal water-table fluctuations.

DIFFUSIVE GRADIENTS IN THIN FILMS (DGT)

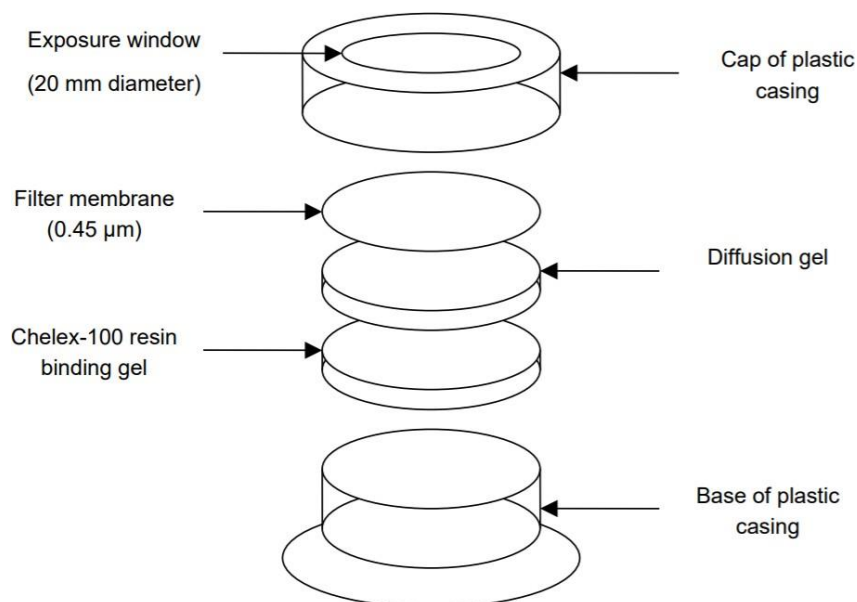
The diffusive gradient in thin-films (DGT) device is a development of a similar sampler – the diffusion equilibrium in thin-films (DET) device – initially suggested by Davison and co-workers in 1991 [27]. The first reported use of the improved DGT device was in 1994 for measuring Zn in sea-water. The DGT device comprises a gel-layer incorporating a binding agent (which acts as a solute sink) and a hydrated acrylamide diffusion gel separating it from the water column. This creates a diffusion layer of well-defined thickness. The initial design of the DGT utilized an ion-exchange resin as the receiving phase. Later, Zhang and co-workers [28] demonstrated the applicability of the technique to the determination of trace metals (Cd, Cu, Fe, and Mn) in sea-water. With a chelating resin embedded in the gel layer, metals could be quantified as low as 4 pmol/L after deployment for 1 h. The subsequent refinement of the design and the extended range of inorganic pollutants that may be sampled indicate the versatility and the widespread use of the DGT device. In principle, it is possible to sample any labile species for which a suitable binding agent can be embedded into the receiving phase gel.

Also, DGT is based on a simple procedure of measuring soluble metals, which diffuse through a filter and accumulate on a binding agent, the hydrogel. DGT is designed to bind only the species of interest selectively and to accurately control the transport of the substances to the device, allowing the concentration in solution during deployment to be calculated from the laboratory measurement. DGT has been successfully applied in a variety of environmental monitoring projects related to hazardous radionuclides, trace metals, organic contaminants to measure chemical release at a controlled rate. [29] It is also possible to calculate free ion activity by using different diffusive layers (gels) to trap inorganic and organic species separately and then conducting speciation calculations.

DGT theory

The DGT sampler comprises a gel assembly that is enclosed in a piston-like plastic casing (Figure 2). The plastic casing comprises separate base and cap components which, when pressed together, exclude water from within the device except through a 20 mm diameter

exposure window in the cap. The gel assembly consists of a high-affinity cation exchange binding resin (Chelex-100) embedded in a poly- acrylamide hydrogel, which is separated from the bulk solution by a diffusive polyacrylamide gel of standard uniform pore size and thickness, and a cellulose nitrate 0.45 μ m membrane filter (to exclude particulate matter).

Figure 2. DGT assembly

When DGT devices are submerged in solution, water and its constituent dissolved ($< 0.45 \mu\text{m}$) metal species are able to diffuse into the device via the exposure window. After traversing the diffusive layer, metal ions that come in contact with the Chelex-100 become bound and permanently immobilized by binding sites on the resin [30]. Assuming the metal ions bind quickly and efficiently to the resin gel, the concentration of metals at the resin-diffusion gel interface effectively remains as zero, resulting in the formation of a linear concentration gradient across the diffusive layer and hence continuous metal uptake until the resin reaches saturation (Figure 2) [31]. The capacity of Chelex-100 resin is 0.4 meq/mL; therefore, the maximum capacity of the binding gel is determined by the amount of Chelex-100 resin it contains, which is approximately equal between individual devices [30].

The DGT measures the amount of metal that diffuses into the device over a period of time per unit area. The kinetics of metal transport into the DGT is controlled by the diffusive gel through which metals diffuse at rates based on their respective diffusion coefficients, as defined by the size of the metal compared to the pore size of the gel (typically 2-5 nm) [32]. The measured flux of metals accumulated in the resin gel over a given period of time is used to calculate the concentration of metals in the bulk solution to which the DGT was exposed.

Advantages of the DGT technique

The DGT technique offers a number of advantages over the current methods for water sampling and assessment for the purposes of water quality monitoring.

1. The metals measured by DGT are referred to as DGT-labile metals. They include free

---

metal ions and labile metal complexes, which comprise the fraction of dissolved ($< 0.45 \mu\text{m}$) metals that are available for uptake by biota and thereby capable of causing a toxic response. Essentially the DGT-labile concentration is an approximation of the bioavailability of metal [33].

2. Free metal ions present in the solution are able to easily diffuse into the DGT device, where they are bound and immobilized in the resin gel [34]. Metal complexes are also able to enter the device; however, their measurement depends on their stability and whether or not the complex undergoes dissociation during the time taken to traverse the diffusion layer [31,34]. Labile complexes have low stability constants and therefore undergo rapid ligand exchange reactions during which the metal ion becomes available to bind with the resin gel [31]. The ligand exchange for stable complexes is much slower and therefore the metal ion may not become available during its residency in the diffusion layer.
3. In contrast to conventional metal speciation measurements, which involve analysis of water samples, the DGT device is capable of in situ speciation by the differentiation and uptake of DGT-labile species during deployment in solution. The DGT technique also avoids the problematic behavior of metal species in collected water samples as metals that are bound to the resin gel are unaffected by changing physical parameters.
4. Because of the large capacity of the binding gel, DGT devices are able to be deployed for substantial periods of time, over which they continue to accumulate metals [31]. Therefore the resultant DGT measurement is a time-integrated average of metal concentrations over the whole deployment period, including the variations caused by hydrology changes [35].

Parameters affecting DGT measurement

Any change or defect in the following parameters will directly affect the DGT measurement.

Temperature

The rate of mass uptake is influenced by temperature as it is proportionally related to the analyte diffusion coefficient. Values for diffusion coefficients of metals through the polyacrylamide hydrogel are based on those. [34,36]

Flow rate

In quiescent waters with flow $< 0.02 \text{ m/s}$, a diffusive boundary layer (DBL) develops at the interface between the solution and the solid surface of the DGT sampler [37]. The formation of a DBL essentially increases the thickness of the diffusion layer and therefore interferes with the mass transport. Gimpel et al. [37] found that above a low threshold flow of 0.02 m/s , the mass of metals measured by the DGT was virtually independent of flow, whereas reducing the flow to zero resulted in the DGT only measuring 50% of the solution concentration. Therefore, if the flow is maintained above the low threshold value of 0.02 m/s , the thickness of the DBL is

---

assumed to be negligible.

pH

The DGT technique has been found to work accurately for many metals over the pH range of 4.5 – 9 [31,37]. Chelex-100 is less efficient at binding metals at low pH as metal ions are in competition with a high concentration of hydrogen ions present in the solution for binding sites in the resin [31,38]. At lower pH Chelex-100 preferentially binds metals in the order $\text{Cu} > \text{Pb} \gg \text{Zn} > \text{Cd}$ [31].

Ionic strength

Recent studies have shown that DGT measurement is inaccurate in synthetic laboratory solutions of low ionic strength, as adjusted using soluble sodium and calcium salts (e.g., NaNO_3 and CaCl_2) [38,39,40]. Several theories have been suggested to explain DGT behavior at low ionic strength.

Alfaro De la Torre et al. [38] suggested that the DGT technique was not reliable for quantitative measurements of metals in solutions with ionic strength ($\Sigma [\text{Mg}^{2+}, \text{Na}^+, \text{K}^+, \text{Ca}^{2+}]$) less than 0.2 mM. DGT performance in low ionic strength solutions is thought to be hindered by interference in metal diffusion by the counter-diffusion of Na^+ across the diffusive layer. The overall effect is an increase in the diffusion coefficients of the metals entering the DGT.

Peters et al. [40] have suggested that the erratic behavior observed at low ionic strength is due to the ability of the diffusion gel to bind cations with a low affinity for metal ions competitively; thus, the binding of metal ions is increased when there are insufficient excess cations present in solution to saturate the binding sites.

SUMMARY AND CONCLUSION

This document contains an overview for passive sampling technologies for organic and inorganic pollutants. Two of these passive samplers technologies are described in detail with their advantages and limitations.

The PDB technique has been shown to be a method for organic contaminants, it offers a cost-effective approach to long-term monitoring of (VOCs) at well-characterized sites. [5,6]

The effectiveness of the use of a single PDB sampler in a well is dependent on the assumption that there is horizontal flow through the well screen and that the quality of the water is representative of the ground water in the aquifer directly adjacent to the screen. If there are vertical components of intra borehole flow, multiple intervals of the formation contributing to flow, or varying concentrations of VOCs vertically within the screened or open interval, then a multiple deployment of PDB samplers within a well may be more appropriate for sampling the well. [41]

The DGT technique is a new and innovative method for in situ measurement of free metal ions and labile metal complexes in groundwater, offering an approximation of metal bioavailability.

As well as their unique capability for in situ speciation, it has been reported that DGT offer a number of other advantages over other methods, including higher sensitivity and the ability to detect concentration variation over irregular flow [31,35].

In summary, the development of passive sampling technologies still progressing to monitor a wider range of chemicals.

REFERENCES

- [1] Branislav Vrana, Graham A. Mills, Ian J. Allan, Ewa Dominiak, Katarina Svensson, Jesper Knutsson, Gregory Morrison, Richard Greenwood., 2005, Passive sampling techniques for monitoring pollutants in water, Trends in Analytical Chemistry, Vol. 24, No. 10, 2005.
- [2] Robin, M. L. J., and R. W. Gillham. 1987. "Field Evaluation of Well Purging Procedures." Ground Water Monitoring Review 7(4): 85–93.
- [3] J. Namiesnik, B. Zabiegala, A. Kot-Wasik, M. Partyka, A. Wasik, Anal. Bioanal. Chem. 381 (2005) 279.
- [4] ITRC (Interstate Technology & Regulatory Council). 2007. Protocol for Use of Five Passive Samplers to Sample for a Variety of Contaminants in Groundwater. DSP-5. Washington, D.C.: Interstate Technology & Regulatory Council, Diffusion/Passive Sampler Team.
- [5] Vroblesky, D.A., and Hyde, W.T., 1997, Diffusion samplers as an inexpensive approach to monitoring VOCs in ground water: Ground Water Monitoring and Remediation, v. 17, no. 3, p. 177-184.
- [6] Gefell, M.J., Hamilton, L.A., and Stout, D.J., 1999, A comparison between low-flow and pas- sive-diffusion bag sampling results for dissolved volatile organics in fractured sedimentary bedrock, in Proceedings of the Petroleum and Organic Chemicals in Ground Water-- Preven- tion, Detection, and Remediation Conference, November 17-19, 1999, Houston, Texas, p. 304- 315.
- [7] D.A. Vroblesky, W.T. Hyde, Ground Water Monit. Remediat. 17 (1997) 177.
- [8] B. Vrana, P. Popp, A. Paschke, G. Schu"u"rmann, Anal. Chem. 73 (2001) 5191.
- [9] J.N. Huckins, G.K. Manuweera, J.D. Petty, D. Mackay, J.A. Lebo, Environ. Sci. Technol. 27 (1993) 2489.
- [10] M.B. Heringa, J.L.M. Hermens, Trends Anal. Chem. 22 (2003) 575.
- [11] A. So"dergren, Environ. Sci. Technol. 21 (1987) 855.
- [12] K. Sukola, J. Koziel, F. Augusto, J. Pawliszyn, Anal. Chem. 73 (2001) 13.
- [13] K. Booij, F. Smedes, E.M. van Weerlee, Chemosphere 46 (2002) 1157.
- [14] W. Davison, H. Zhang, Nature (London) 367 (1994) 546.

-
- [15] V.I. Slaveykova, N. Parthasarathy, J. Buffle, K.J. Wilkinson, *Sci. Total Environ.* 328 (2004) 55.
- [16] W.G. Brumbaugh, J.D. Petty, T.W. May, J.N. Huckins, *Chemos. Global Change Sci.* 2 (2000) 1.
- [17] J.A. Jonsson, L. Mathiasson, *Trends Anal. Chem.* 11 (1992) 106.
- [18] L.B. Persson, G.M. Morrison, J.U. Friemann, J. Kingston, G. Mills, R. Greenwood, *J. Environ. Monit.* 3 (2001) 639.
- [19] Vroblesky, D.A., and Campbell, T.R., 2001, Equilibration times, stability, and compound selectivity of diffusion samplers for collection of groundwater VOC concentrations: *Advances in Environmental Research*, v. 5, no. 1, p. 1-12.
- [20] T.M. Sivavec and S.S. Baghel, General Electric Company, written commun., 2000.
- [21] Vroblesky, D.A., 2000, Simple, inexpensive diffusion samplers for monitoring VOCs in ground water: The Second International Conference on Remediation of Chlorinated and Recalcitrant Compounds, May 22-25, 2000, Monterey, California.
- [22] Paul Hare, General Electric Company, oral commun., 2000.
- [23] Flynn, G.L., and Yalkowsky, S.H., 1972, Correlation and prediction of mass transport across membrane I: Influence of alkyl chain length on flux determining properties of barrier and diffusant: *Journal of Pharmaceutical Science*, v. 61, p. 838-852.
- [24] Hwang, S.T., and Kammermeyer, K., 1975, *Membranes in Separations*: Malabar, Fla., Robert E. Krieger Publishing Company, Inc., 559 p.
- [25] Comyn, J., 1985, *Polymer Permeability*: New York, Elsevier Applied Science Publishers Ltd, 383 p.
- [26] D.A. Vroblesky, U.S. Geological Survey, written commun., 1998.
- [27] W. Davison, H. Zhang, *Nature (London)* 367 (1994) 546.
- [28] H. Zhang, W. Davison, *Anal. Chem.* 67 (1995) 3391.
- [29] PIERZYNSKI M, MICHAEL J and SCHNEEGURT M (2005) Evaluation of chemical and biological assays as indicators of toxic metal bioavailability in soils. US EPA Final Report, EPA Grant Number: R829418E02.
- URL:
http://cfpub.epa.gov/ncer_abstracts/index.cfm/fuseaction/display.abstractDetail/abstract/6108/report/F.
- [30] Bio-Rad Laboratories. (2000) Chelex 100 and Chelex 20 chelating ion exchange resin: Instruction manual. http://www.bio-rad.com/webmaster/pdfs/9184_Chelex.PDF. 2004.

-
- [31] Zhang, H. and Davison, W. (1995) Performance characteristics of diffusion gradients in thin films for the in situ measurement of trace metals in aqueous solution. *Analytical Chemistry*. 67, 3391-3400.
- [32] Zhang, H. and Davison, W. (1999) Diffusional characteristics of hydrogels used in DGT and DET techniques. *Analytica Chimica Acta*. 398, 329-340.
- [33] Luider, C.D., Crusius, J., Playle, R.C. and Curtis, P.J. (2004) Influence of natural organic matter source on copper speciation as demonstrated by Cu binding to fish gills, by ion selective electrode, and by DGT gel sampler. *Environmental Science and Technology*. 38, 2865-2872.
- [34] Zhang, H. and Davison, W. (1994) In situ speciation of trace components in natural waters using thin-film gels. *Letters to Nature*. 367, 546-548.
- [35] Meylan, S., Odzak, N., Behra, R. and Sigg, L. (2004) Speciation of copper and zinc in natural freshwater: comparison of voltametric measurements, diffusive gradients in thin films (DGT) and chemical equilibrium models. *Analytica Chimica Acta*. 510, 91-100.
- [36] DGT Research Ltd. (2003) DGT-for measurements in water, soils and sediments: Users guide for DGT technique. <http://www.dgtresearch.com>. April 2003.
- [37] Gimpel, J., Zhang, H., Hutchinson, W. and Davison, W. (2001) Effect of solution composition, flow and deployment time on the measurement of trace metals by the diffusive gradient in thin films technique. *Analytica Chimica Acta*. 448, 93-103.
- [38] Alfaro-De la Torre, M.C., Beaulieu, P.Y. and Tessier, A. (2000) In situ measurement of trace metals in lakewater using the dialysis and DGT techniques. *Analytica Chimica Acta*. 418, 53- 68.
- [39] Sangi, M.R., Halstead, M.J. and Hunter, K.A. (2002) Use of diffusion gradient thin film method to measure trace metals in fresh waters at low ionic strength. *Analytica Chimica Acta*. 546, 241-251.
- [40] Peters, A.J., Zhang, H. and Davison, W. (2003) Performance of the diffusive gradients in thin films technique for measurement of trace metals in low ionic strength freshwaters. *Analytica Chimica Acta*. 478, 237-244.
- [41] ITRC (Interstate Technology & Regulatory Council). 2001. User's Guide for Polyethylene- Based Passive Diffusion Bag Samplers to Obtain Volatile Organic Compound Concentrations in Wells. DSP-1a. Columbia, South Carolina.

**DETERMINATION OF BODY PERCEPTION AND LIFE
SATISFACTION OF VOCATIONAL SCHOOL OF HEALTH
SERVICES AND NURSING STUDENTS**

Safiye YANMIŞ

Res. Assist. Dr., Erzincan Binali Yıldırım University, Department of Internal Medicine Nursing, Faculty of Health Sciences, Erzincan, safiyeyanmis61@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-9095-4048

Yasemin ÖZYER

Lec. Dr., Sinop University, Faculty of Health Sciences, Department of Nursing Fundamentals, Sinop, ozyeryasemin@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-2706-8107

Abstract

Aim: This study was conducted to evaluate body perception and life satisfaction of vocational school of health services and nursing students.

Material and Methods: This cross-sectional descriptive study was carried out between March 2 and March 31, 2021. The data were collected by using Student Information Form, Body Perception Scale (BPS) and Life Satisfaction Scale (LSS). Data collection forms created with Google Forms were applied to students electronically (Whatsapp, E-mail). 196 students who were reached online between the specified dates were included in the study. SPSS 23.0 was used to evaluate the data. Descriptive statistics, Student t test, Oneway ANOVA and Pearson correlation tests were used in data analysis.

Results: Mean age of the students in the study was found as 20.27 ± 1.46 /years. It was found that 76% of the students were female, 48.5% were in their second year, 43.4% were nursing students and 38.8% were first and emergency aid department students. Total mean BPS score of the students was found as 152.72 ± 29.15 . According to this result, it was concluded that the students were highly satisfied with the parts of their bodies or the functioning of the parts of their bodies. Total mean LSS score of the students was found as 13.08 ± 5.00 . According to this result, it was concluded that students had moderate level of satisfaction with life. In addition, a positive strong correlation was found between BPS and LSS mean scores ($p < 0.05$).

Conclusion: In the study, it was found that the students were highly satisfied with the parts of their bodies or the functioning of the parts of their bodies and they had moderate level of satisfaction with life. In addition, it was found that as the students' satisfaction with the parts of their bodies or the functioning of the parts of their bodies increased, their levels of satisfaction with life also increased.

Key Words: Body perception, life satisfaction, vocational school of health services, nursing, student.

INTRODUCTION

Having an attractive appearance of the individual has started to become a valued feature in today's societies. Although beauty is not an objective concept, every culture has a common definition for beauty in itself (Incekara, 2018). Flawless faces and bodies are constantly revealed with different mass media. Therefore, perfect male and female images are formed in people's minds. Since this situation causes individuals to create a distorted perception of their own bodies, they feel inadequate and incomplete (Aydın & Vural, 2018; Incekara, 2018). This distorted perception can cause individuals to develop unhealthy behaviors. When physical attraction affects the value given to the individual, concerns about body perception also increase in direct proportion (Abakay et al., 2017;

Purutçuoğlu & Aksel, 2017). Body perception is a foundation for our identity and provides a sense of existence. It helps us defend ourselves against the stresses and threatening situations we encounter in daily life and affects the way people see themselves and their ability to work. Therefore, it is a concept that determines the capacity and limitations of the individual (Uğurlu & Akın, 2008).

Life satisfaction is formed as a result of affective and cognitive evaluations which individuals make about their lives. Life satisfaction shows the general satisfaction of a person towards his life and is formed as a result of the comparison of what the individual wants and what he/she has. In addition, life satisfaction can also be defined as the result that emerges after comparing human expectations with the current situation (Arslan, 2019; Purutçuoğlu & Aksel, 2017).

In general, it is seen that body perception has an important place in the psychosocial development of individuals (Arslan, 2019; İncekara, 2018). In addition, the importance of life satisfaction, which reflects individuals' perceptions and evaluations about their lives, should not be overlooked. When considered from this point of view, health professional candidates should embrace themselves in various aspects in order to provide more qualified service to society. It is thought that the students who achieve this will be able to provide effective service to protect and improve the health of society and to make life meaningful. In light of this information, the study aimed to determine the body perception and life satisfaction of nursing student and health services vocational school.

Research Questions

- What are the body perceptions of nursing student and health services vocational school?
- What are the life satisfaction levels of nursing student and health services vocational school?
- Do body perception and life satisfaction of nursing student and health services vocational school differ according to sociodemographic characteristics?
- Is there a significant relationship between body perception and life satisfaction of nursing student and health services vocational school?

MATERIAL AND METHODS

Study Population and Sample

The population of the study, which is a cross-sectional and descriptive type, was formed by the students studying at a State University Faculty of Health Sciences Nursing Department and Health Services Vocational School in the 2020-2021 Spring Term Academic Year. The study sample consisted of 196 college students who agreed to participate in the study between March 2 and March 31, 2021. The sample size was calculated by G-power. In the power analysis to determine the sample size, the sample size was calculated as $n = 180$ with 95% power and a 0.05 margin of error. It was determined that the data collected was sufficient according to the power analysis.

Data Collection Tools

Student Information Form: This form consists of 4 questions, including demographic information such as the age and gender of the students.

Body Perception Scale (BPS): The scale was developed by Secord and Jourard in 1953. The measurement purpose of the scale is to reveal how satisfied individuals are with certain parts of their

body and their functions (Secord & Jourard, 1953). The scale was translated into Turkish by Hovardaoğlu in 1993, and the Cronbach Alpha coefficient of the scale was determined as 0.91 (Hovardaoğlu, 1993). The scale is in the form of a 5-point Likert and consists of 40 items. Scale items are rated as 1: I like it very much, 2: I quite like it, 3: I am indecisive, 4: I don't like it very much, 5: I don't like it at all. The positive statement is scored as 1 point, and the negative statement is scored as 5 points. The lowest score that can be obtained from the scale is 40, and the highest score is 200. The decrease in the score obtained from the scale indicates the increase in the satisfaction of the individual with the body parts or functions, and the increase in the total score indicates the decrease in the satisfaction (Kundakçı, 2005). In our study, the Cronbach Alpha coefficient of the scale was found to be 0.96.

Life Satisfaction Scale (LSS): It was developed by Diener et al. in 1985 (Diener et al., 1985). Determining the degree of satisfaction of the individual from his / her life is among the aims of the scale. It is an applicable scale for all age groups. Turkish validity and reliability study was conducted by Yetim and Köker in 1991. This used form of the scale was translated into Turkish by Dağlı and Baysal. The test-retest reliability of the scale was 0.97, and the Cronbach Alpha internal consistency coefficient was 0.88 (Dağlı & Nigah, 2016). The scale consists of 5 items and is graded as a 5-point Likert. The answers are: I strongly disagree (1), I agree very little (2), I agree at a moderate level (3), I strongly agree (4), and I completely agree (5). The lowest score that can be obtained from the scale is 5, and the highest score is 25. The decrease in the score obtained from the scale indicates that the life satisfaction decreases, and the increase in the total score indicate that the individual's life satisfaction increases (Dağlı & Nigah, 2016). In our study, the Cronbach Alpha coefficient of the scale was found to be 0.89.

Data Collection

Data were collected using the Student Information Form, Body Perception Scale (BPS) and Life Satisfaction Scale (LSS). Before starting the study, the purpose of the study was explained to the students. The students were informed that their participation in the study was voluntary, their answers would be kept completely confidential, and behaviors that reveal their identities would be avoided. Student Information Form, Body Perception Scale, and Life Satisfaction Scale, created in Google Forms, were shared electronically (Whatsapp, E-mail) with the students. The students were asked to answer the questions on the form completely and then return them. Returning students were included in the research.

Data Evaluation

Number and percentage, mean and standard deviation were used to evaluate the data obtained from the study. The normal distribution of the study was evaluated according to Skewness and Kurtosis values (between -1.5 and +1.5) (Tabachnick & Fidell, 2013). It was found that the study showed a normal distribution. The T-test in independent groups for the analysis of the BPS and LSS dependent variables of the study according to the binary independent variables and the One Way Anova test for the analysis of more than two independent variables, and Pearson's Correlation test, one of the correlation-seeking tests, was used. P-values less than 0.05 were considered statistically significant.

Ethical Aspect of the Research

This study was carried out in accordance with the ethical standards of the Declaration of Helsinki. Permission was obtained from the Human Research Ethics Committee of a university (dated

03.02.2021 and numbered 2021/12) to conduct the research. Written consent was obtained electronically from the students who participated in the study. Volunteer participants were included in the study, and the data obtained from individuals were kept confidential in writing in digital media.

RESULTS

Table 1. Demographic Characteristics of Students (n = 196)

Characteristics	N	%
Gender		
Male	47	24.0
Female	149	76.0
Grade		
1st-Grade	75	38.3
2nd- Grade	95	48.5
3rd- Grade	13	6.6
4th-Grade	13	6.6
Department of Education		
Nursing	85	43.4
First and Immediate Aid	76	38.8
Pharmacy Services	35	17.9
Age / Year	20.27±1.46	

The average age of the students participating in the study was found to be 20.27 ± 1.46 / year. It was determined that 76% of the students were female, 48.5% were 2nd grade, 43.4% were nursing department students (Table 1).

Table 2. Distribution of the Mean Scores of Body Perception Scale (BPS) and Life Satisfaction Scale (LSS) (n = 196)

Scales	Mean.	S.D	Minimum	Maximum
BPS Total	152.72	29.15	40.0	200.0
LSS Total	13.08	5.00	5.00	25.0

The study determined that the BPS total score mean of the students was 152.72 ± 29.15 . Accordingly, it was concluded that the students' satisfaction with their body parts or function was high. It was found that the students' total LSS mean score was 13.08 ± 5.00 . Accordingly, it was concluded that the life satisfaction of the students was moderate (Table 2).

Table 3. Relationship Between Demographic Variables and Body Perception Scale (BPS) and Life Satisfaction Scale (LSS) Mean Scores

Variables	BPS Total X̄±S.D.	LSS Total X̄±S.D.
Age		
Test statistics	r=-0.031	r=-0.009
p	0.670	0.904
Gender		
Male	158.21±28.37	13.19±5.34
Female	150.99±29.28	13.04±4.90
Test statistics	t=1.485	t=-1.153
p	0.130	0.252
Department		
Nursing	149.94±27.90	12.49±4.67
First and Immediate Aid	152.71±29.30	13.59±5.18
Pharmacy Services	159.51±31.49	13.40±5.34
Test statistics	F=1.341	F=1.054
p	0.264	0.351
Grade		
1st- Grade	158.22±30.95	14.05±5.31
2nd-Grade	148.57±27.70	12.46±4.78
3rd-Grade	160.46±24.80	12.30±3.68
4th-Grade	143.53±28.17	12.76±5.40
Test statistics	F=1.341	F=1.054
p	0.264	0.351

r = Pearson Correlation Test

F = ANOVA Test

t = Independent Sample t Test

In the study, it was found that there was no statistically significant difference between the demographic characteristics of the students, age, gender, grade, and department of education, and BSI and LSS average scores ($p > 0.05$) (Table 3).

Table 4. Relationship Between Body Perception Scale (BPS) and Life Satisfaction Scale (LSS) average scores

BPS Total		LSS Total
		r
		p
		N

r = Pearson Correlation Test

*p<0.05

In the study, a strong positive correlation was found between the Body Perception Scale and Life Satisfaction Scale mean scores ($p < 0.05$). Accordingly, it was concluded that as the satisfaction of the students with their body parts or function increased, their level of life satisfaction also increased.

DISCUSSION

In the study, it was determined that the BPS total score average of the students was 152.72 ± 29.15 . Accordingly, it was concluded that the students' satisfaction with their body parts or functions was high. In general, lean and thin body types in women, and muscular and well-built body types in men are ideal. Having such an ideal appearance perception causes individuals' body perception to be low (Mills et al., 2017). In a study conducted with female students studying in the department, 69.1% of the students were found to have high self-perception, while 30.9% had low body perception. When this situation is examined, a low self-perception of 30.9% appears as a significant rate among nursing students (Uzun et al., 2018). In a study conducted by Turan et al. with nursing students, it was reported that students' physical self-perception was at a moderate level, and professionals should take action to increase students' self-perception towards their bodies (Turan et al., 2019).

In a study, it was determined that the body perception of nursing school students was high. In addition, in the study, it was reported that the members of the nursing profession should adapt themselves in various aspects in order to provide more qualified service to the society, and nurses who achieve this can provide effective service to protect and improve the health of the society and make the life meaningful (Aktaş et al., 2010). It was determined that the students' total LSS mean score was 13.08 ± 5.00 . Accordingly, it was concluded that the life satisfaction of the students was moderate.

In a study conducted to measure the life satisfaction of the students of the Faculty of Health Sciences, it was determined that the life satisfaction score average of the students was 20.31 ± 6.01 (Arslan & Bektaş, 2019). In another study conducted with students from health services vocational school and faculty of health sciences, it was reported that the total score average of students' life satisfaction was 22.33 ± 6.58 . Accordingly, it was concluded that the life satisfaction levels of the students were high (Elkin, 2017).

In the study, a strong positive correlation was found between the BPS and LSS mean scores ($p < 0.05$). Accordingly, it was concluded that as students' satisfaction with their body parts or functions increased, their level of life satisfaction also increased.

A study has found a relationship between body perception and life satisfaction, and it was determined that a positive increase in body perception increases life satisfaction (Tütüncü & Erdoğan, 2015). According to the study of Davis et al. (2020), it was found that there was a positive relationship between body perception and life satisfaction, and it was reported that enhancing satisfaction with

body parts can increase individuals' satisfaction with their lives and increase their perceived level of success (Davis et al., 2020). In a study conducted with adult individuals, it was observed that there was a statistically significant and positive relationship between life satisfaction and body perception of individuals. Accordingly, as life satisfaction levels increase, body perception levels have also been found to be increasing (Sarıkadıođlu, 2016). In the literature, it is stated that nurses who have a positive self-concept and image and who accept themselves as they are will develop their nursing roles and responsibilities with a happier, more fulfilled, and humanistic perspective and can provide effective services to make a more qualified meaningful life (Aktaş et al., 2010).

CONCLUSION

The study determined that students' satisfaction with their body parts or functions was high and that the students' life satisfaction was at a moderate level. Additionally, it was found that as the satisfaction of the students with their body parts or function increased, their level of life satisfaction increased. Health professional candidates should embrace themselves in various aspects in order to provide more qualified service to society. Individuals who are successful in this direction will be able to make the lives of themselves and the society they serve meaningful. In the light of this information, it is recommended to take some precautions during the period of education by experts by evaluating the body perception, life satisfaction levels, and related factors of healthcare professional candidates.

REFERENCES

- Abakay, U., Alıncak, F., & Ay, S. (2017). Investigation of University Students' Body Perception and Assertiveness. *International Journal of Turkish Educational Sciences*, 5 (9), 12–18.
- Aktaş, A., Aştı, T. A., Bakanođlu, E., & Çelebiođlu, M. (2010). Research Article, Determination of Body Image Perception of a Nursing School Students. *Florence Nightingale Nursing Journal*, 18 (2), 63–71.
- Arslan, A. (2019). Investigation of the Relationship Between Life Satisfaction and Death Anxiety Among University Students. *Journal of Education and Social Research*, 6 (1), 113–129.
- Arslan, I., & Bektaş, H. (2019). Measuring the Life Satisfaction of University Students. *Istanbul Gelişim University Journal of Health Sciences*, 8, 767–784.
- Aydın, M., & Vural, G. Z. (2018). The Effects of Body Images of University Students on Their Life Qualities. *Journal of Educational Theory and Practice Research*, 4 (3), 111–121.
- Dađlı, A., & Nigah, B. (2016). Adaptation of Life Satisfaction Scale to Turkish: Validity and Reliability Study. *Electronic Journal of Social Sciences*, 15 (59), 1250–1262. <https://doi.org/10.17755/esosder.75955>
- Davis, L. L., Fowler, S. A., Best, L. A., & Both, L. E. (2020). The Role of Body Image in the Prediction of Life Satisfaction and Flourishing in Men and Women. *Journal of Happiness Studies*, 21(2), 505–524. <https://doi.org/10.1007/s10902-019-00093-y>
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75.
- Elkin, N. (2017). General Life Satisfaction Levels of Health Sciences School Students of a

- Foundation University and Related Factors. *Istanbul Gelişim University Journal of Health Sciences*, 2, 123–141.
- Hovardaoğlu, S. (1993). Body Perception Scale. *3P Journal of Psychiatry Psychology Psychopharmacology*, 1 (2), 26.
- Incekara, T. (2018). *Investigation of the Relationship Between Body Image and Life Satisfaction in University Students*. (Master Thesis). Haliç University, Istanbul.
- Kundakçı, A. H. (2005). *Comparison of university students in terms of eating attitudes, self-perception, body image, and stress symptoms*. Ankara University, Ankara.
- Mills, J. S., Shannon, A., & Hogue, J. (2017). Beauty, Body Image, and the Media. İçinde *Perception of Beauty*. InTech. <https://doi.org/10.5772/intechopen.68944>
- Purutçuoğlu, E., & Aksel, C. (2017). Determining Life Satisfaction with Body Image Perception of Women with Disabilities. *International Journal of Social Research*, 10, 428–440.
- Sarıkadioğlu, H. (2016). Examining the relationship between body perception, self-acceptance level, life satisfaction, and resilience in adults. Beykent University, Istanbul.
- Secord, P. F., & Jourard, S. M. (1953). The appraisal of body-cathexis: body-cathexis and the self. *Journal of Consulting Psychology*, 17(5), 343–347. <https://doi.org/10.1037/h0060689>
- Tabachnick, B. & Fidell, L. (2013). *Using Multivariate Statistics* (Sixth Edit). Pearson, Boston.
- Turan, N., Özdemir Aydın, G., Kaya, H., Bilgili, F., Hasmaden, E., Akkuş, Y., ... Tırank, M. (2019). Physical Self-Perception, Body Posture of Nursing Students and Associated Factors. *Clinical and Experimental Health Sciences*, 9(1), 79–86. <https://doi.org/10.33808/marusbed.546817>
- Tütüncü, İ., & Erdoğan, Ö. (2015). The Relationship Between University Students' Body Image, Eating Attitudes and Their Level of Relationship. *International Refereed Academic Journal of Sports Health and Medical Sciences*, (17), 89–89. <https://doi.org/10.17363/SSTB.20151714052>
- Uğurlu, N., & Akın, H. (2008). The Relationship Between Muğla Health School Students' Body Self-Perception and Psychological Distress Symptoms. *Atatürk University School of Nursing Journal*, 11 (4), 38–47.
- Uzun, R., Balcı, E., Günay, O., Özdil, K., & Öztürk, G. K. (2018). Eating Attitudes, Body Image, Self-Esteem and Related Factors in Nursing Students. *Ankara Journal of Health Sciences*, (2), 48–63. https://doi.org/https://doi.org/10.1501/Asbd_0000000086